

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Гедін Максим Сергійович

УДК 930.1: [929 Шульгін +001+37](477) (043)

**ГРОМАДСЬКА, ПЕДАГОГІЧНА ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ
ІСТОРИКА Я.М.ШУЛЬГІНА**

**07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни**

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

**Науковий керівник –
Калакура Ярослав Степанович
доктор історичних наук,
професор**

Київ – 2008

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	10
1.1. Історіографія теми	11
1.2. Джерела про життя та діяльність Я.М.Шульгіна, їх класифікація та інформативні можливості.....	20
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ГРОМАДСЬКА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ Я.М.ШУЛЬГІНА	30
2.1. Основні віхи життя і творчості Я.М.Шульгіна	31
2.2. Я.М.Шульгін у суспільно – політичному, громадському і культурному житті Києва та Одеси.....	50
2.3. Педагогічна діяльність Я.М.Шульгіна	89
РОЗДІЛ 3. НАУКОВА СПАДЩИНА Я.М.ШУЛЬГІНА.....	103
3.1 Коліївщина в дослідженнях Я.М.Шульгіна	104
3.2 Внесок Я.М.Шульгіна в дослідження козацько-гетьманської України	134
ВИСНОВКИ	183
ДОДАТКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	193

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кардинальні зміни, які відбулися в житті українського народу після відновлення державної незалежності України, створили сприятливі умови і відкрили ширші можливості для збагачення проблематики та підвищення наукового рівня історіографічних досліджень. На сучасному етапі значно зростає суспільний інтерес до надбань національної історіографії, інтенсивно заповнюються так звані "білі плями" в науці, переосмислюються усталені оцінки, долаються догми та стереотипи, нав'язані українському суспільству тоталітарним режимом. Сказане повною мірою стосується знань про життя й долю визначних постатей України, включаючи й істориків, серед яких гідне місце посідає Яків Миколайович Шульгін.

Актуальність дослідження життєвого і творчого шляху Я. М. Шульгіна, його громадської, педагогічної та наукової спадщини зумовлюється рядом факторів. По-перше, для сучасного етапу розвитку історичної науки характерна персоніфікація історичного та історіографічного процесу. Саме людина, особистість, її діяльність та досягнення у різних сферах суспільно-політичного і наукового життя є основою національного та державного розвитку й прогресу будь-якої держави. Історію творить народ, а його провідне ядро складають непересічні особистості, призначення яких своїм інтелектом, ідеями, словами і діями осмислювати історичне минуле й прокладати шлях у майбутнє. Особистість історика, його світогляд та внесок в історичну науку - це найбільший скарб історіографії. Як справедливо наголошують провідні історіографи¹, жоден з українських істориків, ні одна з його праць не можуть бути забутими. Аксіоматичним у цьому контексті постає необхідність ґрунтовного вивчення творчості одного із зачинателів української історіографії на зламі XIX-XX століть, активного громадського і культурного громадського і культурного діяча Я.М.Шульгіна, якого можна віднести до істориків так званого "другого ряду". Історики "другого ряду" – це не

---

¹Див.: Калакура Я. С. Українська історіографія. - К., 2004. – С. 460.

другорядні, а ті постаті, які сприймаються як помітні науковці на тлі більш видатних імен як М.Максимович, М.Костомаров, В.Антонович, М.Грушевський та ін. Сучасна історіографія вважає, що лише через вивчення усіх особистостей, причетних до історичної науки у різних вимірах їх життєдіяльності та творчості, стає можливим відтворення загального контексту історіографічного процесу, в якому кожна особистість була задіяна.

По-друге, актуальність дослідження наукової спадщини та суспільно-політичної діяльності Я.М.Шульгіна пов'язана з тим, що впродовж кількох десятиліть панування тоталітарного режиму його ім'я і творча спадщина замовчувались, або спотворювались. Об'єктивне дослідження життєвого шляху цього історика і педагога дозволяє повернути його ім'я із забуття, глибше осмислити місце в історіографії на тлі загальних закономірностей історіографічного процесу, відновити історичну справедливість.

Наукова, суспільно-політична та громадська діяльність Якова Миколайовича Шульгіна (1851-1911 рр.) припадає на кінець ХІХ - перше десятиріччя ХХ ст. - період, коли виокремлювалася українська історіографія і ставала важливим чинником українського національного руху. Не випадково, що ця епоха дала й вивела на історичну арену поряд з такими видатними діячами української науки як В.Антонович, Ф.Вовк, Д.Багалій, М.Грушевський, М.Драгоманов, І.Франко та ін. не менш яскраву особистість Я.М.Шульгіна. Він був членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, членом Українського наукового товариства у Києві. Як енциклопедично освічена та надзвичайно працьовита і творча людина, Я.М.Шульгін займався різноплановою діяльністю і залишив після себе численні наукові праці, значна частина яких, на жаль, не була опублікована за життя історика.

Офіційно в радянські часи прізвище Я.М.Шульгіна не перебувало під забороною, але через ряд ідеологічних причин його ім'я замовчувалось та було негласно заборонено. Сьогодні історична наука перебуває на шляху

переборення стереотипів у висвітленні української історії та культури. Із забуття повертаються імена вчених, істориків, українознавців та політичних діячів, життя і творчість яких були спрямовані на підвищення самосвідомості українського народу в його боротьбі за незалежність.

Життєвий шлях Я.М.Шульгіна був досить складним і тернистим. Зазнавши злиднів у дитинстві, він із студентських років навчання в Київському університеті св. Володимира став активним учасником народницького і громадівського руху, прихильником демократичних ідей. У 70-х рр. XIX ст. Я.М.Шульгін долучився до боротьби за встановлення справедливості й рівності у суспільстві, за що неодноразово заарештовувався царськими жандармами. Однак, ніщо, навіть чотирьохрічне заслання до Східного Сибіру, не змогло змінити його політичного світогляду, центральною ідеєю якого була турбота про визволення України¹. Захопившись з молодих літ історією, Я.М.Шульгін до кінця життя залишався вірним своїм науковим інтересам, а його ідейними натхненниками й учителями були М.П.Драгоманов, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський та ін.

По-третє, діяльність Я.М.Шульгіна в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин не дістала належного висвітлення в історіографії. Дослідження його наукової спадщини покликане сприяти заповненню прогалин в українській історіографії щодо творчості талановитого її представника, який суттєво збагатив новими ідеями українознавство.

По-четверте, актуальність дисертаційної роботи посилюється й тим, що постать Я.М.Шульгіна, його надбання є складовою і невід'ємною частиною такої широкої і недостатньо дослідженої історіографічної проблеми, як зародження та утвердження національних традицій в українській історіографії.

По-п'яте, Я.М.Шульгін був не лише визначним істориком і талановитим педагогом, але й активним громадським діячем, учасником українського

---

¹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. (далі ЦДІАК). – Ф. 442.- Оп. 830.- Спр. 41.- Арк.4.

національно-визвольного руху, а цей бік його біографії теж ще недостатньо досліджений.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках науково-дослідної теми "Історія формування і розвитку Української держави"(державний реєстр № 01 БФ 046-01), включеної до тематичного плану Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, а також кафедральної теми "Українська історична думка: від княжих часів до сучасності".

Об'єктом дослідження став життєвий і творчий шлях, наукова, педагогічна та громадська діяльність Я.М. Шульгіна.

Предметом дисертаційного дослідження є процес формування історичних та суспільно – політичних поглядів Якова Миколайовича Шульгіна, а також аналіз їх втілення в науковій, громадській та педагогічній діяльності.

Хронологічні рамки дисертації об'єктивно виходять за межі життя Я.М.Шульгіна (1851-1911), оскільки аналізується історіографічна ситуація середини ХІХ ст., яка вплинула на формування його наукових інтересів. У роботі фігурують публікації про Я.М.Шульгіна ХХ ст. та поч. ХХІ ст.

Мета дослідження полягає у ґрунтовному з'ясуванні життєвого шляху Я.М.Шульгіна, об'єктивному аналізі його наукової, педагогічної та громадської діяльності, визначенні ролі та місця наукової спадщини історика в національній історіографії.

Реалізація зазначеної мети досягалася шляхом розв'язання ряду конкретних, взаємозумовлених дослідницьких завдань, основними з яких є:

- проаналізувати стан і повноту дослідження обраної теми в історіографії та репрезентативність її джерельного забезпечення;
- реконструювати біографію Я.М.Шульгіна як історика, педагога та громадського діяча;
- показати ідейне становлення вченого як громадського діяча, подальшу еволюцію політичних переконань та їх вплив на діяльність історика;

- висвітлити процес формування наукового світогляду Я.М. Шульгіна, з'ясувати його погляди на ключові проблеми української історії;
- встановити внесок Я.М.Шульгіна в розвиток української історіографії і розкрити значення його спадщини для історичної науки;

Методологічна основа дослідження. Методологічну основу дисертації складають як загальнонаукові принципи і правила пізнання - історизму, об'єктивності та системності; так і методи та способи історіографічних досліджень.

Одним з основних методологічних принципів проведеного дослідження став історизм, дотримання якого дало можливість розглянути життєвий шлях і спадщину Я.М.Шульгіна у тісному зв'язку з конкретно-історичною ситуацією та з'ясувати умови формування його поглядів, створення тієї чи іншої праці, а також визначити їх зміст і значення. Застосування принципу історизму дозволило розглянути й оцінити події і явища, які досліджувались істориком, у контексті відповідної історіографічної ситуації. Виняткову роль у дослідженні відіграв принцип об'єктивності, який орієнтував на всебічний аналіз суспільно-політичного життя країни і місця в ньому Я.М.Шульгіна. Принцип об'єктивності дав змогу правильно визначити роль історика в українській історіографії, оцінити його науковий доробок.

Важливим для з'ясування значення спадщини Я.М.Шульгіна для історичної науки став принцип системного підходу, опора на який забезпечила комплексність її аналізу як цілісності. Методологічні принципи реалізовувались за допомогою низки дослідницьких методів, зокрема історіографічного аналізу і синтезу, індукції та дедукції, проблемно-хронологічного, порівняльного, історичного, біографічного та ін.

Наукова новизна дисертації та її результатів полягає у самій постановці та розробці актуальної проблеми, яка досі не була предметом окремого дослідження в історичній науці. На основі широкого кола джерел, насамперед архівних документів і наукової спадщини Я.М.Шульгіна, наявної літератури здійснено комплексне вивчення життєвого шляху, педагогічної,

наукової, суспільно-політичної та громадської діяльності визначного українського історика. Вперше всебічно досліджено процес формування історичної свідомості наукового світогляду Я.М.Шульгіна; проаналізовано наукові надбання вченого в галузі історії та історіографії; його погляди на актуальні проблеми історії України; визначено роль та місце наукового доробку історика в українській історіографії; показано ідейне становлення Я.М.Шульгіна як суспільно-політичного, громадського діяча та педагога. Усе це дозволило одержати поглиблене і цілісне уявлення про особистість вченого, його роль у науковому, суспільно-політичному, духовному та культурному житті України. Значна частина архівних джерел, на основі яких виконане дисертаційне дослідження, вводяться до наукового обігу вперше.

Теоретичне й прикладне значення одержаних результатів визначається можливістю їх використання для підготовки узагальнюючих праць з української історіографії; в навчальній роботі, зокрема, при вивченні вузівських курсів з історіографії, українознавства, історії України, а також для підготовки відповідних спецкурсів. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для написання підручників і посібників для студентів історичних факультетів.

Загалом, дослідження життєвого шляху, наукової спадщини та суспільно-політичної діяльності Я.М.Шульгіна, як й інших представників української інтелігенції кінця ХІХ - першої чверті ХХ ст., має важливе наукове і практично-пізнавальне значення для розуміння історіографічного процесу, тенденцій політичного і культурного розвитку України загалом.

Апробація результатів дослідження.

Апробація основних положень і результатів роботи проведена шляхом їх обговорення на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доповідей на наукових конференціях: ІV Міжнародна науково-практична конференція молодих учених "Шевченківська весна" (Київ, 2006); V Міжнародна науково-практична конференція молодих

учених "Шевченківська весна" (Київ, 2007), сьомі джерелознавчі читання (Київ, 2005); восьмі джерелознавчі читання "До 140-річчя від дня народження М.С.Грушевського" (Київ, 2006).

Публікації. Основні положення та наукові результати дисертаційного дослідження дістали відображення у шести публікаціях у фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України:

1. Яків Шульгін – український історик // Українознавство. - № 1.- К - 2006. - С. 22-26.
2. Я.М.Шульгін як дослідник Коліївщини // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства - Т.ХІІ – К – 2006 - С. 270-281.
3. Внесок Я.М.Шульгіна в дослідження козацько-гетьманської України // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С.121-132.
4. Формування Я.М.Шульгіна як ученого – історика // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - № 1(38). – К - 2007. – С.170 – 175.
5. Діяльність Я.М.Шульгіна у складі Київської громади // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. - № 2(30). – К - 2007. – С.91 – 96.
6. Яків Шульгін в історіографії та джерелах // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства - Т.ХVІ – К - 2007.- С. 157-166.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, а також двох додатків. Загальний обсяг дисертації становить 210 с., з них основний текст - 189 с., додатки – 3 с., список використаних джерел і літератури – 17 с. (247 бібліографічних позицій)

РОЗДІЛ І

СТАН НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

До пріоритетних завдань історіографічних студій належить опрацювання біоісторіографії, тобто дослідження життя і творчості провідних істориків, які внесли помітний вклад у приріст історичних знань, у розвиток історичної науки загалом. Досліджень, у яких висвітлюється біографія, громадська та педагогічна діяльність, а також наукова спадщина українського історика Я.М.Шульгіна є обмаль. У наявних з них лише фрагментарно подано біографічні відомості про вченого; дещо повніше висвітлена громадська діяльність історика. Майже зовсім нез'ясованою залишається педагогічна діяльність та творча спадщина вченого.

Пропонований розділ дисертації має за мету реконструювати життєвий і творчий шлях Я.М.Шульгіна, проаналізувати наявні наукові і науково-популярні публікації, які тією чи іншою мірою стосуються біографії та формування його як історика, участі вченого у громадському житті Києва та Одеси в 70-х роках XIX ст., педагогічної діяльності історика в Першій Київській чоловічій гімназії, в Київській приватній гімназії ім. Г.А. Валькера та інших учбових закладах; а також розглянути ті студії, які стосуються творчої спадщини Я.М.Шульгіна.

У пропонованому розділі дисертації аналізується джерельна база дисертації, запропонована класифікація історіографічних джерел. Виявлена достатня кількість документів в архівах Києва та Одеси, систематизовані опубліковані та рукописні історичні праці Я.М.Шульгіна, матеріали "Киевской старины", інші джерела дозволяють розглядати їх як репрезентативні для реалізації основних завдань дисертаційного дослідження.

1.1 Історіографія теми

Для з'ясування тенденцій нагромадження знань про Я.М.Шульгіна важливе значення мають дослідження про розвиток історичної науки та історіографічну ситуацію в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Урядові репресії другої половини 70-х років XIX ст. проти українського руху серйозно загальмували нормальний розвиток української історичної науки. Щоправда, друкування старих пам'яток і матеріалів не було заборонене, про що спеціально зазначалося у додатку до царського указу від 18 травня 1876 року. Однак влада заохочувала видання досліджень з українського минулого російською мовою і в межах загально цензурних правил.¹ Проте, за словами Д.Дорошенка, далеко шкідливішою, ніж царські заборони, виявилась внутрішня реакція серед самого українського громадянства, що наступила на довгий час наслідком репресій, і яка, в свою чергу затримала поступ українського національного руху, понизила рівень національно – політичної думки, і самий розвиток дослідів над українським минулим, ослабивши почуття національно – історичної свідомості.

Довгий час до кінця XIX ст. українська історія майже ніколи не була предметом університетських викладів. Головною причиною цього було тогочасне загальне становище української історичної науки, яка довгий час не мала ні притулку в наукових інституціях, ні власних наукових органів, перебуваючи через це у великій залежності від іноземної – російської або польської історичної науки і лише в останні десятиліття XIX ст. почала виокремлюватися в самостійну наукову галузь². Так, уже в 1894 році у Львівському університеті було засновано кафедру історії Східної Європи з українською мовою викладання і основною увагою на історію України.

---

¹ Жмир В.Ф. На шляху до себе: Історія становлення української національної свідомості // Філософська і соціологічна думка. – 1991.- № 4.- С.150.

² Див.: Дорошенко Д.Огляд української історіографії. – К.,1996. - С.185 -186.

На відміну від української, російська, так само як і польська історична наука, мала за собою велику підтримку від держави або від громадських інституцій та організацій, або навіть від окремих заможних людей, які підтримували історичну науку спеціальними фондами на видавництво, бібліотеками, архівами, колекціями. Проте, наприкінці ХІХ ст. значна частина роботи по розробці та дослідженню матеріалів з української історії була виконана, хоча і в рамках іноземних наукових інституцій та видавництв, але руками здебільшого українських вчених, - наприклад у виданнях Київської Археографічної Комісії. На той час найбільше було розроблено старі періоди української історії, правда, в значній мірі працею російських вчених (М.Карамзін, В.Ключевський, В.Соловйов, В.Сергеєвич, О.Шахматов та ін.), які, зазвичай, трактували князівсько-удільну добу як спільну для українців та росіян. 80-90 - ті роки ХІХ ст. – доба не тільки видання величезної кількості нового матеріалу з української історії, але й детального розроблення окремих частин і періодів історії України, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового ХХ століття.¹

Як зазначалось у вступі, дослідження життєвого і творчого шляху, педагогічної та громадської діяльності Я.М.Шульгіна, як і ряду інших визначних представників української інтелігенції др. пол. ХІХ – пер. чв. ХХ ст. у період панування в СРСР тоталітарного режиму перебували під офіційною або негласною забороною. На нашу думку, це було пов'язано в першу чергу з тим, що Я.М.Шульгін наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. заявив про себе як національно свідомий і активний дослідник та пропагандист української історії та культури, що не співпадало з офіційною політикою, яку проводили царизм, а відтак і радянська влада з кінця 20-х до середини 80-х рр. ХХ ст.² За час існування радянської тоталітарної системи

---

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії ... – С.10.

² Див.: Калакура Я.С. Українська історіографія... - С. 257.

найгострішим для неї завжди було саме національне питання, демократичне вирішення якого ставило під загрозу існування її самої. У зв'язку з цим, на території республік, що входили до складу СРСР, проводилася офіційна політика приниження, або й замовчування національних здобутків українського народу, в тому числі й надбань історичної науки, її визначних представників. У дослідженні життєвого шляху, науково – педагогічної та громадської діяльності Я.М.Шульгіна можна виділити декілька етапів.

Перші публікації про Я.М.Шульгіна з'явилися ще за життя вченого, але наукове осмислення його творчості розгорнулося після смерті історика. Йдеться про невеликі статті М.С.Грушевського та В.І.Щербини,¹ присвячені вченому, опубліковані в 1912 році як некрологи, і які проаналізовані в підрозділі про джерельну базу дослідження.

У 1930 – 1940-х рр., в умовах режиму одноосібної влади, широкого наступу на українську національну історіографію, історія української історичної думки спотворювалася або замовчувалася, а тому не отримала висвітлення й проблема становлення та діяльності передової української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зрозуміло, що й особистість Я.М.Шульгіна, як і багатьох інших українознавців, діяльність яких була пов'язана з історичним та культурним розвитком українського народу, потрапила під заборону. Правда, в 1931 році вийшов другий том бібліографічного словника,² присвячений діяльності видатних діячів революційного руху, в якому згадувалися прізвища Я.М.Шульгіна та його рідного дядька Віталія. На наш погляд, це стало можливим тому, що рукопис словника був підготовлений ще 1920-х роках, і що Я.М.Шульгіна в ньому було

---

¹ Див.: Грушевський М. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (Далі ЗНТШ). – 1912. – Т. 107. - №1. – С. 3-8; Щербина В. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києві.- 1912 - №10 – С. 3-7.

² Деятели революционного движения в России. – Библиографический словарь. – М., 1931.– В.3 - Т.2 – С. 1381-1383.

віднесено до активних народників-революціонерів 70-х рр. XIX ст. Словник подавав короткий виклад біографії членів Київської, а пізніше Одеської громади.¹ Я.М. Шульгіна, причому основна увага концентрувалася на висвітленні його суспільно-політичної діяльності. Тут вчений фігурував як один із визначних Аналіз цієї статті, засвідчує її односторонність, оскільки в ній відсутня інформація про наукову діяльність Я.М.Шульгіна. На наш погляд, це пояснюється, в першу чергу, ідеологічним призначенням видання, упередженістю мети, яка ставилася перед його укладачами, а також політико-ідеологічною реакцією, що розгорталася в країні в умовах наростання репресій.

Лише в період так званої "лібералізації" суспільства, часткової реабілітації жертв сталінських репресій, яка отримала назву хрущовської „відлиги” другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. XX ст., деякі сторони діяльності окремих представників української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. почали частіше згадуватися і розглядатися в дослідженнях з історії України та української літератури. Розвідки про діяльність вченого цих років, носили уривчастий та вибірковий характер, у них лише частково розкривалися окремі епізоди з життя або наукового доробку вченого. Переважно, це були невеликі статті та замітки науково-популярного характеру. В цьому контексті слід згадати про видані в Парижі в 50 – х роках узагальнюючі праці П. Феденка – „ Український рух у XX ст. і „ Суспільні і політичні рухи на Україні”², в яких, міститься аналіз демократичного руху кін. XIX – поч. XX ст.; стисла інформація стосовно Я.М.Шульгіна, зокрема про його діяльність у складі Київської та Одеської громад, а також деякі біографічні відомості про визначного українського вченого та історика.

Історіографічне осмислення теми розпочалося не в Україні, а за рубежом, коли в 1969 р., в Парижі і Мюнхені було опубліковано "Збірник на

---

¹ Феденко П. Український рух у XX ст. - Париж, 1953; Його ж. Суспільні і політичні рухи на Україні – Париж, 1959.

² Збірник на пошану Олександра Шульгіна. 1889-1960. – Париж-Мюнхен, 1969.

пошану Олександра Шульгіна". Ця розвідка охоплює період життя і діяльності родини Шульгіних з 1889 по 1960 роки.¹ Вона була по суті першою спробою привернути увагу дослідників та громадськості до непересічної особистості визначного українознавця, історика, педагога і громадсько-політичного діяча другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Я.М.Шульгіна в контексті наукових публікацій, що стосувалися представників родини Шульгіних різних поколінь (1889 – 1960 рр.) У статтях про Я.М. Шульгіна головна увага приділялася біографії вченого, а також його суспільно - політичній і громадській діяльності. Загалом, поява цієї праці за умов, коли в СРСР це прізвище не згадувалося, була своєрідним інформаційним проривом, а тому мала важливе значення для осмислення особистості історика, дослідження формування його світогляду, що, в свою чергу, дозволило глибше зрозуміти ті передумови, які спонукали Я.М.Шульгіна присвятити своє життя історії і боротьбі за самовизначення українського народу з 1870-х років – 1911р.

Серед наукових видань 1960-х років варта уваги праця Д. Заславського і О. Романченко, присвячена Михайлу Драгоманову.² Тут, окрім опису життя і літературної діяльності М.П. Драгоманова, йдеться і про оточення вченого. Серед людей, які допомагали Михайлу Петровичу Драгоманову як в Україні, так і в Женеві, згадується й прізвище Я.М.Шульгіна. Автори праці намагалися показати Якова Миколайовича як визначного громадсько-політичного діяча, який заради ідеї зміг пожертвувати власною спадщиною і відігравав важливу роль у суспільно – політичній діяльності М.П.Драгоманова у столиці Швейцарії.

Окрім того, в 1970-х рр. вийшов ряд інших праць про народницький рух

---

¹ Див.: Уривки зі спогадів Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.221-230 .;

Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгіна // Там само. - С.68-79.

² Заславський Д., Романченко О. Михайло Драгоманов: життя і літературна діяльність., - К.: 1964.

в Україні, серед авторів яких слід виокремити Р. Іванову, М.Рудька, В. Дмитриченка, О. Волощенко та ін.¹, які серед визначних учасників народницького руху на території України 60 – 70-х рр. XIX ст. згадують і про Я.М.Шульгіна, але його наукова, суспільно-політична діяльність продовжувала замовчуватись. На наш погляд, це зумовлювалося тією ідеологічною ситуацією, яка склалася в УРСР в 70-ті – першій половині 80-х рр. XX ст., які фігурують як епоха брежнєвського авторитаризму, коли посилювався процес русифікації та заборони всього національно – українського. Тому й не дивно, що в зазначений період подальша суспільно-політична та наукова діяльність багатьох представників української інтелігенції кінця XIX – першої чверті XX ст., включаючи Я.М.Шульгіна, продовжувала замовчуватись.

Перші проблиски демократизації суспільно-політичного життя в Україні, які почалися на рубежі 1980-х - 1990-х рр. XX ст., і були породжені перебудовними процесами, співпали з появою в діаспорі ґрунтовної праці В. Міяковського, в якій давалась цілісна картина громадського руху останньої чверті XIX ст.² Автор проаналізував діяльність української інтелігенції в Київській і Одеській громадах в 70-х роках XIX ст. і частково торкнувся постаті Я.М.Шульгіна, описавши в загальних рисах його громадську діяльність. Зрозуміло, що дослідник не ставив перед собою завдання з'ясувати наукову та педагогічну діяльність Я.М.Шульгіна.

На початку 1990-х років розпочався сучасний етап розвитку української історіографії, в тому числі і в дослідженні даної проблеми. Це було пов'язано з тим, що з відновленням державної незалежності України, значно активізувалися цілеспрямовані дослідження історії й культури українського

---

¹ Іванова Р.П. М.П.Драгоманов у суспільно – політичному русі Росії та України в другій половині XIX ст. – К., 1971; Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). –К.,1973; Дмитриченко В.С. Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К., 1974; Волощенко О.К.

² Міяковський В. Недруковане і забуте: громадські рухи XIX ст. – Нью-Йорк, 1984.

народу, суспільно-політичної діяльності та наукової спадщини його провідників. Закладалися надійні підвалини для відродження національних ознак української історичної думки, для повернення історичній науці в Україні її природних функцій, очищення від ідеологічних догм і більшовицьких стереотипів, для соборності українських істориків.

Зокрема, у 1993 році було видане ґрунтовне дослідження Г.Касьянова¹, в якому відтворювався соціально-політичний портрет української інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст. При цьому Г. Касьянов значно розширив джерела її формування, а також проаналізував процес становлення її політичного світогляду.

В 1990-х роках відомі українські історики, зокрема Сарбей В.Г., Болдирев О.В., Палієнко М., опублікували ряд праць,² в яких значно збагатили існуючі відомості про український національний рух ХІХ ст. і його діячів. Визначені праці, хоча і містять цінні відомості про діяльність української інтелігенції в 70-х роках ХІХ ст., все ж таки, в них досить рідко зустрічається прізвище Я.М.Шульгіна. Його ім'я в цих працях згадується епізодично, здебільшого у зв'язку з його громадською діяльністю в Києві та Одесі 70-х років ХІХ ст.

Окремо слід виділити праці Катренка А.М. про український національний рух.³ У них професор Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка торкнувся діяльності Я.М. Шульгіна, зокрема показав його як одного з найактивніших громадських діячів 70-х років ХІХ ст. На думку А.М.Катренка, особливою заслугою Я.М. Шульгіна під час закордонної місії було те, що він підтримав діяльність М.П.Драгоманова в Женеві, передавши на потреби майбутнього збірника „Громада”, 12 тис. карб. зі своєї

---

¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: Соціально-політичний портрет. – К., 1993.

² Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. - №7; Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі в 70-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст. Одеса, 1994; Палієнко М.Г.

³ Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. – Ч.2.- К., 1999.

спадщини.¹ Перша більш менш розширена стаття про Я.М.Шульгіна була опублікована тільки у 1993 році в збірнику „125 років української академічної традиції “. Автором її була Н. Іщук-Пазуляк.² В праці містяться важливі відомості про світогляд, педагогічну і наукову діяльність Я.М.Шульгіна, однак в ній не розкривався його внесок в історичну науку.

Серед авторів наукових розвідок останнього десятиліття, які певною мірою стосуються життя і діяльності Я.М.Шульгіна, виокремлено статтю В.Б.Любченко³, присвячену біографії представників родини Шульгіних, в тому числі і Я.М.Шульгіна. В ній вперше з'ясовувалися причини родинного конфлікту Шульгіних, який призвів до розриву стосунків між Я.М.Шульгіним і його дядьком - відомим професором Університету св. Володимира Віталієм Яковичем Шульгіним, однак і в цій статті теж аналіз наукової спадщини історика не проводився.

До уваги взято статтю А.Жуковського в “Енциклопедії українознавства”, в якій подані найбільш вірогідні біографічні відомості про Я.М.Шульгіна і дуже стисло викладена історіографічна оцінка його спадщини.⁴ Обмежений обсяг статті не дав змоги автору докладніше торкнутися значення праць історика для української історіографії.

Таким чином, історіографічний огляд праць про Я.М.Шульгіна дає підстави вважати, що, по-перше, життєвий шлях, наукова спадщина, а також його педагогічна, суспільно-політична і громадська діяльність досі не були предметом окремого наукового дослідження. По-друге, наявні праці містять переважно фрагментарну і дотичну щодо теми дослідження інформацію. Тому,

---

¹ Катренко А.М. Український ... – С. 187.

² Іщук-Пазуляк Н. Яків Миколайович Шульгін // 125 років київської української академічної традиції. 1861-1956. Збірник під ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк, 1993 – С. 195-218.

³ Любченко В.Б. Київські Шульгіни: національно-розділена родина в історії України // Українська біографістика. Вип. 2. – К., 1999. – С. 153-162.

⁴ Жуковський А. Шульгін Яків // Енциклопедія українознавства.- Т.10.- Львів,2000.- С.390.

все це переконливо доводить доцільність відтворення цілісної та об'єктивної біографії Я.М.Шульгіна, історіографічного аналізу наукової спадщини історика, докладнішого відображення його громадської та педагогічної діяльності як назрілої і актуальної наукової проблеми.

1.2. Джерела про життя та діяльність Я.М.Шульгіна, їх класифікація та інформативні можливості

Реалізація поставлених у кандидатській дисертації завдань здійснювалася на основі сформованого джерельного комплексу у складі опублікованих та неопублікованих джерел. Домінуюче місце серед них посідають рукописи, опубліковані праці Я.М.Шульгіна, джерела особового походження.

В процесі дослідження проблеми Були виявлені та використані документи і матеріали Центрального державного історичного архіву в м. Києві (ЦДІАК України), Державного архіву м. Києва (ДАК), а також Державного архіву Одеської області (ДАОО). Найбільш значимими за змістом інформації є документи, які виявлені нами в ЦДІАУ в м. Києві. На жаль, в архівах не відклався особовий фонд Я.М.Шульгіна, а його матеріали розсіяні в різних фондах, головним чином у фонді Київського університету та особових фондах його професорів.

Цінні відомості містять документи фондів ЦДІАК. Зокрема, важливе значення для дослідження життєвого шляху і наукової діяльності Я.М.Шульгіна відіграли архівні матеріали фонду В.Б.Антоновича (Ф.832). Матеріали фонду представлені як рукописні документи, які стосуються переважно видатного українського історика, археолога і етнографа В.Б.Антоновича - вчителя та ідейного наставника Я.М.Шульгіна. У справах 43,45,47 названого фонду містяться матеріали, які стосуються громадської та педагогічної діяльності Я.М.Шульгіна в Києві. До того ж, у спр. 63 вдалося виявити спільну статтю В.Б.Антоновича і Я.М.Шульгіна "Декілька слів Корзону", в якій вчені задекларували відповідь на критику польським істориком Т.Корзоном праці Я.М.Шульгіна "Очерк Колиивщини по невыданым и выданым документам 1768 и ближайших годов". Стаття, написана В.Б.Антоновичем і Я.М.Шульгіним, має важливе значення для

розуміння історичних поглядів вченого на події 1768 року, відомі в історії під назвою Коліївщина.

Досить велике значення для розкриття теми дисертації має фонд М.С.Грушевського (Ф.1235), який містить в собі 449 одиниць зберігання й охоплює період з 1889 по 1930 роки. Цей фонд, окрім статей з історії, етнографії, російської, української та західноєвропейської літератури, містить особливо важливе для нас листування між М.С.Грушевським і Я.М.Шульгіним (10 листів). Період листування охоплює 1895 – 1901 рр. Виявлені нами і розглянуті в дисертації ці епістолярні документи, мають важливу інформацію для дослідження наукової діяльності та творчої спадщини Я.М.Шульгіна. Досліджуючи листування, було звернуто увагу на схвальні відгуки М.С.Грушевського про працю Я.М.Шульгіна "Україна після 1654 року", яка згодом стала однією з найвагоміших у науковому доробку вченого. Зокрема, М.С.Грушевський відмічав, що за 80-ті – 90-ті рр. XIX ст. було написано мало робіт з історії Лівобережної України, і тому праця "Україна після 1654 року" має досить велике значення в українознавстві. Взагалі, названі вище епістолярні документи ф.1235 дають нам підстави вважати, що основи наукового світогляду Я.М.Шульгіна були сформовані в Києві під впливом переважно трьох найвидатніших науковців – М.С.Грушевського, М.П.Драгоманова, В.Б.Антоновича. Особливо важливу роль для формування історичних поглядів Я.М.Шульгіна відіграло його знайомство і співпраця з М.С.Грушевським, яка виявлялася у тісному творчому зв'язку вчених на благо розвитку українознавства.

Окрім згаданих фондів, можна виділити фонди таких видатних постатей – Драгоманов М.П. (Ф.1617), Іконников В.С. (Ф.849), Багалій Д.І. (Ф. 2020), Довнар-Запольський П.В. (Ф.262), Юзефович М.В. (Ф.873).

Зокрема у фонді Драгоманова М.П. (Ф.1617), який містить в собі 5 одиниць зберігання, знаходимо свідчення про вступ Я.М.Шульгіна до Другої Київської гімназії (спр. 4), про виховання майбутнього вченого в родині тодішнього визначного професора Київського університету св. Володимира –

Віталія Яковича Шульгіна. Зокрема, у спр.34 зазначеного фонду М.П.Драгоманов відмічав, що виховання в родині Віталія Яковича дійсно справило величезний вплив на рішення Я.М.Шульгіна пов'язати своє життя з історією і педагогічною діяльністю.

У фонді Іконникова В.С. (Ф.849), який хронологічно охоплює період з 1864 по 1919 роки, нами були виявлені документи, що стосуються навчання Я.М.Шульгіна на історико – філологічному факультеті Київського університету св. Володимира. Документи фонду певною мірою допомагають нам реконструювати білі плями біографії вченого, і частково розкрити зміст громадської діяльності вченого.

Деякі відомості про громадську і педагогічну діяльність Я.М.Шульгіна були знайдені у фонді Багалія Д.І. (Ф.2020), який містить 130 одиниць зберігання. Зокрема у спр. 56, 67, 68 фонду нами були виявлені документи про участь Я.М.Шульгіна у відзначенні Шевченківських днів і в роботі III Археологічного з'їзду в Києві, а також деякі відомості про педагогічну діяльність вченого у Приватній гімназії Г.А.Валькера. Зазначені документи цього фонду допомагали розкрити зміст громадської діяльності вченого, хоча і не містять відомостей про період проживання Я.М.Шульгіна в Одесі. Матеріали фонду використовувалися для написання параграфів про громадську і педагогічну діяльність Я.М.Шульгіна, а також для уточнення і доповнення біографії історика, що було важливо при дослідженні життєвого шляху вченого.

У фонді Довнар – Запольського П.В. (ф. 262) в справах 17, 24, 90, нами були виявлені документи, переважно про діяльність Я.М.Шульгіна в Київській і Одеській громадах. У зазначених документах містяться відомості про участь Я.М.Шульгіна в усіх основних справах обох громад: видавництві літератури, проведенні III Археологічного з'їзду в Києві, відзначенні Шевченківських днів, видавництві збірника "Громада" та ін. Архівні матеріали цього фонду дали змогу певніше визначити внесок Я.М. Шульгіна в розвиток українського

національного руху 70-х років XIX ст., хоча і містять досить обмежену кількість матеріалу по темі.

У фонді Юзефовича М.В. (ф.873), виявлені деякі відомості про педагогічну діяльність Я.М.Шульгіна, а також про громадську діяльність ученого. Матеріали фонду насамперед використовувалися для уточнення біографічних даних історика. Зокрема, досліджуючи спр. 46, нам вдалося уточнити дату закінчення Яковом Миколайовичем історико – філологічного факультету Київського університету і дату вступу його до Київської громади.

Окрім фондів особового походження, інтерес становили матеріали Ф.222 (Коллекция документов Киевского исторического общества Нестора-летописца). Незважаючи на те, що за хронологією цей фонд охоплює лише 3 роки діяльності Я.М.Шульгіна в науковому товаристві Нестора літописця, він дозволяє розкрити зміст діяльності вченого тут з 1876 по 1879 роки. Матеріали зборів членів товариства та інші документи, виявлені в справах 21, 45, 156, використовувалися головним чином при реконструкції біографії вченого.

Матеріали Ф.385 (Одесское жандармское управление), який містить в собі 3339 одиниць зберігання і хронологічно охоплює період з 1839 по 1917 роки, були використані головним чином в другому розділі дисертації під час написання параграфу про громадську діяльність Я.М.Шульгіна в Одесі. Документи, які зберігаються в цьому фонді – головним чином це донесення та протоколи допитів Одеського жандармського управління. Для нас особливо важливе значення мали спр 132, 873, 321, 875 – 878 , в яких ми знаходимо протоколи жандармерії та характеристики діячів українського національного руху Одесі в 70-х роках XIX ст., і зокрема, Я.М.Шульгіна. Документи цього фонду дозволяють частково дослідити зміст громадської діяльності Я.М.Шульгіна в складі Одеської громади, вияснити в якому оточенні він перебував, з ким спілкувався, і зрештою, за що був заарештований і відправлений до Східного Сибіру.

Надзвичайно важливими для висвітлення питання діяльності Я.М.Шульгіна в складі Київської громади є матеріали Ф.442 (Канцелярія

Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора), який містить в собі 278 601 одиниць зберігання і хронологічно охоплює період з 1796 по 1916 роки. В цьому фонді містяться документи про діячів українського національного руху XIX ст., поміж яких знаходимо й відомості про Я.М.Шульгіна, зокрема про його участь в Київській громаді середини 70-х років XIX ст. Матеріали цього фонду мають важливе значення для дослідження діяльності вченого в Київській громаді в середині 70-х років XIX ст. Аналіз спр. 41, 41-а, 116 – 124, дозволив розкрити зміст громадської діяльності Я.М.Шульгіна в Київській громаді, яка була спрямована на створення необхідних умов для підняття освітнього рівня народних мас. Справи 42, 43 свідчать, що Я.М.Шульгін не лише брав участь у заснуванні культурно-освітніх закладів, але й особисто сам здійснював просвітницьку діяльність. Зокрема, він займався поширенням історичних знань серед населення Києва та Одеси. З цією метою Я.М.Шульгін готував лекції з історії України періоду гетьманщини, з якими безкоштовно виступав перед жителями відповідних губерній.

У Ф.473 (Следственная комиссия для политических дел при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе), який містить в собі 35 345 одиниць зберігання, у спр. 76, 57, 89 знаходимо протоколи, в яких Я.М.Шульгін характеризується як політично неблагонадійний, що було пов'язано з його громадською діяльністю. У фонді містяться протоколи жандармерії, списки обвинувачуваних і т.д. Матеріали даного фонду були використані нами при написанні параграфу про діяльність Я.М.Шульгіна в Київській та Одеській громадах.

Значну роль при написанні дисертації відіграли також матеріали Ф.348 (Одесская судебная палата), і Ф.419 (Прокурор Одесской судебной палаты). Матеріали названих фондів містять відомості про суспільно – політичну і громадську діяльність Я.М.Шульгіна в Одесі, характеристику вченого жандармерією, матеріали про обвинувачення Я.М.Шульгіна тощо. Документи цих фондів дозволили нам об'єктивно оцінити діяльність вченого в Одеській

громаді та визначити його роль в розвитку українського національного руху в 70-х роках XIX ст.

Важливу роль при написанні кандидатської дисертації відіграли й архівні матеріали Державного архіву м. Києва. В його фондах зберігається значна кількість матеріалів, що стосуються педагогічної діяльності Я.М.Шульгіна. Так, у ф.98 (Київська приватна гімназія Г.А.Валькера) містяться документи про роботу вченого на посаді вчителя в цьому навчальному закладі. Тут було виявлено заяви Я.М.Шульгіна на прийняття на посаду учителя історії і словесності в IV та V класах; прохання про надання відпусток, в тому числі і за станом здоров'я; посвідчення викладача, яке було видане на ім'я Я.М.Шульгіна; документи про переведення його до Першої Київської гімназії. Особливу цінність для реконструкції життєвого шляху вченого має формулярний список про службу Я.М.Шульгіна, який містить короткі біографічні відомості про вченого. Загалом, матеріали названого фонду містять цінні біографічні відомості про Я.М.Шульгіна і певною мірою дозволили заповнити деякі прогалини про педагогічну діяльність історика.

Після роботи в приватній гімназії ім. Г.А.Валькера, Я.М.Шульгін отримав посаду вчителя історії і словесності в Київській першій чоловічій гімназії. Матеріали про педагогічну діяльність історика в цьому навчальному закладі зберігаються у ф. 108 (Київська перша чоловіча гімназія). У ньому містяться підтвердження Попечителя Київського учбового округу про переведення Я.М.Шульгіна до гімназії на посаду вчителя словесності та історії; дозвіл на тимчасову відпустку за станом здоров'я за кордон; біографічні відомості про вченого з моменту його закінчення Київського університету св. Володимира у 1874 році, які мали досить важливе значення при написанні життєвого шляху Я.М.Шульгіна. За матеріалами фонду вдалося уточнити дату і місце весілля Я.М.Шульгіна та його дружини Любові Миколаївни Устинової, а також знайти відомості про смерть історика, де вказується навіть час його смерті.

Взагалі, аналіз матеріалів зазначених фондів Державного архіву м. Києва

дає підстави визначити Я.М.Шульгіна як людину, яка цілком віддавалася педагогічній діяльності, віддаючи свої багаті знання молодому поколінню; а також дозволяє заповнити деякі "білі плями" в біографії вченого.

Для підготовки кандидатської дисертації використовувались також матеріали, які зберігаються в Державному архіві Одеської області. Зокрема у фонді Управління тимчасового одеського генерал – губернатора (ф.5), який містить в собі 2068 одиниць зберігання й охоплює період з 1879 по 1889 роки, містяться документи, в яких зафіксована участь Я.М.Шульгіна в засіданнях одеської громади, циркуляри департаменту поліції про членів підпільних організацій, про розшук осіб, причетних до замаху на царя, встановлення нагляду за викладачами, студентами, робітниками, які підозрювалися в участі в революційному русі, друкарнями, книгарнями, свідчення про причетність Я.М.Шульгіна до діяльності нелегальних організацій.

Фонд Одеського тимчасового комітету у справах друку (ф.10), який охоплює період з 1862 по 1905 роки, містить матеріали про діяльність історика в одеській громаді, його участь у видавничій роботі та ін. Так, зокрема, у спр. 23, знаходимо підтвердження того, що вчений віддав майже всю свою спадщину на видавничу діяльність М.П.Драгоманова за кордоном.

У фонді Одеського інституту благородних дівиць (ф.46) знаходимо особову справу Я.М.Шульгіна, яка була використана для уточнення біографічних даних історика.

Таким чином, аналіз наявних архівних матеріалів, які зберігаються в фондах Центрального Державного Історичного Архіву в м. Києві (ЦДІАК), Державного архіву м. Києва (ДАК) та Державного архіву Одеської області (ДАОО) свідчить про наявність комплексу різноманітних носіїв відомостей про життя та діяльність Я.М.Шульгіна, обсяг яких є достатнім для розв'язання основних завдань, визначених у дисертації.

Окрему групу джерел складають некрологи про Я.М.Шульгіна, які побачили світ у 1912 році.

Їх автори М.С.Грушевський та В.І.Щербина¹, досліджуючи основні віхи життя Я.М.Шульгіна, підкреслювали, що він сформувався як професійний історик, будучи досить активним дослідником, талановитим педагогом і суспільно-політичним діячем. Відмінністю між цими публікаціями було те, що М.С.Грушевський більше уваги приділив оцінці головних наукових праць Я.М.Шульгіна. Обидві розвідки, незважаючи на їх невеликий розмір, мають велике значення для дослідження біографії вченого.

При підготовці дисертації також використовувались і матеріали періодичної преси.² Так, в "Київській старині" знаходимо працю Я.М.Шульгіна „Очерк Коліївщини за невиданими і виданими документам 1768 і найближчих років”. Українська історіографія розглядає “Очерк Коліївщини” як досить ґрунтовну наукову роботу. Дослідники звернули увагу на те, що вона базується на вивченні літератури і неопублікованих раніше документів. Готуючи цю працю, Я.М.Шульгін одним із перших намагався поставити на науковий ґрунт дослідження даної проблеми. Залучивши документальні свідчення, спогади та інші джерела, вчений прагнув показати значення руху в контексті тогочасних соціальних, економічних і політичних умов. Важливе значення для підготовки розділу дисертації про наукову спадщину Я.М.Шульгіна мали стаття Костомарова М.І. "Матеріали для історії Коліївщини"; "Маніфест імператриці Катерини II 9 липня 1768р."; "Переписка Румянцева П.А. про повстання на Україні 1768 р.", які публікувалися у "Київській старині". Для характеристики історичних поглядів Я.М.Шульгіна важливе значення має стаття вченого про Павла Полуботка, яка була

---

¹ Див.: Грушевський М. Пам'яті ... // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. - №1. – С.3-8; Щербина В. Пам'яті ... // Записки УНТ в Києві.- 1912 - №10 – С.3-7.

² Див.: Шульгін Я.М. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и других годов. // Киевская старина. – 1890. – Т.29.- №2.; Костомаров М.И. Материалы для истории Колиивщины. // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. - № 8.; Маніфест імператриці Катерини II 9 липня 1768р.// Киевская старина.-1882.-Т.2.-№6.; Переписка Румянцева П.А. про повстання на Україні 1768 р. // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.543.

опублікована в „ Київській Старині ” в 1890 р.¹ Вона мала служити певною поправкою до спроб Лазаревського принизити значення діяльності П.Полуботка, всупереч традиційним поглядам на нього, підтриманих М.Костомаровим. Я.М.Шульгін висував ідейні мотиви суспільної діяльності П. Полуботка, і хоч в кінці кінців не наважився зняти з нього обвинувачення за його приватну діяльність і визнавав його „ гріховним сином свого часу ”. Але все таки, хоч і в дуже обережній формі старався урівноважити цей осуд визнанням безкорисних, патріотичних настроїв політичних виступів Павла Полуботка.

Серед статистичних джерел можна виділити "Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.", які використовувалися нами при підготовці біографії Я.М.Шульгіна та його родоводу.

Окремої уваги заслуговує опублікований в 1965 р. збірник документів „Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов”,² у другому томі якого містяться документи і про участь української інтелігенції в суспільно-політичному русі 70-х років XIX ст. У кількох з них згадується і прізвище Я.М. Шульгіна, як одного з активних діячів Київської і Одеської громад. Ці документи мають важливе значення для розуміння тієї загальної політичної ситуації, в якій перебували діячі українського національного руху XIX ст., зокрема і Я.М.Шульгін. В матеріалах збірника містяться відомості про активну пропагандистську діяльність Я.М.Шульгіна серед молодих активних діячів українських громад.

Окрему групу джерел складають праці Я.М.Шульгіна, серед яких два ґрунтовні історичні дослідження і ряд невеликих статей. Окрім згаданого вище "Очерка Коліївщини", найвагомим історичним дослідженням Я.М.Шульгіна є праця "Україна після 1654 року", яка була повністю опублікована в 1899 році

---

¹ Шульгин Я.Н. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705-1724). К портрету // Киевская старина. – 1890. – №12.- №4.- С.522-538.

² Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов. – М., Л., 1965. – Т.2.- С.34-98.

в "Записках Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка"¹ (Т.ХХІХ, ХХХ). У даному дослідженні Я.М.Шульгін намагався з'ясувати причини і передумови, які послужили поштовхом до приєднання України до Росії. Головну увагу в цій праці історик приділив спробам показати, як Росії вдалося запровадити на Україні такий же лад, який був тут до 1654 року.² Разом з тим, вказана праця дозволяє проаналізувати погляди Я.М.Шульгіна на ситуацію, яка склалася в Україні після національно – визвольної війни під проводом Б.Хмельницького.

Таким чином, сформований автором джерельний комплекс дослідження свідчить про наявність у ньому різноманітних носіїв відомостей про життя й діяльність Я.М.Шульгіна, його творчу спадщину, обсяг яких є достатнім для реалізації поставленої мети і дослідницьких завдань кандидатської дисертації.

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після 1654 року // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.2-13; 15-67.

² Шульгін Я.М. Україна після 1654 року // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.34-35.

РОЗДІЛ II

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ Я.М.ШУЛЬГІНА, ЙОГО ГРОМАДСЬКА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Яків Миколайович Шульгін й досі залишається маловідомою постаттю в українській історіографії, хоча був одним із авторитетних представників українського наукового і громадського життя 70-х-90-х років XIX століття і зробив помітний внесок у розвиток історичної науки. Проживши 60 років, він залишив по собі пам'ять як громадсько-політичний діяч, педагог, і, звичайно ж, як визначний український історик - дослідник історії України середини XVII століття. За визначенням М.Грушевського, це був чоловік пам'ятний ідеалістичним настроєм та чистотою свого характеру.¹

Ось чому дослідження життя та діяльності Я.М. Шульгіна має важливе значення для української історіографії, адже наявні публікації містять лише фрагментарні відомості біографічного характеру. Поза увагою їх авторів залишався аналіз творчої спадщини вченого. Пропонований розділ дисертації має за мету заповнити деякі прогалини з історії життя Я.М. Шульгіна, вибудувати наукові засади його біографії; а також дослідити та проаналізувати педагогічну діяльність вченого і визначити його роль у розвитку українського національного руху останньої третини XIX ст.

---

¹ Грушевський М.С. Пам'яті ... // ЗНТШ. – 1912.- Т.107.- №1- С.6.

2.1. Основні віхи життя і творчості Я.М.Шульгіна

Київ другої половини ХІХ-го – поч. ХХ-го ст. – це те історичне тло, на якому починалося життя і розгорталася діяльність визначного українського історика та громадського діяча. Колосальний вплив на становлення Я.М.Шульгіна як людини та прищеплення йому інтересу до української історії справила родина, в якій він народився в Києві 19 лютого 1851 року. Безперечно, найвагомішим фактором, який вплинув на формування його як історика, було родинне виховання. Шульгіни : Микола та Надія (батько і мати Я.М.Шульгіна), а також Віталій Якович, Василь Віталійович, Олександр Якович та звісно Яків Миколайович – одна родина, але два національних самовизначення, два світогляди, дві мети, що однаково потребували майже жертвовного, до самозречення, служіння.¹ Родинна драма Шульгіних дуже схожа на драму багатьох інших, українських за походженням, відомих родин, розділених на ворогуючі табори ставленням до українського національного відродження. На початку 1850 – х років у родинній садибі на розі Караваєвської та Кузнечної вулиць (тепер – Льва Толстого та Горького) Шульгіни мешкали великою патріархальною родиною, разом та у злагоді.² А за кілька десятиліть у родині сталися такі глибокі зміни, що, згадуючи багато років поспіль свого двоюрідного дядька Василя Віталійовича, Олександр Якович Шульгін писав : " Батько його не знав, не знав і я, хоч ми не раз у пресі між собою полемізували..."³ Та й чи могли знати один одного Василь Віталійович – одна з найбільших і найяскравіших постатей російського націоналістичного руху та Олександр Якович – свідомий український патріот і

---

¹ Любченко В.Б. Київські Шульгіни: ... // Українська біографістика. - Вип.2 - К-1999. - С.153.

² Віталій Яковлевич Шульгін: Биографический очерк // "Киевлянин" под ред. Виталия Яковлевича Шульгина (1864-1878): Указатель. / Сост. И.П. Новицкий. – К., 1880.- С.8.

³ Уривки зі спогадів ... // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.- С.230.

перший міністр закордонних справ УНР.

Досі так і не з'ясовано з достатньо повнотою походження київських Шульгіних. Нерідко автори, залежно від того, про представників якої гілки (з російською чи українською самоідентифікацією) Шульгіних вони писали, вважали і родину Шульгіних російською або українською за походженням. Спроби Р.Г.Красюкова пов'язати київських Шульгіних з старою, власне російською дворянською родиною Шульгіних не мали успіху: київські Шульгіни вперто не приєднувалися до жодної відомої гілки Шульгіних російських.¹

Олександр Оглоблин у генеалогічній студії "Предки Олександра Яковича Шульгіна"² на підставі аналізу спогадів останнього та історичних джерел другої половини ХІХ ст. схилився до лівобережно-українського походження київських Шульгіних і вважав дуже вірогідним, що " київські Шульгіни – це нащадки старого Хорольського міщанського (чи міщансько-козацького) роду"³.

Сам Олександр Шульгін у спогадах так описував походження та появу Шульгіних у Києві: "Родина Шульгіних оселилася в Києві десь на початку ХІХ століття. Звідки вона прийшла? На жаль, гаразд не знаю, але, певне, вона була старшинського походження та мала якийсь маєток на Полтавщині. Але це все більш мої здогади. Первісне прізвище було начебто Шульга, себто "лівша". ...Дід батька був військовий, трохи розбагатів, здобув як офіцер "дворянство" та, певно, від того часу став "Шульгіним". Він купив собі досить велику садибу на розі Караваєвської та Кузнечної. За моєї пам'яті стояв на розі гарний білий будинок з зеленим бляшаним дахом, а поруч другий - менший, що виходив на Кузнечну вулицю. В тій же садибі на Караваєвській стояла

---

¹Красюков Р.Г. Предисловие к воспоминаниям В.В.Шульгина (1917-1919) // Лица: Биографический альманах.- М.; СПб., 1994.- Т.5.- С.124

² Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.- С.72.

³ Там само. - С.72.

кам'яниця з трьох чи чотирьох поверхів, збудована для редакції і, очевидно, й друкарні, відомої російської монархічної газети "Киевлянин".¹ У листі до О.Оглоблина Олександр Шульгін дещо доповнив відомості про свого прадіда Якова (Гнатовича?) Шульгіна, зазначивши, "що був він військовим офіцером в інтендантстві".²

В біографічному нарисі про життя Віталія Яковича Шульгіна зазначено, що батьки його належали до середнього чиновницького кола, умови якого перекидали людей з міста в місто, з місцевості в місцевість залежно від випадковостей примхливої службової долі.³ З Калуги родина Шульгіних перебралася з початку в Ніжин, а відтак опинилася в Києві.

Відомості про офіцерську службу Якова Шульгіна в інтендантстві якраз добре і пояснюють оце "перекидання" родини з міста у місто. Оскільки Віталій Якович Шульгін, у 1833 р. пішов навчатися до 1-ї Київської гімназії, то можна зробити висновок, що він разом з батьком та старшим братом Миколою оселився у Києві або наприкінці 1820-х років, або на початку 1830-х, що є більш вірогідним.⁴

Загалом про Якова (Гнатовича?) Шульгіна відомо зовсім небагато. Якщо вірити спогадам Володимира Щербини – двоюрідного брата Якова Миколайовича Шульгіна, дід останнього (навіть чи його міг добре або хоч трохи пам'ятати В. Щербина,⁵ який був ще малим хлопчиком, коли десь у першій половині 1850-х років помер Я. Шульгін) за поширеним тоді поміж українськими урядниками звичаєм, вважав доцільним поросійщити своє прізвище і додав до нього склад "ін", проте мова російська йому давалася з

---

¹ Уривки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.227.

² Оглоблин О. Предки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.71.

³ Віталій Яковлевич Шульгін... // "Киевлянин" под ред. Віталія Яковлевича Шульгіна (1864-1878): Указатель. / Сост. И.П. Новицкий. – К., 1880.- С.8.

⁴ Там само. – С. 10.

⁵ Щербина В. Памяти ... // Записки УНТ в Києве.- К., 1912. – Т.10. – С.5.

труднощами і він говорив не інакше, як "по- українськи"¹. Сумнівно, що Яків Шульгін, будучи офіцером в інтендантстві, спілкувався українською мовою, але якщо так було насправді, то це вагомий доказ українського походження київських Шульгіних². А щодо їх можливого козацького, з Полтавщини, коріння та трансформації родинного прізвища, то варто зазначити, що за описом Київського намісництва 1781 р. в 1-й Комишанській сотні Гадяцького полку Миргородського повіту були хутори "козака Шульги" та "козаков Шулгов", які склалися відповідно з 2 та 3 хат³.

На користь версії про українське (етнічно українське) походження київських Шульгіних красномовно свідчить і той факт, що навіть переконаний російський націоналіст Василь Віталійович Шульгін вважав себе не великоросом, а малоросом - "русским Малой Руси" і пов'язував свою національну приналежність з довколишнім селянським населенням, яке, з точки зору офіційної на той час доктрини про єдність російського народу, теж розглядалося як "русское"⁴. Навіть у запереченні факту існування окремого українського народу Василь Шульгін не стільки приховував, скільки підкреслював своє українське походження, коли писав у 1919 р. в "Киевлянині" : "Якби я повірив в існування українського народу, то як його вірний син (ким же мені і бути, як не українцем, якщо існує український народ!) я вимагав би для свого народу самостійного державного існування. Якщо я цього не роблю, то зовсім не тому, що на Україні немає промисловості або що Москві треба мати вихід до Чорного моря, а тому, що ніякого українського народу ніколи не існувало і не існує й тепер"⁵.

Як уже говорилося, Яків Миколайович Шульгін народився 19 лютого

---

¹ Щербина В. Памяти ... // Записки УНТ в Києве.- К., 1912. – Т.10. – С.5.

² Там само. – С.6.

³ Там само. – С.7.

⁴ Уривки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.227.

⁵ Там само. – С.228.

1851 року¹. По батьковій лінії він походив зі старовинного українського дворянського роду, фамільне прізвище якого було Шульга, і в якому успадковувалися українофільські настрої та традиції. Другий дід Якова Миколайовича (з боку матері) - відомий український письменник 30-40-х років Є.П.Рудиковський, за фахом був військовим лікарем². Тато Якова Шульгіна – Микола служив у канцелярії київського генерал-губернатора. Яків мало пам'ятав батька, який помер від туберкульозу, коли він був ще дитиною³. Тому Віталій Якович Шульгін був для Якова більше ніж просто дядьком, він замінив йому померлого батька і докладав усіх можливих зусиль, щоб дати найкраще виховання дітям брата⁴. Слід зазначити, що він був блискучим оратором, людиною ерудованою, приємним у спілкуванні. Коли Віталій Якович починав говорити, то його фізичний недолік ставав непомітним, хоча в нього було два горби – на спині і на грудях⁵. Після смерті брата він пристрасно і платонічно покохав братову дружину, а після її раптової і передчасної смерті в 1860 році, все тепло свого почуття переніс на її дітей (власних дітей він не мав до 1864 року) ⁶. Я.М.Шульгін мав значно більше підстав стати ідейним спадкоємцем В.Я.Шульгіна, ніж його рідний син Василь, якому ще не було і року, коли помер його батько. Проте так не сталося внаслідок родинного розриву, причину якого слід шукати в різкому загостренні стосунків між Віталієм Яковичем Шульгіним та київськими діячами українофільської орієнтації, особливо з М.П. Драгомановим - найкращим його учнем⁷.

В.Я.Шульгін був одним із фундаторів Південно - Західного відділу

---

¹ Див.: Грушевський М. Памяти... // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. - № 1. – С. 4.

² Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. – К.,1989.- С.126.

³ Там само.

⁴ Щербина В. Памяти ... // Записки УНТ в Киеве.- К., 1912. – Т.10. – С.5.

⁵ Грушевський М. Пам'яті ... // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. - №1. – С.3.

⁶ Там само.

⁷ Любченко В.Б. Київські Шульгіни: ... // Українська біографістика. - Вип.2 - 1999. - С.154.

імператорського Російського географічного товариства, його дійсним членом (з 13 лютого 1873 р.)¹, та через незгоди як особистого, так і ідейного характеру з більшістю членів відділу, що займали виразну українську позицію, розгорнув проти них газетну кампанію, яка значною мірою спричинилася до переслідування владою М.П. Драгоманова², закриття відділу, з якого В. Я. Шульгін вийшов ще 8 квітня 1875 р. , та до репресивних заходів щодо українства взагалі³.

У цій ситуації Я.М.Шульгін, ставши на бік М.П. Драгоманова, зробив свій принциповий вибір на користь українства і змушений був розірвати стосунки з дядьком, якого глибоко поважав і якому був вдячний до кінця свого життя⁴. Про це йдеться у спогадах О. Я. Шульгіна: " На старість батько дуже жалкував, що розірвав з тим, кому він був стільки зобов'язаний, і прямо мені це говорив. А маленький портрет Віталія Шульгіна з його сутулою постаттю, голеним обличчям і шапкою волосся на голові, завжди висів над столом батька, де б він не був"⁵. Навіть незадовго до своєї смерті Я. М. Шульгін, за свідченням В. Щербини, глибоко переживав розрив, що стався між ним і дядьком багато років тому. " Мені довелось почути від нього", - згадував В. Щербина,- добре слово про Віталія Яковича вже під час останньої хвороби Я. М. Шульгіна⁶.

Дитячі роки Якова Миколайовича Шульгіна минали у надзвичайно сприятливих умовах. Віталій Якович дуже любив свого племінника. В будинку професора не бракувало різноманітної літератури, і всі книги опинилися у розпорядженні Якова. Найбільше майбутнього вченого цікавила історична

---

¹ Любченко В.Б. Київські Шульгіни: ... // Українська біографістика. - Вип.2 - К-1999. - С.154.

² Там само. -С.5.

³ ЦДІАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 4. – Арк. 3.

⁴ Там само. – Арк.. 4.

⁵ Уривки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.- С.229.

⁶ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києве.- К., 1912. – Т.10. – С.5.

література¹. До вступу до Другої Київської гімназії в 1862 році малий Яків перечитав всі три підручники з історії, написані дядьком.

Перебування в родині Віталія Шульгіна мало величезний вплив на все подальше життя Якова Миколайовича, і особливо на формування його історичних поглядів, адже Віталій Якович Шульгін був видатним істориком². В 1849 році він отримав місце ад'юнкта на кафедрі загальної історії у Київському університеті ім. Св. Володимира і протягом 13 років (1849-1862) викладав загальну історію – від давньої до нової³.

Екстраординарний професор В.Я.Шульгін мав величезну популярність серед слухачів як блискучий лектор – митець. Для свого майбутнього Я.М.Шульгін успадкував від дядька його кредо викладання історії - "Якомога менше голих чисел та безособових імен і якомога більше живих людей"⁴. Славу Віталію Яковичу Шульгіну принесли талановито і яскраво написані ним три підручники : з давньої (1856), середньої (1858) та нової (1862) загальної історії, які впродовж кількох років були прийняті більшістю середніх учбових закладів Російської імперії як чоловічих, так і жіночих. Вони витримали відповідно 6, 8 і 7 видань⁵. Змушений за сімейними обставинами залишити на початку 1863 року Київський університет, В. Я. Шульгін прочитав низку публічних лекцій з новітньої історії, які мали не менший успіх серед сучасників, ніж виступи відомих театральних та музичних діячів⁶.

Найбільший вплив на формування поглядів Я.М.Шульгіна справляло те оточення, в якому він жив у домі дядька. Дитячі роки вченого припали на загальне пожвавлення суспільного життя після завершення Кримської війни

---

¹ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києве.- К., 1912. – Т.10. – С.5.

² Там само. – С. 4.

³ Уривки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.228.

⁴ Там само. – С. 230.

⁵ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києве.- К., 1912. – Т.10. – С.6.

⁶ Уривки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.230.

і на початок " епохи великих реформ " ¹. Віталій Якович Шульгін був одним з провідних цензорів того часу, в нього часто збиралися його колеги – професори Київського університету: Микола Бунге, Олександр Селін, Микола Резенкампф, Олександр Линниченко²; бували й молоді науковці, зокрема М. Драгоманов, якого Віталій Шульгін готував для роботи на кафедрі³. Ясно, що Якову доводилось бути свідком серйозних, не завжди зрозумілих йому розмов, які викликали зацікавлення, і залишали сильне враження. За висловом М.С.Грушевського, особливо пам'ятними для Я.М.Шульгіна були розповіді про М.Пирогова, його попечительство в Києві та примусову відставку, про урочисте прощання з ним киян⁴.

За свідченням М.Грушевського, в 1862 році Яків Миколайович Шульгін вступив до Другої Київської гімназії⁵. На той час М.Пирогова вже не було в Києві і в шкільній справі відчувався інший дух, проте в гімназії ще панували пироговські традиції⁶, тут починали свою педагогічну діяльність М.Драгоманов, М.Тульманов, М.Владимирський - Буданов, П.Житецький, А.Юркевич та інші. Деякі із старих співробітників ще залишалися на викладацьких посадах, і одним із таких прихильників М.Пирогова був і директор 2-ї Київської гімназії І.Слепушкін, відомий як один із керманців першої на теренах Росії недільної школи.

Навчаючись в гімназії, Я.М.Шульгін особливо цікавився українською історією періоду національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького. Отже, як бачимо, вже з дитинства майбутній вчений почав захоплюватися історією українського народу, боротьбою за його

---

¹ www.history.univ.kiev.ua/russians/history-rus.html

² Віталій Яковлевич Шульгін : ... // "Киевлянин" под ред. Виталия Яковлевича Шульгина (1864-1878): Указатель. / Сост. И.П. Новицкий. – К., 1880.- С.7.

³ ЦДІАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 4. – Арк. 5.

⁴ Там само. - Арк. 6.

⁵ Там само. - Арк. 7.

⁶ Грушевський М. Памяти ... // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. - №1. – С.4.

самовизначення¹.

В 1868 році Яків Шульгін закінчив гімназію з золотою медаллю і вступив до Київського університету на історико – філологічний факультет², який на той час, за оцінкою М.Грушевського, був не в кращому стані³. Тоді навіть ставилось питання про його закриття. Тому Яків мав намір перевестися до Московського університету, однак, після того, як на деяких кафедрах з'явилися нові професори, Яків Шульгін залишився в Києві⁴. Він слухав лекції В.Шульгіна, П.Павлова, В.Антоновича, М.Драгоманова на початку їх професорування, старанно працював під наглядом останніх двох професорів⁵. Зокрема, під керівництвом М.Драгоманова вивчав історію Стародавнього Сходу (в тому числі історію релігії), а під керівництвом В.Б.Антоновича досліджував документи з історії України XVII-XVIII ст⁶. у Центральному архіві давніх актів. Я.М.Шульгін особливо захоплювався лекціями В.Б.Антоновича, згадуючи пізніше продуману і змістовну вимову у професора⁷. В.Б. Антонович читав Я.М. Шульгіну історію Литовської Русі, дарував книги із власної бібліотеки, давав поради. За студентства почалася й педагогічна діяльність Якова Шульгіна. За вказівкою Миколи Бунге, він познайомився з педагогічними ідеями Л.Толстого (М.Бунге давав йому журнал Л.Толстого „Ясная Поляна”)⁸; крім того, Яків передплачував найкращий тоді педагогічний журнал „Семья и Школа". Набуті педагогічні знання він використовував на практиці, викладаючи в початкових школах⁹. До своїх лекцій з історії в них Яків завжди старанно готувався : цілими вечорами сидів за підручниками і посібниками, особливо з природознавства, бо в

---

¹ Грушевський М.С. Пам'яті... // ЗНТШ. – 1912.-Т.107.-№1.- С.6.

^{2 2} ЦДІАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 4. – Арк. 7.

^{3 3} Грушевський М.С. Пам'яті... // ЗНТШ. – 1912.-Т.107.-№1.- С.7.

⁴ ДАК - Ф.108.- Оп. 94.- Спр.346.- Арк. 2а.

⁵ Там само.- С. 6.

⁶ Там само.- С. 7.

⁷ Там само.

⁸ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києве.- К., 1912. – Т.10. – С.5.

⁹ Там само. - С.4.

гімназії він почерпнув мало знань з цієї галузі¹. Якою була його старанність, можна пересвідчитись з таких фактів. Проживаючи влітку на дачі в Китаєві, Яків через день ходив пішки до Києва на викладання і повертався пізно ввечері, що з огляду на його не дуже міцне здоров'я було далеко не легкою справою². Незабаром Яків з кількома товаришами взяв участь у заснуванні нової школи на Деміївці³. Тоді ж було задумано створити „ Спілку сприяння початковій освіті ”, статут якої складав сам Яків Миколайович. Проте товариство так і не вдалося заснувати через розкриття задуму владою і арешт однодумців Я.Шульгіна⁴.

Окрім питань наукових і педагогічних, Я.М.Шульгін цікавився в роки студентства і справами суспільними та політичними, стежив за ними пильно за матеріалами „ Вестника Европы ”⁵. Особливо зацікавили його надруковані в цьому журналі статті М.Драгоманова (що тоді виїхав за кордон у наукових цілях) про українську справу : „ Східна політика Німеччини ” і „ Росіяни в Галичині ”⁶.

Закінчивши Університет у жовтні 1874 року, Я.М.Шульгін поїхав навчатися за кордон⁷. Подорожував більше двох років, побував у Галичині, Німеччині, Швейцарії, Франції; слухав видатних професорів Відня, Мюнхена, Страсбурга, Парижа. Яків Шульгін цікавився суспільним життям західноєвропейських держав, надсилав кореспонденції до російських газет. В рукописах Я.Шульгіна так і залишилась ненадрукованою стаття : „ О судах экспертов посредников во Франции и их значение для рабочих ”. На цей час припадає і трагікомічний епізод, який сам Яків Шульгін описав потім у ненадрукованій замітці „ Паризька пригода ” (непорозуміння з поліцією, що

---

¹ ДАК.- Ф.108.- Оп. 94.- Спр.346.- Арк. 3.

² ЦДІАК. - Ф.832.- Оп.1.- Спр.128. - Арк.21.

³ Там само. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 4. – Арк. 7.

⁴ Там само.- Арк. 8.

⁵ Там само.- Арк. 9.

⁶ ДАК.- Ф.108.- Оп. 94.- Спр.346.- Арк. 3.

⁷ Там само.- Арк. 9.

закінчилася арештом Я.М.Шульгіна)¹.

За кордоном Я.М.Шульгін зустрів кількох старих київських приятелів : Ф.Г.Міщенко, М.І.Зібера, М.П.Драгоманова (який на той час вже жив у Женеві як емігрант)². Особливо близько заприятелював з М.П. Драгомановим, якому й передав значну суму грошей з власної спадщини на українське видавництво. Власне назва „євангельський хлопець ”, яка зустрічається в деяких листах М.П.Драгоманова³, відносилась до Якова Шульгіна і була зумовлена його відповідним вчинком.

У пам'яті багатьох сучасників Якова Миколайовича Шульгіна він залишився як активний громадський діяч. Участь Я.М.Шульгіна у громадських справах в Києві і Одесі дозволяє поставити його постать поруч з такими видатними громадськими діячами як М.П.Драгоманов, Ф.К.Вовк, В.Б.Антонович, П.Г.Житецький, С.А.Подолінський, О.О.Русов, О.Ф.Кістяківський та інші. І хоч провідна роль у громадівській діяльності належала таким видатним діячам як М.П.Драгоманов та В.Б.Антонович, Я.М.Шульгін був не далеко від них, оскільки багато зробив для розвитку громадівського руху на Україні. Такий висновок можна зробити з того, що учасники молодіжного гуртка Київської громади, в тому числі і Яків Шульгін, були так би мовити „інструментами”, за допомогою яких старогромадівці доносили свої ідеї до народу⁴.

Я.М.Шульгін, за висловом М.П Драгоманова, був представником так званого „нового українства з громадівством і федералізмом”,⁵ яке приєднувалося до нових думок і передових світових ідей. Справді, Я.М.Шульгін був прихильником громадівського соціалізму, запровадження в

---

¹ Там само.- Арк. 10.

² За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст. під ред. М.Грушевського. Книга 1. К.,1927.- С.11.

³ ДАК.- Ф.98.- Оп. 1.- Спр.26.- Арк. 46.

⁴ ЦДІАК - Фонд 1617, опис 1, спр.42., арк . 9-10

⁵ ЦДІАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 34. – Арк. 7.

суспільстві демократичних свобод, виступав за перебудову суспільних відносин, зокрема міжетнічних, на принципах федералізму¹.

Як член Київської громади, Я.М.Шульгін головним завданням вважав розв'язання українського національного питання². Звичайно, практично він багато робив, що міг в умовах російської царської деспотії, для відстоювання національно-культурних прав українського народу. Теоретично він виступав за автономію України в складі майбутньої демократичної Росії³. Яків Шульгін вороже ставився до царського деспотичного режиму і широко бажав його падіння. Так, у листі до М.П.Драгоманова в 1877 році Я.М.Шульгін писав, що в Російській державі політичний клімат надзвичайно жорстокий, а тому на її гербі замість двоголового орла слід помістити „покручену приземкувату березу”⁴. Він називав тогочасні російські державні порядки гнилими, деспотичними ; самодержавство, на його думку , віджило свій вік і стало гальмом поступового розвитку⁵. Яків Миколайович Шульгін визнавав тяжке тогочасне соціально - економічне становище трудящих мас України, особливо селянства, переживав за долю трудового народу, неприязно ставився до експлуататорів трудового народу⁶. Водночас, під час своєї діяльності в Київській громаді в середині 70-х років XIX ст., він виступав прибічником виключно мирних засобів боротьби з царизмом (подача петицій, організація демонстрацій тощо)⁷.

Діяльність Я.М.Шульгіна мала науково - культурницький характер національного спрямування, проте по суті своїй це була форма опозиційного руху, підпорядкованого політичній і соціальній боротьбі в ім'я майбутнього

---

¹ ⁴Грушевський М.С. Пам'яті... // Записки НТШ. – 1912.-Т.107.-№1 С.7.

² Там само. – Ф. 707.- Оп. 261.- Спр.17.- Арк.1.

³ ЦДІАК - Фонд 1617, опис 1, спр.42., арк . 9-10

⁴ Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1937 - Т. 1.- С.- 129.

⁵ Там само. – С.130.

⁶ Там само. – С.132.

⁷ Там само. – С.133.

українського народу. Вона була продовженням справи українолюбців-шестидесятників і водночас новим шаблем в українському національному русі другої половини XIX ст¹. Починаючи з кінця 70-х років XIX ст. простежується поступова радикалізація суспільно-політичних поглядів Я.М.Шульгіна. З цього часу він долучається до практичної (в тому числі пропагандистської) діяльності серед народних мас². Яків Миколайович розумів, що лише історичних, етнографічних, фольклористичних та інших досліджень про минуле України недостатньо для того, щоб наблизити реалізацію провідних національно-визвольних ідей до життя³. Важливо було залучати до національного руху нові молоді сили. Я.М.Шульгін підтримував ідею організації видання періодичного органу учасників національного руху⁴ і його прагнення певною мірою увінчалися успіхом, коли громадівці фактично перебрали до своїх рук редагування газети „Киевский Телеграф”⁵. У цей час газета мала прогресивне спрямування і яскраво виражене українське забарвлення. На її сторінках Я.М.Шульгін і його однодумці порушували питання національно-культурного життя, писали про соціально-економічний стан і потреби України⁶.

Отже, діяльність Якова Миколайовича Шульгіна в Київській громаді принесла вагомі здобутки на другому етапі українського національного руху. А коли через сильні політичні утиски з боку влади залишатися в Києві було неможливо, Я.М.Шульгін переїхав до Одеси для того, щоб там продовжити активну суспільно-політичну діяльність.

---

¹ Там само. – С.134.

² ЦДІАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 34. – Арк. 7.

³ Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років // За сто літ. – 1928. - № 2. - С.18.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 385. – Оп. 1.- Спр.132. - Арк. 9.

⁵ Уривки ... // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.- С.235.

⁶ Єгунова-Щербина С. Одеська громада ... // За сто літ. – 1928. - № 2. - С.18.

Нам не вдалося точно визначити час, коли саме Я.М.Шульгін став учасником Одеської громади. Але за свідченням С. Єгунової - Щербини видно, що це сталося невдовзі після переїзду його до Одеси в 1877 році¹. Достовірно відомо й те, що ще перебуваючи в Києві, Я.М.Шульгін регулярно виїжджав до Одеси із дорученнями від М.П.Драгоманова, Ф.Вовка та інших київських громадівців². Тобто він був ніби „зв'язківцем” між Київською і Одеською громадами. З переїздом до Одеси погляди Я.М.Шульгіна остаточно радикалізуються³. Це було пов'язано з тим, що Одеська громада була радикальніша і, так би мовити, „соціальніша” за Київську⁴. Яків Миколайович Шульгін на зібраннях учасників Одеської громади брав участь в обговоренні організаційних питань, соціальних і суспільно-політичних проблем, передусім, українських⁵.

Надзвичайний інтерес у Я.М.Шульгіна викликав приїзд до Одеси в 1875 році М.П.Драгоманова⁶. Михайло Петрович говорив про необхідність послідовної та копіткої праці для розвитку національної самосвідомості українського народу, а також поділився своїми планами щодо утворення позацензурного українського журналу „Громада” в Женеві⁷. З цього часу Я.М.Шульгін визначив для себе конкретне завдання - здійснювати нелегальну доставку журналу „Громада” в Україну⁸. Крім того, потрібно було забезпечувати журнал новими кореспонденціями, статтями та надавати матеріальну допомогу. Зі статтями було легше, адже творчий потенціал діячів Одеської громади був достатньо високим. Складніше було з коштами.

---

¹ Громада: Українська збірка: Звідкі про Україну / Упоряд. М.П.Драгоманов. – Женева: Громада, 1878. – С. 45.

² Красюков Р.Г. Предисловие к воспоминаниям В.В.Шульгина (1917-1919) // Лица: Биографический альманах.- М.; СПб., 1994.- Т.5.- С.124

³ Єгунова-Щербина С. Одеська громада // За сто літ. – 1928. - № 2. - С.18.

⁴ Єгунова-Щербина С. Одеська громада // За сто літ. – 1928. - № 2. - С.18.

⁵ Болдирев О.В. Одеська громада: ... Одеса, 1994.- С.68.

⁶ ЦДАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 34. – Арк. 9.

⁷ ДАК.- Ф.108.- Оп.94.- Спр.346.- Арк.26.

⁸ Єгунова-Щербина С. Одеська громада // За сто літ. – 1928. - № 2. - С.18.

Викладанням у гімназіях та репетиторством великі гроші не зароблялися. Яків Миколайович розумів, що видання часопису є дуже важливим для розвитку українського національного руху, тому він передав всю суму отриманої спадщини (10 тис. крб.) на фінансування журналу „Громада”. Популярність журналу зростала, і на 1879 рік Я.М.Шульгін зі своїми однодумцями запланували масштабну акцію - перевезення із-за кордону друкарні і нелегальне встановлення її поблизу Києва, в Китаєві. На квартирі Я.М.Шульгіна відбувалися його зустрічі разом з М.Левченком, О.Андрієвським та іншими діячами українського національного руху¹. Проте цим планам не судилося здійснитися². Заходи щодо організації громадівської друкарні перервали масові арешти, які розпочалися у зв'язку з невдалим замахом російського народника В.Соловйова на Олександра II³. Використовуючи широкі повноваження, надані сенатським указом для боротьби проти революційного руху, тимчасовий генерал-губернатор Одеси Е.Тотлебен посилив переслідування діячів українського національного руху⁴. Серед них опинився і Я.М.Шульгін, якого в ніч на 1 червня 1879 року було заарештовано, а 6 червня 1879 р. було відправлено до Вишневолоцької пересильної в'язниці у розпорядження тверського генерал-губернатора для подальшого заслання до Східного Сибіру⁵.

Наступні чотири роки життя Яків Миколайович змушений був провести на засланні у Єнісейську Красноярського краю⁶. Тут він, звичайно, не міг активно проводити суспільно - політичну діяльність. Відсутність джерел не дає

---

¹ З листування М.П. Драгоманова з О.С. Суворіним. Відбиток. – С. 56.

² Овсянико – Куликовський Д. Воспоминания. – М., 1923.- С. 344.

³ Катренко А.М. Український ... - К.,1999. - С.80.

⁴ Єгунова-Щербина С. Одеська громада ... // За сто літ. – 1928- № 2.-С.18.

⁵ Описи Київського намісництва 70-х – 80-х років XVIII ст. – К., 1989.- С.55

⁶ Пам'яті Михайла Драгоманова. 1895 – 1920. Збірник. Харків, 1920. – С.101-113.

змоги дослідити життя Я.М.Шульгіна на засланні¹. Відомо лише, що під час перебування у Сибірі дуже погіршилося його здоров'я, тут Яків Миколайович переніс тиф.

Лише через чотири роки, у 1883 році, Я.М.Шульгіну було дозволено повернутися до Києва. Незважаючи на всі труднощі, він не втратив бадьорості духу і, як і раніше, прагнув до праці. З цього часу Яків Миколайович майже всі свої сили спрямовує на те, щоб домогтися права на педагогічну діяльність. Оскільки досить довго йому не вдавалося отримати посаду вчителя, Яків Шульгін вирішив спробувати себе на іншому ґрунті.² 1 грудня 1893 року з дозволу Міністра фінансів його було призначено контролером в Єлизаветградському відділі Державного Банку³. Пропрацював Я.М.Шульгін на цій посаді неповні два роки і 19 вересня 1895 року за загальну вислугу років був переведений в чин губернського секретаря із старшинством⁴.

Упродовж наступного періоду Я.М. Шульгін отримав такі державні нагороди: 14 травня 1896 року став кавалером ордена Св. Станіслава III ступеня; 27 листопада 1896 року за поданням Державного Банку отримав срібну медаль на Олександрівській стрічці на пам'ять від Імператора Олександра III⁵.

1 грудня 1896 року Я.М.Шульгін був відправлений у відставку і за вислугу років переведений на посаду колежського секретаря. На цій посаді пропрацював неповні три роки і указом від 19 серпня 1899 року і був відправлений у відставку⁶.

Оскільки улюбленим заняттям Я.М. Шульгіна була педагогічна діяльність, він майже два наступні роки писав звернення в різні гімназії з

---

¹ Катренко А.М. Український ... - К.,1999. - С.80.

² ЦДІАК.- Ф. 385.- Оп. 1.- Спр.132.- Арк.9.

³ Там само. - Арк.10.

⁴ Там само. - Арк.11.

⁵ Русова С. Мої спомини (1861-1879) // За сто літ. – 1928.-№2. – С.32.

⁶ ДАК.- Ф. 98.- Оп.1.- Спр. 26.- Арк. 47.

проханням надати йому викладацьку посаду¹. Але з огляду на те, що Яків Шульгін побував на засланні, отримати викладацьку посаду йому довго не вдавалося.² І все ж за пропозицією попечителя Київського учбового округу від 19 жовтня 1901 року за №12513 Яків Шульгін одержав посаду викладача історії і російської мови в Київській приватній чоловічій гімназії Г.А.Валькера, а 2 листопада 1901 року був обраний секретарем педагогічної ради.

1 липня 1903 року за пропозицією попечителя Київського учбового округу Яків Миколайович Шульгін був переведений на посаду вчителя російської мови до Першої Київської гімназії, де працював до кінця життя³. В 1904 році Я. Шульгін ще додатково отримав уроки російської мови в Київській жіночій гімназії А.А. Бейтель⁴. Це було гарною допомогою для Я.М. Шульгіна, оскільки після одруження в 1887 році на Любові Петрівні Устимович він мав виховувати чотирьох дітей: трьох синів: Олександра (1889 р.н.), Володимира (1894 р.н.), Миколу (1896 р.н.) і доньку Надію (1898 р.н.)⁵. За поданням попечителя Київського учбового округу з 22 травня 1908 року Я. Шульгіну було призначено вищий оклад жалування – 900 руб. на рік.⁶

Педагогічній діяльності Яків Миколайович віддавався цілком, не задовольнявся офіційними викладами, і не раз виступав з лекціями в „Спілці грамотності” і в Народній аудиторії⁷. Як згадував В.Щербина, 12 листопада 1911 року під час лекції в Першій Київській гімназії у Якова Миколайовича Шульгіна стався серцевий напад⁸. За його ж спогадами, було вирішено транспортувати Я.М.Шульгіна до шпиталю у відкритому трамваї. На дворі

---

¹ Там само. - Арк. 49.

² Там само. - Арк. 50.

³ ЦДІАК. - Ф.707.- Оп. 262.- Спр.3.- Арк.2.

⁴ Там само. - Арк.3.

⁵ Там само. - Арк.4.

⁶ Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 211.

⁷ ЦДІАК. – Ф.1617. – Оп.4. – Спр. 34. – Арк. 9.

⁸ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києві. - Т.10. - №8 - С.7.

стояла пізня осінь і було досить холодно¹. Проте вирішили ризикнути, оскільки хворий потребував нагляду лікаря. Під час перевезення Яків Миколайович сильно застудився і вже в лікарні у нього виявили запалення легень². І без того слабкий організм Якова Шульгіна справитися з недугою вже не міг і 14 листопада 1911 року о 6-й годині вечора Якова Миколайовича не стало. 15 листопада 1911 року провести в останню путь Якова Шульгіна прийшли його учні, друзі, знайомі і навіть ті, хто його ледве знав. У ці дні Україна втратила визначного українського історика, педагога і активного громадсько- політичного діяча³.

Добра пам'ять про Я.М.Шульгіна залишилася надовго, його ім'я устах й сьогодні. Онука історика Олена Леонтович регулярно проводить вечори пам'яті Якова Миколайовича, на які запрошує науковців – дослідників історії, учителів та всіх, хто цікавиться минувшиною України⁴.

Найвагомішим пам'ятником Я.М.Шульгіну є його творча спадщина. Окрім цілого ряду газетних статей і кореспонденцій, які звертали на себе увагу громадськості, Якову Миколайовичу Шульгіну належить кілька вагомих наукових праць⁵. Найважливіші з них (не враховуючи дрібних заміток і рецензій) : „ Малоросія після 1654 р. ”, „ Декілька слів про Правобережну Україну в першій половині XVIII століття ”, „Очерк Коліївщини за невиданими і виданими документами 1768 р”, „Чернігівський полковник Павло Полуботок ” . Крім того, він підготував до друку працю „ Наукові етюди на полі української мови ”⁶. Праця „ Малоросія після 1654 р.” – це власне розширена передмова до задуманої Я.М.Шульгіним великої праці з історії України. Вона поділяється на три розділи :

---

¹ Там само. – С.6.

² Там само. - С.7.

³ ДАК.- Ф. 98.- Оп.1.- Спр. 26.- Арк. 48.

⁴ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києві. - Т.10. - №8 - С.8.

⁵ Грушевський М.С. Памяти ... // ЗНТШ.–1912. - Т.107. - №1 - С.6.

⁶ ЦД ІАК. – Ф. 385.- Оп. 1.- Спр.132.- Арк.9.

- I. Відношення російського уряду до лівобережних українців після 1654 р.
- II. Відношення до правобережців.
- III. Коліївщина (1768 р.).

Ця праця була призначена для друку в „ Київській Старині ”, але через незгоду з деяких питань між Я.М.Шульгіним і тодішнім редактором журналу Ф.Г.Лебединцевим, вона не була надрукована, і тільки один третій розділ її з’явився в журалі „ Северный Вестник ” 1887 р. в №6. Цілком стаття була надрукована в 1899 р. в „ Записках Наукового Товариства ім. Шевченка ” (Т.ХХІХ і ХХХ).

Друга велика праця Якова Шульгіна «Очерк Колиивщины» є третьою частиною задуманого ним фундаментального дослідження¹. Вона друкувалася в „ Київській Старині ” (в 1890 р.), потім вийшла окремим виданням російською мовою, а згодом - і в українському перекладі у Львові. Провідна її думка полягає в тому, що рух 1768 року був не випадковим „бунтом гайдамаків”, а народною реакцією Правобережної України на політичні, соціальних та релігійні утиски українського населення².

Таким чином, постать Якова Миколайовича Шульгіна як визначного історика і громадського діяча, його життя та творчий шлях тривалий час не справедливо замовчувалися. Він належить до провідного кола представників української історіографії, до когорти тих учених, хто вніс помітний вклад у примноження знань з історії України, хто своєю невтомною працею боровся за її визволення.

---

¹ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києві.- Т.10. - №8 - С.8.

² Шульгин Я.М. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. // Киевская старина. – 1890. – Т.29.- №2. – С.192.

2.2. Я.М.Шульгін у суспільно – політичному, громадському і культурному житті Києва та Одеси

У працях багатьох дослідників українського національного руху другої половини ХІХ ст. епізодично згадується прізвище Я.М.Шульгіна, але його роль у цьому русі, як активного діяча Київської, а згодом і Одеської громади, досі окремо не досліджувалась.

Перші кроки громадської роботи Я.Шульгіна пов'язані ще з студентським періодом його життя, а загалом у цій діяльності можна виділити два умовні періоди : київський та одеський.

Як відомо, в 70-х роках ХІХ ст. діяльність громад ззовні мала здебільшого науковий і освітньо - культурний характер¹. Однак, в українському національному русі в цей відбувалися суттєві зрушення, дедалі чіткіше викристалізовувався зміст української ідеї. Вона збагатилася надбаннями світового і західноєвропейського демократичного руху. Український рух ще більше політизувався і європеїзувався, що знайшло своє яскраве відображення у зарубіжній місії М.П.Драгоманова². Він став цілеспрямованішим, вагомим фактором суспільного життя України. Потужний вплив на український національний рух мало і культурно-національне та політичне життя на західноукраїнських землях.

Яків Миколайович Шульгін долучився до діяльності в Київській громаді в 1873 році³. Саме в цей час навколо Київської (Старої) громади остаточно сформувався молодіжний осередок, що дістав назву „Молода громада”, активним діячем якого і став Я.М.Шульгін⁴. Взагалі „Молода громада”

---

¹ Катренко А.М. Український .... - Ч.-2.- К., 1999.- С. 72

² Міяковський В. Записка 1874 р. про український рух // Архівна справа. – К.,1927.- №4.- С.27

³ Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970.-Т.2.- С. 160.

⁴ Там само. – С.161.

поділялася на два гуртки: „словарники” і „общинники”. Яків Миколайович належав до першого, учасники якого були, за визначенням М.П.Драгоманова, „щирими і сумлінними прибічниками українського викладання в школах і університетах”. Я.М. Шульгін не схвалював діяльність радикалів–народників, української нації. Проте, як зазначав у своїх працях М.П.Драгоманов, „коли мені сказали, що радикали зовсім не хочуть знати українства, я відповів, що, значить вони погані радикали, бо радикал, котрий на Україні не знає українства – це є поганий радикал; так само як і українофіл, який не додумався до радикалізму – це поганий українофіл”¹. Ця фраза більше дивувала молодого Якова Шульгіна, але поступово ставала йому й зрозумілою. Яків продовжував виступати проти радикалів, вважаючи їх противниками української мови, культури і т.д.

З самого початку своєї діяльності в Київській громаді Я.М. Шульгін у національних, політичних і соціальних питаннях займав демократичні позиції. Окремі загальні світоглядні засади Я.М. Шульгіна та інших діячів Київської громади були сформульовані у „Відкритому листі з України до редакції „Правда” в 1873 році. Тут, зокрема, говорилося: „Ми українці признаємо себе друзями федеральної системи – тобто не стільки федералізму країв, скільки федералізму народностей”². Окрім цього, Я.М.Шульгін відстоював рівноправність народностей, свободу совісті і освіти, виступав за дотримання в політичних і соціальних питаннях основ свободи, а у питаннях культурних – свободи мислення. За визначенням М.П.Драгоманова, в 1871-1872 роках в Україні з’явилося „нове українство” з „громадівством і федералізмом”, яке приєднувалося до нових думок, передових світових ідей³. Безперечно, тут він мав на увазі і Я.М.Шульгіна, який був прихильником громадівського соціалізму, запровадження в суспільстві політичних і демократичних свобод,

---

¹ Драгоманов М.П. Австро-руські ... // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970.-Т.2.- С. 161.

² Катренко А.М. Український... К., 1999. – С. 74.

³ Багалій Д. Нарис історії України. – К., Либідь, 1994.- С. 111.

перебудови суспільних відносин, зокрема міжетнічних, на принципах федералізму, а також виступав за створення окремих національних політичних організацій.

Як член Київської громади, Яків Миколайович Шульгін серед пріоритетних завдань її діяльності вважав боротьбу за вирішення українського національного питання. Звичайно, Я.М. Шульгін в ідеалі бачив Україну незалежною від царської Росії, проте розумів, що завоювання цього – процес тривалий. Тому, громадський діяч в умовах того часу прагнув домогтися автономії для України в складі майбутньої демократичної Росії¹. Переїнятий турботою про розв'язання українського національного питання, Я.М. Шульгін замислювався, насамперед, над шляхами ліквідації в Російській імперії самодержавного ладу. Він вороже ставився до царського деспотичного режиму і щиро бажав його падіння². В грудні 1878 року представники земської інтелігенції, до якої відносився і Я.М. Шульгін, зібралися на з'їзд в Києві. На цьому зібранні були присутні громадівці, народники, а також представники так званого „конституційного гуртка”, який існував з кінця 1877 року під керівництвом університетського магістра І.П.Ювенальєва³, і своїм головним завданням визначив агітацію за встановлення конституційного ладу в Російській імперії.⁴ Одним із засновників цього гуртка був Я.М. Шульгін⁵. На з'їзді земської інтелігенції Яків Миколайович виступив „першим і головним” прибічником конституційної реформи в Російській імперії. Але пропоновані ним мирні засоби боротьби з царизмом (подача петицій, організація демонстрацій та інші), не були схвалені народниками, і тому досягти згоди в

---

¹ Драгоманов М.П. Вибране. – К., 1999. – С.426.

² Архів Михайла Драгоманова. – Т.1. Листування Київської Старої громади з М.Драгомановим (1870-1895рр.). – Варшава. 1937. – с.201

³ Рудько М.П. Вказ. праця... - С.133.

⁴ Шип Н.А. Интеллегенция на Украине (XIXв.): Историко – социологический очерк. - К., 1991.- С.65.

⁵ Брайчевський М.Ю. Конспект історії України. – К., 1993.- С.87.

організації суспільного тиску на самодержавство не вдалося.

Вся діяльність Я.М. Шульгіна в Київській громаді ззовні виглядала як культурно-просвітницька. Однак, за своїм змістом, вона мала опозиційний характер, національну і політичну зафарбованість, оскільки була спрямована на боротьбу за визволення українського народу.

Для розширення своєї науково-культурної діяльності, члени Київської громади, в тому числі і Я.М. Шульгін, 13 лютого 1873 року долучилися до участі в заснованому в Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Це відкривало можливість громадівцям у якійсь мірі, так би мовити „легалізувати” свою науково-культурну працю, проводити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху¹. З приводу першого засідання Південно-Західного відділу Я.М. Шульгін пізніше згадував: „Яким би кумедним не здавалося нам це засідання громади під головуванням генерал-губернатора, але нікому з нас не приходила гадка, що ми ніби користуємося чужим медоглядом. Насправді, ми одержали тільки те, на що ми мали повне право: збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України”². Відкриття такої наукової інституції Яків Миколайович вважав великим успіхом. З нею він пов’язував великі надії на майбутнє.

Яків Миколайович Шульгін взяв участь у підготовці і проведенні III археологічного з’їзду, який відбувався в Києві з 2 по 21 серпня 1874 року³. Проведення з’їзду мало велике значення не тільки для розвитку науки, а й для подальшого розвитку науки в Україні. Про діяльність з’їзду відразу ж відгукнулися його учасники⁴. Так, Яків Миколайович, наприклад, зазначав: „Завдяки прочитаним рефератам, обміну літературою, приватним розмовам,

---

¹ Лисяк-Рудницький С. Історичні есе. – К., 1994.-Т4.- С.26.

² Там само. – С. 31.

³ Катренко А.М. Український... К., 1999. – С. 74.

⁴ Там само. – С. 75.

екскурсіям, зарубіжні гості ближче познайомилися з нашою землею і народом, і інтелігенцією. В них зародилися симпатії до них, які дадуть свій результат в майбутньому”¹. Дійсно, на з’їзді було зачитано понад 90 наукових рефератів. В цих рефератах і доповідях, за словами Я. Шульгіна, з одного боку висувалася ідея українського самовизначення від часів існування українського народу, а з другого боку – було висвітлене культурне значення цієї ідеї в пам’ятках народного слова і письменства українського народу². На з’їзді, як зазначав Я.М.Шульгін, були дуже палкі дискусії між ученими з приводу української мови³.

Однак, робота з’їзду не залишилася поза увагою недоброзичливців діячів українського національного руху⁴. Наприкінці 1874 року начальник III-го відділу О.Л. Потапов писав, що під час з’їзду „ завдання українофілів здебільшого увагу прибулих до Києва гостей зосередити на пам’ятниках старовини й інших предметах побутового життя малоруського народу увінчалася цілковитим успіхом, який виявився в гарячих запереченнях проти реферату О.О. Мілера про спорідненість малоруських дум з великоросійськими билинами”⁵. Втім, незважаючи на всі доноси, діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства не припинялася⁶. В 1874 і 1875 р. було видано відповідно перший і другий томи „Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства”⁷, в яких було вміщено інформацію про його роботу, наукові реферати, - виголошені на його засіданнях (в тому числі і Я.М. Шульгіна), фольклорно-етнографічні матеріали.

---

¹ ЦДІАК. - Ф. 442.- Оп. 824.- Спр.116.- Арк. 9.

² Там само. - Ф. 2020.- Оп. 4.- Спр.56.- Арк. 11.

³ Катренко А.М / Беззуб Ю.В. Український національний рух другої половини XIX ст. у спогадах // Академія пам’яті В. Антоновича. –К., 1994. – С.123

⁴ Васильєв М.К. Причини українського руху в Росії// ЗНТШ. – 1912. – Т. 108. - №2.- С.15.

⁵ Возняк М. До історії місії М.П.Драгоманова // Україна. – 1929. –№1- С.22.

⁶ Там само. - С.23.

⁷ Там само. - С.24.

Яків Миколайович Шульгін, будучи членом гуртка, „Київська молода громада”, регулярно проводив збори своїх однодумців. Коли на початку 1876 року на прохання М.П. Драгоманова за рубіж виїхав тодішній лідер групи Федір Вовк, провідна роль у гуртку перейшла до Якова. Я.М. Шульгін для зборів своїх однодумців надав власну квартиру по вул. Марінсько-Благовіщенській. Проте, слід зазначити, що Молода громада, була підпорядкована Київській (Старій) громаді. Яків Шульгін був одним з виборних, через якого молоді звітували перед старогромадівцями¹. Втім, Яків Миколайович прагнув допомагати старогромадівцям у їхній діяльності. Зокрема, він брав участь в укладанні словника української мови, розповсюдженні українських популярних книжок („метеликів”), празького видання „Кобзаря”, женецьких М.П. Драгоманова та їх таємному перевезенні із-за кордону, у підготовці кореспонденцій для журналу „Громада”, що видавався в Женеві М.П. Драгомановим тощо².

Однак, Яків Миколайович весь час виступав за те, щоб члени Молодої громади виявляли у своїй діяльності самостійність. Погляди історика позитивно сприймалися його однодумцями³. Учасники Молодої громади окремо проводили власні сходки, на яких обговорювали гострі політичні проблеми, знайомилися з нелегальними виданнями, брали участь у розповсюдженні революційно-народницької літератури, підтримували безпосередні зв'язки з радикально-демократичними гуртками чи окремими революціонерами-народниками і допомагали їм у їхній діяльності, вели пропаганду серед робітників, прагнули практично реалізувати ідею створення хліборобських і робітничих артілей, за допомогою яких можна було б здійснювати культурно-освітню і революційну пропаганду та ін.

---

¹ Рябінін-Скляревський О. Київська громада 70-х рр. XIX ст. // Україна. – 1924 р. - №1-2. – С.145

² Возняк М. До історії місії. // Україна. – 1929. –№1- С.22.

³ Там само. - С.23.

Так, в 1876 році Я.М. Шульгін разом з Ф.О. Вінниченком і Ф.К. Вовком висунули ідею і розробили план втечі із-під варти в Старокиївській поліцейській частині С.С. Топчаєвського, Ляхоцького і Гордєєва, які звинувачувалися в революційній пропаганді¹. Пізніше, на допитах Яків Миколайович казав: „Топчаєвський – це фанатик, і при тому, глибоко віруючий у пропаганду. Просидіти хоч одну годину без того, щоб не пропагувати, для нього було важко. Перебуваючи в Києві, він пропагував не тільки в шинках, а навіть на вулицях, зустрічаючись з робітниками. Його вчительська діяльність також пройшла в постійній пропаганді. Він брав безпосередню участь у „зборах за Дніпром”, які відбувалися в 1874 і 1875 роках”². Практично акцію звільнення вказаних пропагандистів здійснив Яків Миколайович разом із робітником Лобанчуком-Гудзем, вдаривши охоронця і забравши в нього ключі, відчинив камеру і вивів Топовського, Ляховського і Гордєєва з поліцейської частини. Я.М.Шульгіна було силоміць виведено на вулицю. Коли охоронці підняли тривогу – було вже запізно, оскільки втікачі вже встигли сховатися на квартирі Я.М.Шульгіна³.

У лютому 1878 року І.І. Басов і А.А. Богословський через М.І.Троцького звернулись до членів Київської (Старої) громади з проханням виділити кошти для організації в Україні „землеробської комуни”⁴. У зв’язку з цим тоді ж відбулася зустріч названих осіб з Яковом Шульгіним, Федором Вовком та іншими громадівцями. Під час неї було викладено суть задуму. „Ми, - свідчив на допиті А.А. Богословський, - хотіли принести реальну користь народу і ось для цього в Малоросії думали купити землі і випробувати на практиці рівномірний розподіл продуктів за потребами, який проповідує соціалізм. Крім того, хотіли також, якби це було потрібно, застосувати в сільському господарстві технічні знання, а також влаштувати школу на легальних засадах

---

¹ ЦДІАК. - Ф. 442, - Оп. 830.- Спр. 41-а. - Арк. 4.

² Там само. – Ф. 2020,- Оп. 4, - Спр.56.- Арк. 13.

³ Там само. – Арк. 14.

⁴ Там само. – Арк. 15.

і вести народ по шляху поступового історичного розвитку”¹. Проте, Яків Шульгін вважав це неприйнятним, оскільки на його думку на це все потрібно забагато часу. Натомість, він пропонував купити в селі млин, поселитися там і розповсюджувати заборонені цензурою книги, а також писати кореспонденції в збірник М.П.Драгоманова „Громада”. Богословський з Басовим не підтримали цю ідею, оскільки їх погляди були більш помірковані, і пропозиція Якова Шульгіна так і залишилася не реалізованою².

Поступова радикалізація демократичних поглядів Я.М. Шульгіна, його прагнення до практичної (в тому числі пропагандистської) діяльності серед народних мас за прикладом революціонерів-народників призвели до гострих дискусій зі старогромадівцями. Яків Миколайович вважав, що представники старої громади не приділяють належної уваги практичній роботі. Він, зокрема, зазначив: „Вони вчителюють, працюють професорами, пишуть книги, перекладають підручники, самі вчать, часом лікують народ і навчають його, а теж саме чинять всі ліберальні просвітителі”³. Зі свого боку, Я.М. Шульгін запропонував старогромадівцям перейти до радикально-демократичної пропаганди, просив сприяти створенню комітету пропагандистів і виділити для цього відповідні кошти. Водночас, слід зазначити, що Яків Миколайович прислухався до порад своїх старих товаришів⁴. За словами Ю. Цвітківського⁵, Якову Шульгіну та іншим молодим громадівцям вдалося довести хибність думки, що „начебто прогресивна молодь не сприймає українофільства через те, що воно не дає ніякої справи, показати, що справ у патріотів України дуже багато, але для підготовки до їх виконання необхідно докласти сумлінну працю, знання і уміння, чого не зможе зробити будь-який звичайний пропагандист.

---

¹ ЦДІАК.- Ф. 2020,- Оп. 4, - Спр.56.- Арк. 15.

² Там само. – Арк. 16.

³ ЦДІАК.- Ф. 832,- Оп. 65, - Спр.43.- Арк. 12.

⁴ Лотоцький О. Сторінка минулого. – Варшава, 1932.-Т.1- С.22.

⁵ Возняк М. З листовних зв'язків Олександра Русова. – Львів, 1938. – С.23

Яків Шульгін намагався переконати багатьох молодогромадівців у правильності нової тактики, допомогти засвоїти, що стати свідомим борцем за кращу долю України, перейти до радикально-демократичної пропаганди можна шляхом навчання, набуття досвіду. Відношення Якова Шульгіна до поглядів старогромадівців було двояким. З одного боку, він розумів, що в ставленні значної частини членів Київської (Старої) громади щодо молодих однодумців було багато правдивого, щирого, життєво необхідного. Вони спрямовували молодь на шлях чесного служіння народові, навчали її, налаштовували опозиційно до тогочасного самодержавного режиму і т.д. Проте вони відвертали молодь від належної революційної активності, що не було прийнятним для Я.М.Шульгіна, який більше таки схилявся до радикальних методів боротьби. Тому Яків Миколайович продовжував підтримувати контакти з революціонерами-народниками і навіть певний час входив до складу народницьких гуртків¹.

Я.М. Шульгін та більшість київських громадівців добре розуміли, що тільки історичних, етнографічних, фольклористичних та інших досліджень про минуле України недостатньо для того, щоб наблизити реалізацію провідних ідей, щоб залучити до своїх лав нові молоді сили. Для цього необхідно було звернутися до насущних потреб українського народу. А це можна було зробити, маючи власний періодичний орган. Тому бажання організувати видання журналу чи газети ніколи не покидало їх². Красномовним підтвердженням сказаного є лист М.П. Старицького до М.П.Драгоманова від 20 вересня 1872 р³., в якому автор виклав ідею заснування тижневої політично-літературної газети, яка б зайнялася „виключно місцевими інтересами – і дослідженням, і зображенням його життя”, літературний відділ якої буде присвячено „місцевому народному життю” і буде вестися українською мовою.

---

¹ Вовк Ф.К. 1848 – 1918. Дослідження. Спогади. Бібліографія. – Нью-Йорк, 1997. – С.222.

² ЦДІАК.- Ф. 2020,- Оп. 4, - Спр.56.- Арк. 17.

³ Грушевський М.С. Велике діло // Україна. – 1929. –№2 – С.11.

Яків Миколайович підтримував ідею організації видання періодичного органу¹ учасників національного руху і його прагнення певною мірою увінчалися успіхом, коли громадівці фактично перебравши до своїх рух редагування газети „Київський Телеграф”². В цей час газета мала прогресивне спрямування з яскраво вираженим українським забарвленням. На сторінках „Київського Телеграфу” Я.М. Шульгін і його однодумці порушували питання національно-культурного плану, писали про спеціально-економічний стан і потреби України³. В короткий час розквіту цієї газети Яків Миколайович був завідувачем іноземного відділу⁴. „Київський Телеграф”, за визначенням Я.М. Шульгіна, не був органом партії, тому що органом революційної партії не може бути цензурний журнал. „Проте, - писав Шульгін, - якщо вже на те пішло, то вкажіть мені хоч один цензурний журнал в Росії за останні роки, який би публікував те, що публікує „Київський Телеграф”⁵. Також високо оцінив цю газету, в ті часи, коли в ній працював Я.М. Шульгін: „Сміло скажу, що на Україні було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847р⁶., звісно, з відповідними часу змінами, як наш „Киевский телеграф” 1875 р. Однак з самого початку виявилось, що стан нашого „Киевского телеграфа” непевний⁷. І своїм радикальством, і своїм українством, і критикою городських і краєвих справ, і просто конкуренцією „Киевлянину” він викликав проти себе багато ворогів, котрі вхопились за слова „український сепаратизм” як найліпшу палку проти нашої газети. До того ж всередині газета була не міцною.

---

¹ Катренко А.М. Український ... – С. 79.

² Архів Михайла Драгоманова... – С. 174.

³ Рудько М.П. Революційні ... - К., 1973. - С.131.

⁴ ЦДІАК.- Ф. 2020.- Оп. 4. - Спр.67.- Арк. 17.

⁵ Там само. – Арк. 18.

⁶ Там само. – Арк. 19.

⁷ Грушевський М.С. З починів соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. – Відень, 1922.- С.112.

18 травня 1876 року з ініціативи місцевих реакціонерів, серед яких був і дядько Якова Шульгіна – Віталій Якович Шульгін, було підготовлено документ, який дістав назву Емський указ¹. Як відомо, цей указ забороняв ввезення в межі Російської імперії українських книг і брошур, надрукованих за кордоном, видання в царській Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, крім історичних пам'яток і белетристики; в останньому випадку дозволено було користуватися тільки російським правописом, і ці художні твори підлягали попередній цензурі Головного управління у справах друку; театральні вистави і читання українською мовою та друк українських текстів до музичних творів. Яків Шульгін назвав Емський указ „виродком старорежимного україноненавистництва”, злочинним актом проти культури українського народу². Особливо болісним для нього було припинення видання газети „Київський Телеграф”, для становлення якої він зробив чимало корисного. Одразу після оприлюднення Емського указу було закрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Рукописи українських творів (чи книги, які передбачалося перевидати), що надсилалися в Головне управління у справах друку в Петербурзі, часто залишалися там назавжди, а звіди надходила лаконічна відповідь – „повинні бути заборонені до друку або до перевидання”³. Відомо, що сюди направляв свої рукописи і Я.М. Шульгін. Зокрема, він надсилав сюди свою невеличку статтю „Відношення російського уряду до лівобережних українців після 1654 року”, яка пізніше стала першою частиною його великої праці „Україна після 1654 року”⁴.

Як уже говорилося, одним з ініціаторів Емського указу був дядько Якова Шульгіна – Віталій Якович Шульгін. Власне після цього відносини між

---

¹ ЦДІАК.- Ф. 442.- Оп. 824.- Спр.116.- Арк. 10.

² Дебагорий – Мокриєвич В. От бунтарства к тероризму. – М-Л.: Молодая гвардія, 1930. – Кн.1. – С.100.

³ Катренко А.М. Український ... – С. 82.

⁴ ЦДІАК.- Ф. 2020.- Оп. 4. - Спр.67.- Арк. 17.

ними погіршилися. Яків Миколайович тривалий час не спілкувався зі своїм дядьком. Лише згодом він зумів пробачити своєму родичу чисто в людському вимірі. Відомо, що в період тривалої хвороби, коли Яків Миколайович доживав свої останні дні, він з гордістю згадував свого дядька, ставлячи його за приклад своїм учням.

На час прийняття Емського указу, Я.М. Шульгін викладав історію в початкових школах Києва. 15 червня 1876 року Міністерство народної освіти зажадало від попечителів Київського, Одеського і Харківського навчальних округів посилити нагляд за вчителями початкових училищ. Окрім того, згідно з цим указом, передбачалося вилучити із бібліотек українські книги, які підлягали забороні, а також подати в міністерство списки вчителів „з поміткою про благонадійність щодо українофільських тенденцій”¹. Запідозрених в „українофільстві” викладачів підлягали переведенню на роботу в інші губернії Росії, а на їх місце залучалися вчителі – вихідці із великоросійських губерній. Відсутність джерел не дає змоги визначити чому під цей закон не потрапив Яків Миколайович Шульгін, адже відомо, що в своїх викладаннях історик прагнув завжди наголошувати на важливості української мови для молодого покоління, на розумінні України як історичної батьківщини для молоді. Можливо, вагому роль зіграло те, що Яків Шульгін був у гарних відносинах з тодішнім попечителем Київського учбового округу².

Яків Миколайович Шульгін різко негативно поставився до політичних переслідувань своїх однодумців, які розпочалися з 1875 року³. Першою жертвою переслідувань став і сам Я.М. Шульгін: „В липні 1875 року П.О. Антонович, який тоді був попечителем Київського учбового округу доповів Міністерству народної освіти про участь М.П. Драгоманова в українському національному русі. 1 серпня товариш міністра О.П. Ширинський – Шихматов

---

¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії Громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. – Харків; Київ., 1930. - С.372.

² Там само. – С. 373.

³ Там само. – С. 374.

повідомив попечителю розпорядження міністра, згідно з яким П.О. Антонович мав викликати доцента до себе і запропонувати йому негайно подати заяву про звільнення з роботи в Київському університеті, а якщо він цього не зробить, - то звільнити його без заяви. Очевидно про суть цієї справи було зроблено доповідь імператору і той наказав звільнити М.Драгоманова не тільки із Київського університету, а й не допустити його до роботи в Харківському і Новоросійському університетах. Водночас товариш міністра зобов'язував попечителя доповідати постійно про „українофілів”, якщо б такі виявилися в навчальному окрузі¹.

28 серпня 1875 р. товариш міністра повідомив попечителю, що із звільненням М.П. Драгоманова із університету треба трохи почекати, оскільки імператор наказав здійснити це „після передбачуваного в цьому році проїзду його імператорської величності через Київ”. Відносно того, чи висилати його адміністративно з Києва чи ні після звільнення із університету, мав вирішити київський, подільський і волинський генерал-губернатор. 7 вересня 1875 р. П.О. Антонович викликав до себе М.П. Драгоманова і запропонував йому подати заяву про звільнення із університету. Останній відмовився від цього, мотивуючи це тим, що „одержавши від університету грошову допомогу для двохрічного перебування за кордоном з науковою метою”, не вважає моральним припинити викладацькі обов'язки. Тоді попечитель того ж дня звільнив його з роботи своїм розпорядженням і повідомив про це раду університету². Після звільнення М.П. Драгоманова з посади доцента Київського університету відбулася чергова зустріч громади. На цьому засіданні обговорювалася подальша діяльність Київської громади в умовах, коли почалися політичні переслідування діячів українського національного руху. Яків Миколайович Шульгін наголосив, що ні в якому разі не можна згортати суспільно-політичну діяльність, а треба шукати шляхи для її

---

¹ ЦДАК.- Ф. 707.- Оп. 261(1875). - Спр.17.- Арк. 10.

² Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М.П. Драгоманова. – К.,1991. - С.65.

поширення. Звільнення М.П. Драгоманова з посади доцента в Київському Університеті, туманні перспективи влаштування його на роботі в іншому місці, а також загроза адміністративного заслання – все це підштовхнуло Якова Шульгіна з громадивцями до думки про необхідність еміграції свого товариша за кордон. Вперше ідею про виїзд М.П. Драгоманова за рубіж подав Володимир Боніфатійович Антонович на одному із засідань Київської громади в грудні 1875 року. В.Б. Антонович пропонував спочатку направити Драгоманова до Львова, а згодом до Відня або до Женеви. Яків Миколайович Шульгін підтримав цю ідею і додав: „Непогано було б надати Михайлу Петровичу певну суму грошей із фонду громади і доручити йому організувати спеціальний орган, який би обслуговував потреби українців не тільки в Росії, а й Галичини”¹ Дискусії розгорнулися з приводу характеру майбутнього періодичного органу. Тут власне було три групи громадивців, кожна з яких відстоювала свою точку зору. Представники Одеської громади (М.В. Ковалевський, П.І. Ніщинський, М.І. Климович та інші) вимагали організації видання такого журналу, котрий би на зразок бакунінських видань проповідував анархічно-бунтарські ідеї². Другу групу репрезентував В.Б. Антонович. Ця група громадивців менше звертала увагу на поширення соціально-політичних ідей; не приваблювала її й соціально-революційна боротьба з царським урядом, що розпочиналась у зв’язку з тодішнім суворим режимом у Росії, з одного боку, а з другого – з надіями на підвищений настрій більш поступового ліберального й демократичного громадянства в зв’язку з сербсько-герцоговинським повстанням³. На її погляд, закордонній орган мусив широко обґрунтувати українську справу, а також показати громадянству дійсний стан речей, що утворився за період московської окупації. Для остаточного визначення змісту і напрямку планового видання періодичного органу, умов зарубіжного відрядження М.П. Драгоманова було створено так

¹ ЦДІАК.- Ф. 707.- Оп. 261(1875). - Спр.17.- Арк. 7.

² Катренко А.М. / Катренко Я.А. Національно-культурна ... – К, 1996. – С.118.

³ Там само. – С. 119.

званий „комітет дванадцяти”. Ця подія відбулася в середині грудня 1875 року. До його складу увійшли такі діячі громадсько-політичного руху України, як В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, В.В. Беренштам, П.Г. Житецький, Ю.Ю. Цвітківський, О.І. Лоначевський-Петруняка, К.П. Михальчук, М.В. Ковалевський, М.В. Лисенко, Ф.Т. Панченко, М.П. Старицький, О.О. Русов¹. Втім, сучасні дослідники замість останніх чотирьох називають прізвища – М.О. Зібера, Ф.К. Вовка, В.П. Науменка і Якова Миколайовича Шульгіна². На засіданні цього комітету, яке відбувалося в помешканні К.П. Михальчука в будинку на Кирилівській вулиці в місті Києві, Михайлу Петровичу Драгоманову біло доручено редагування періодичного видання, яке вирішено було назвати „Громада”. Я.М. Шульгін запропонував, щоб М.П. Драгоманов, як спеціаліст, писав до журналу статті з історії західноєвропейських релігій. Решта статей, на думку Якова Миколайовича, мала бути представлена іншими спеціалістами, і тематика їх повинна була торкатися українознавства³. Всі ці роботи мали регулярно надсилатись і друкуватись у „Громаді”, і М. Драгоманову, як редактору, вирішено було платити 1200 крб. на рік (що дорівнювало його платні як доцента Київського університету), а також видавати регулярно певну суму грошей із громадівського фонду на друк і взагалі на утримання періодичного органу⁴. Врешті, було вирішено, що на журнал „Громада” покладаються функції широко обґрунтовувати українську справу за кордоном, і показати перед Західною Європою ту ситуацію в Україні, яка утворилася за період окупації України Росією. Такий напрямок журналу був недовподоби багатьом діячам українського національного руху. Не підтримував його і Яків Миколайович Шульгін. Він відмічав, що Михайло Петрович Драгоманов, як редактор журналу, мусив уникати гострих виступів

---

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – Т.2. – С.22.

² Любченко В.Б. Київські Шульгіни... // Українська біографістика. Вип. 2. – К., 1999. – С.153.

³ Там само. – С. 154.

⁴ Там само. – С. 155.

на соціально-політичні теми проти російського уряду і обмежитися в підборі матеріалу тільки національно-культурними моментами¹. Втім, незважаючи на принципові розходження серед громадівців щодо змісту закордонної місії, все ж ідея створення вільного періодичного органу захопила діячів національного руху так, що вони забули про свої непорозуміння між собою.

Як відомо, на початку 1876 р. М.П. Драгоманов виїхав за рубіж і, невдовзі, поселившись у Женеві, приступив до виконання покладеної на нього Київською і Одеською громадами українську місію – „видання за кордоном” вільного органу, який би освітлював широко українську справу і захищав її від наклепів, непорозумінь і ганьби². У зв’язку з подальшим наступом царизму на духовність, національні права українського народу, радикалізацією поглядів М.П. Драгоманова, іншими суспільно-політичними подіями того часу загострився характер і розширився зміст місії: захист національних, політичних і соціальних прав українського народу, пропаганда демократичних ідеалів, ознайомлення прогресивних кіл європейських держав з українським питанням, розгортання українознавчих досліджень, критика самодержавно-бюрократичного режиму в царській Росії, великодержавницької, шовіністичної політики царизму щодо українського та інших народів. Я.М. Шульгін зазначав, що завдання цієї акції полягає в критиці теперішнього політичного ладу в російській державі і поясненні принципів українства. Вчений відмічав, що необхідно стати на захист прав українського народу в Російській імперії, які ігнорувалися владою.

З 1876 року розмах суспільно-політичної діяльності діячів Київської громади значно послабився. Це було пов’язано з тим, що багато зусиль вони спрямували на підтримку М.П. Драгоманова, який, оселившись у Женеві, приступив до виконання за її уповноваженням спеціальної місії. Колосальна видавнича і пропагандистська робота М.П. Драгоманова за кордоном була не

---

¹ ЦДАК.- Ф. 2020.- Оп. 4. - Спр.68.- Арк. 18.

² Житецький П.Г. З історії Київської української громади // ЗНТШ . – 1913. – №4.- С.45.

тільки результатом його невичерпної енергії. Вона стала можливою завдяки допомозі громадівців, серед яких далеко не останню роль відігравав і Я.М. Шульгін. Ця допомога виявилася передусім у значній матеріальній підтримці Михайла Петровича, адже Я.М. Шульгін на цілі видавничої діяльності Драгоманова в Женеві передав майже всю свою спадщину (близько 10 тис. крб.)¹. Близько половини цієї суми – 4.889 крб., було надано Михайлу Петровичу Яковом Шульгіним на початку його місії. Цю суму М.П. Драгоманов називав, подаючи фінансовий звіт наприкінці 1876 року. На початку 1877 року він одержав ще 1.200 крб., 800 з яких передав Яків Миколайович. У наступний період з 1878 по 1884 р. громадівців надсилали М.П. Драгоманову 300 крб. щомісячно, з яких 45-50 крб. були надані Яковом Шульгіним. З цих 300 крб. – 150 повинні були іти на літературну справу, а решта на особисте життя Михайла Петровича. Звичайно, збір і надсилка грошей М. Драгоманову через об'єктивні обставини нерідко йшли з перебоями, на що вчений справедливо скаржився. Проте, за словами Я. Шульгіна: „Краще ці кошти надійдуть пізніше, ніж їх не буде взагалі, і наша з вами справа зупиниться”².

Подальша проблема, яка постала перед громадівцями, – це підготовка статей та кореспонденцій для журналу „Громада”. На початку 1877 р. Я.М. Шульгін повідомляв М.П. Драгоманову: „Що стосується літературної допомоги, то щодо капітальних статей наші опираються. Деякі чекають виходу в світ 1-ої книжки журналу „Громада” і тільки потім дадуть свої статті; інші говорять, що нині зовсім не мають часу, а що ось влітку у них буде достатньо вільного часу і тоді вони займуться літературною працею. Проте щодо кореспонденцій можете бути спокійними: вжито заходи, щоб вони надсилалися у більшій кількості і ритмічніше. Серія кореспонденцій, що надсилається нині Вам, надійде до Вас у доволі неохайному вигляді”.

---

¹ ЦДІАК.- Ф. 832 - Оп. 65. - Спр. 45.- Арк. 20.

² Там само. Ф. 262 - Оп. 8. – Спр. 17. - Арк. 12.

Складною справою виявилось таємне перевезення літератури, що видавалася М.П. Драгомановим, через російський кордон¹. 28 лютого 1878 року Яків Миколайович Шульгін заявив йому: „ Це страшенні ускладнення, постійні невдачі і неймовірна дорожнеча перевезення. Обставини ці необхідно міцно пам'ятати і старатися вести справи так, щоб перевезення літератури здійснювалося через казенну пошту. Тому необхідно турбуватися про форму, компактність, про стислість видань і. т. п.”² Незважаючи на ці перешкоди, стараннями самого Я.М. Шульгіна, київським громадівцем, особливо молодим, членам Одеської громади, революціонерам-народникам ці видання потрапляли в Україну і широко розповсюджувалися тут у демократичних колах. Серед демократичних кіл особливо популярними були праці публіцистичного характеру. Зокрема, Яків Шульгін відмічав: „Враження від цих брошур нагадує враження від літератури 50-х років. Вони скрізь читаються з задоволенням і викликають сенсації. Брошури ці, безперечно, видатне явище в націй публіцистиці”³. Схвально поставився Яків Миколайович до брошури М. Драгоманова „Турки внутренние и внешние”. Ця робота, - писав він, - скрізь де з'явилась, робила чудове враження. „Вся прогресивна молодь читає її з захопленням”⁴

Я.М.Шульгін активно розповсюджував серед молоді, опозиційно-ліберальних кіл та революціонерів-народників як перші політичні брошури, так і наступні видання. Він активно відстоював право українців на самовизначення. І тому, звичайно, його роль у поширенні національної ідеї серед української молоді важко переоцінити. Одним з видів допомоги, яку подавали громадівці М.П. Драгоманову, була безпосередня участь декого з них у видавничому процесі за кордоном. Туди, окрім Ф.К. Вовка, М.І. Троїцького,

---

¹ Архів Михайла Драгоманова... – С.253.

² Там само. – С. 254.

³ ЦДІАК.- Ф. 262 - Оп. 8. – Спр. 24. - Арк. 35.

⁴ Житецький П.Г. "Киевская старина" сорок років тому: історичні нариси і спомини // Хроніка 2000. – 1997. - № 17-С.11.

В.О. Винниченка, С.А. Подолинського виїжджав і Я.М. Шульгін. Важливою підтримкою для М.П. Драгоманова стало організоване Я.Шульгіним і Ф.Вовком забезпечення його необхідною історичною і суспільно-політичною літературою, що в умовах початку реакції було досить таки нелегкою справою¹.

Отже, діяльність Якова Миколайовича Шульгіна в складі Київської громади у 70-х принесла вагомі здобутки на другому етапі українського національного руху. Яків Миколайович Шульгін зробив вагомий внесок в розвиток українського національного руху, який в кінці 70-х років XIX ст. ставав масштабнішим, могутнішим, зміцнювався організаційно, викристалізовувався ідейно, набував осмисленішого характеру, виходив на простори європейського континенту, своєрідно стимулював світові демократичні ідеї, політизувався, ставав незворотним. У всіх цих процесах була і заслуга Я.М. Шульгіна. А коли в Києві залишатися стало вже неможливим через сильні політичні утиски з боку влади, то Я.М.Шульгін поспішив переїхати до Одеси, щоб продовжити свою суспільно-політичну діяльність².

В 70-х роках XIX ст. в Одесі склалися порівняно сприятливі умови для широкої громадської ініціативи. В 1874 році було скасовано Новоросійське генерал-губернаторство, відновлене під назвою „тимчасового” лише у 1879 році для боротьби з революційною діяльністю народників. „ До 1874 року в Одесі не видно було майже ніякого руху не тільки між робітниками, а навіть і між інтелігентною молоддю „ - так стверджувала дослідниця цього періоду Єгунова–Щербина³. Отже, саме період 1874-1879 рр. - період певного лібералізму урядовців у місті став зоряним часом українського національного відродження в Одесі.

---

¹ ЦДАК.- Ф. 262 - Оп. 8. – Спр. 90. - Арк. 24.

² Там само.

³ Єгунова - Щербина С. Одеська громада ... // За сто літ. – 1928. - №2. – С.29.

Одеська громада була сформована у першій половині 70-х років XIX ст., як гурток однодумців навколо групи місцевих інтелігентів, лідером якої був відомий одеський педагог Леонід Анастасійович Смоленський¹. За одними свідченнями, Л.А.Смоленський був росіянином, вихідцем з Криму², за іншими – походив з католицької шляхти Подільської губернії. Народився він у 1844 році, закінчив історико-філологічний факультет Київського університету, де вперше познайомився з українським національним рухом. Переселившись до Одеси, став палким патріотом цього південного міста, не уявляючи свого життя поза його межами. У 60-х роках Л. А. Смоленський був викладачем Рішельєвського ліцею, і з цього часу почалася його педагогічна кар'єра³. Як вчитель-історик він був феноменально популярним в Одесі, викладав практично у всіх приватних навчальних закладах міста: чоловічих — Ставила-Стародубцева, Соколовського, Хотовицького, Файга, в жіночих — Маттео, Гаденшільд-Кларк, Дмитревської, Васкевич, Пиллер і Віндінської. За словами Я.М.Шульгіна, лекції Смоленського вирізнялися відточеністю, стрункою логічною побудовою матеріалу, досконалим знанням предмету⁴. Завдяки своєму таланту педагога Смоленський цілком володів аудиторією. „Свої глибоко продумані переконання він висловлював палко, із захопленням. Його гаряча промова, без риторичних окрас, що іскрилась яскравими спалахами гумору, блискучими аналогіями, несподіваними зворотами, захоплювала слухачів. Слухаючи Л.А. Смоленського, здавалось, ніби в душній кімнаті прочинили вікна і повіяло свіжим повітрям...” — писав Я.М. Шульгін⁵. Для того, щоб показати масштаби популярності Смоленського як педагога

---

¹ Єгунова - Щербина С. Одеська громада ... // За сто літ. – 1928. - №2. – С.29.

² Житецький П.Г. Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон / Вирізка / - С.29.

³ Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис... Одеса, 1994. – С.68.

⁴ Там само. – С.69.

⁵ Житецький П.Г. Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон / Вирізка / - С.30.

Яків Миколайович Шульгін наводить такий факт: коли в 1882 році його було заарештовано, про його звільнення клопотались такі впливові люди як генерал Крживоблоцький та княгиня Ухтомська¹. „В основі світогляду Л.Смоленського, — згадував Я.М. Шульгін, — лежала глибока повага до національних особливостей кожної народності, до її прав на самовизначення. Він був прихильником федеративної основи і демократично-республіканських державних форм. Коли він говорив, що „свобода однієї людини або народу закінчується там, де починається свобода другого”, коли він говорив про „народи-плебеї”, що їх культурну міць придушено військовою силою якої-небудь великої держави, або про народи, що утворили (як Швейцарія) маленькі державні одиниці на основі обопільної національної поваги і спільних історичних переживань, його промови були перейняті таким глибоким пересвідченням, таким почуттям людяності, толерантності, таким розумінням волі в кращому розумінні цього слова, яких мені не доводилося зустрічати потім”² Блискучий полеміст, глибоко освічений, фонтануючий ідеями чоловік, обдарований щасливою здатністю привертати до себе людей, Смоленський став душею і визнаним лідером українського гуртка.

За свідченнями Я.М.Шульгіна, коли у 1905 році в Одесі підіймалися революційні хвилі, родина Смоленських жила в невеличкому будиночку десь на краю міста³. Леоніда Анастасійовича дуже хвилювали бурхливі події, які розгорталися на його очах, його можна було спостерігати в дуже напруженому стані, здавалось, що він спрагло намагається щось пригадати. І сталося диво — знову перед друзями явився Л.А. Смоленський, сповнений життям, ідеями, задумами. Однак, радість тривала не довго. На той час у місті сталися єврейські погроми. В квартирі Смоленського знайшли притулок єврейські сім’ї

---

¹ Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929.-№4. - С.58.

² ЦДІАК.- Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 8.

³ Іванова Р.П. М.П.Драгоманов у суспільно – політичному русі Росії та України в другій половині XIX ст. – К, 1971. – С.100

з дітьми, про долю яких Леонід Анастасійович дуже турбувався. Реалії революції справили на нього гнітюче враження. 8 листопада 1905 р. нервовий напад повторився, а 11 листопада Смоленського не стало¹. Поховали його, за спогадами Софії Єгунової, в селі Морозівка Ананьївського повіту. На пам'ятнику були викарбувані слова: „Неначе наш Дніпро широкий, слова його, лились, текли і в серце падали глибоко”².

Іншим яскравим діячем Одеської громади був один з найбільших друзів Якова Миколайовича Шульгіна, видатний педагог Олексій Олександрович Андрієвський. Його можна назвати найтипівішим представником української інтелігенції того часу. Це був син священника з Канева, який закінчив Катеринославський університет і викладав у місцевій гімназії². Після смерті дружини та двох маленьких дітей переселився до Одеси, де цілком віддався педагогічній, науковій та громадській діяльності. Крім того, О.О.Андрієвський багато зробив для дослідження історії українського козацтва та гайдамацьких рухів на Правобережній Україні. Чимало сил та здоров'я віддав О.О.Андрієвський справі Одеського сирітського притулку, директором якого став у 1896 році. Приступивши до своїх обов'язків, він побачив там повний занепад господарства, здичавілих дітей, безсоромні крадіжки з боку персоналу. Завдяки його енергії за короткий час були обладнані майстерні, налагоджено навчання, проводились цікаві екскурсії, літературно-художні вечори. Виснажлива діяльність остаточно підірвала його здоров'я. О.О.Андрієвський помер у Києві, куди їздив для лікування у 1902 році на 57 році життя³.

Ще одним активним учасником Одеської громади був найавторитетніший діяч українофільства 70-х років Микола Васильович Ковалевський. Яків Миколайович Шульгін, близький друг Ковалевського, охрестив його „другим

---

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К., 1995 - С. 224

² Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис... Одеса, 1994. – С.17.

³ ЦДІАК.- Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 13.

Драгомановим”. У М.Ковалевського і Я.Шульгіна було багато спільного. Зокрема, вони обидва були провідниками не лише Одеської, але й Київської громади. Тому вони стали, так би мовити, живим зв’язком між українськими гуртками Одеси та Києва, куди часто їздили у відрядження у справах Одеської міської управи, службовцями якої були після заборони займатися педагогічною діяльністю¹. До своєї нової служби Ковалевський читав лекції з математики курсантам військових гімназій Петербурга, Полтави та Києва. Як особистий друг М.П.Драгоманова, Ковалевський постійно допомагав йому коштами. В похилому віці Ковалевський добровільно взяв на себе важкий тягар щорічного збирання грошей на громадські потреби. Помер Микола Васильович Ковалевський у 1909 році і був похований на Байковому цвинтарі. Слід зазначити, що всі основні витрати на проведення похорону взяв на себе Я.М.Шульгін.

Політично активнішим був Володимир Григорович Мальований. Він перебував у тісних стосунках з товариством народників-землевольців. Входив до гуртка відомого в Одесі конституціоналіста-ліберала Олександра Гернета, з яким служив у міській управі. Однак, і його не обходили політичні інтереси, і він залишав після себе значну кількість віршів українською мовою².

Навколо цих непересічних яскравих людей, які разом з Я. Шульгіним склали ядро, так звану „стару Громаду”, групувалася талановита допитлива молодь – студенти та випускники Одеського університету. Молодше покоління називалось „молодою Громадою”, котра також палко віддавалась справі національного відродження України. З їх середовища виділялися в першу чергу Євген Борисов — випускник університету, кандидат права, який був добре знаний в колах революціонерів-народників, мав зв’язки з першим у Росії робітничим гуртком Заславського; Дмитро Овсянико-Куликовський — людина надзвичайно віддана науці, з найширшими інтересами, він ще в

---

¹ Лизанчук В. Навічно кайдани кували. – Львів, 1995.- С.45.

² ЦДІАК.- Ф. 832 - Оп. 65. – Спр. 47. - Арк. 24.

студентські роки палко захопився санскритом, досяг значних успіхів у його вивченні, був відряджений на стажування до Франції і згодом став визначним фахівцем в галузі давньоіндійської міфології, одним із засновників санскритології в Росії¹. Учень самого О. Потебні, Д. Овсяннико-Куликовський інтуїтивно дійшов до щойно народженого принципу: працювати на етиці наук, у його випадку — філології та психології. В 1883—1887 роках Дмитро Миколайович був приват-доцентом Новоросійського університету, де читав лекції з санскриту та порівняльної граматики індоєвропейських мов. Згодом Д. М. Овсяннико-Куликовський став членом-кореспондентом Петербурзької Академії Наук.

Членами Одеської громади були і не менш цікаві люди: В.Ф. Левицький, Ф. Щербина, П.К. Борзановський, Х.Х. Зенкевич, О.І. Погибко, М. Сидоренко та інші².

При прийомі до громади бралось до уваги не так національне походження особи, як ідеї, почування, що засвідчували глибоке самоусвідомлення себе органічною частиною української нації³. Кредо громади було сформульоване в 1876 році і виражалось двома принципами: 1) народність кожної країни визначається за її сільським населенням; 2) хто живе постійно в даній країні, зобов'язаний служити її інтересам, тобто інтересам її народу. Ці положення підтримував Я.М.Шульгін і активно прагнув вирішувати проблему зрусифікованих міст України, в першу чергу Одеси, питання національної приналежності якої, напевно, було предметом дискусій між діячами громади і діячами інших ліберальних і революційних гуртків міста⁴.

Я.М.Шульгін відмічав, що Одеська громада не являла собою чіткої організації, створеної для досягнення якихось конкретних справ. Це,

---

¹ Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис... Одеса, 1994. – С.19.

² ЦДІАК.- Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 15.

³ Там само. – Арк. 16.

⁴ Там само. – Арк. 17.

скоріш, був своєрідний інтелектуальний клуб (причому високого рангу), що об'єднував людей найрізноманітніших поглядів, інтересів, напрямів на ґрунті любові до України, до її народу¹.

У Громаді люди шукали задоволення своїх інтелектуальних потреб, естетичних запитів, реалізації політичних переконань. У ній були різні люди: байдужі до політики і натомість захоплені поезією української народної культури; люди в однаковій мірі зацікавлені і наукою, і політичними проблемами; були й такі, котрих більше приваблювали соціально-політичні питання². Яків Миколайович писав: „Громада складалася з людей різних політико-соціальних світоглядів, об'єднаних не програмою, бо ніякої програми у громад не було, а тільки любов'ю до українського слова. Я підкреслюю СЛОВА, бо, крім людей, настроєних демократично, які мали на меті інтереси народу взагалі, в Громаді були люди далекі від інтересів демоса, але любили і дбали про розвиток українського слова. Смоленський старався примирити всі елементи, з яких складалася Громада, і хоч сам за переконаннями був соціалістом, але раз у раз дуже толерантно і з повагою ставився до такої праці, як складання російсько-українського словника...”³ Як визначав учений, такий різноманітний склад Громади яскраво відображав розклад сил у суспільстві, коли окремі течії громадської діяльності ще не відокремились із загального потоку пробудженого національного життя. У той час займатися політикою означало займатися культурою, а займатися культурою означало приречувати себе на переслідування уряду та на можливість повсякчас опинятися або в політичній еміграції, або в політичній в'язниці⁴. Одеська громада не мала ні чітко сформульованої писаної програми, ні писаного статуту. Незважаючи на

---

¹ ДАОО. - Ф.5.- Оп.1.- Спр.35. - Арк.8.

² Там само. – Арк. 9.

³ Там само. – Арк. 10.

⁴ Ковалик С. Революционное движение семидесятых годов. Процесс 193-х. – М., 1965.

це, вона все ж таки мала певне „конституційне” оформлення, яке ґрунтувалося на пробудженій любові до України та її народу, на прагненні втілити в життя демократичні ідеали. Ця організаційна сталість відрізняла її від інших українських гуртків. Складний був процес прийняття нових членів до складу Одеської громади: за рекомендацією двох громадивців, після оголошення на двох зібраннях, на третьому зібранні новий член приймався після таємного голосування; якщо хоч один голос був проти, то вже такий член не приймався¹.

Я.М.Шульгін саме цьому пунктові завдячував тим, що, на відміну від інших українських громад, ні Одеська, ні Київська не мали жодного разу у своєму складі провокаторів аж до кінця свого існування (1917р.). Правда, Одеська громада приймала у свої ряди київських діячів без обговорення, а в Києві таких виключень для „одеситів” не робилося. Збиралася Громада через два тижні по черзі у тих членів, у котрих була більша квартира. В 70-ті роки найчастіше ці зібрання відбувалися у приміщенні Одеського сільськогосподарського товариства, де секретарем був М. П. Боровський, а також на квартирі Л.А.Смоленського, по вулиці Старопортофранківській, №81. Взагалі до Смоленського майже щодня на квартиру приходило чимало народу поговорити про різні справи. Це пояснювалось тим, що, крім членів, біля Громади постійно існував чималий гурт людей, які співчували національним прагненням гуртка і в той же час з різних причин не бажали одержати в ньому членство. Таких людей у Громаді називали «суголосним ґрунтом» і часто запрошували на свої найбільш урочисті засідання. Крім регулярних, існували ще й спеціальні збори, присвячені якимось поточним справам, або приїздам визначних гостей, таких як М. П. Драгоманов, В. Б. Антонович, В. В. Лесевич та інші². Збори мали невимушений характер, приходили туди зі своїми родинами, співали пісень, споживали недороге одеське вино „Мерло”³. Яків

---

¹ Єгунова-Щербина С. Одеська ... // За сто літ. – 1928. - №2. – С.31

² Болдирєв О. Одеська громада: історичний нарис... Одеса, 1994. – С.28.

³ Козирєв О.В. "Вільна спілка" і "Стара громада" // Третя Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. –К., 1996. – С.67.

Шульгін спочатку відносився до таких зборів з певною іронією. Але пізніше, коли ближче познайомився зі Л.Смоленським, його відношення змінилося. Яків Миколайович зрозумів, що такі збори необхідні, бо коли з'явиться поліція, то можна подати зустріч як чийсь іменини, а якби зібрання склалися з самих чоловіків членів громади, то ясно було б, що зібрались якісь заколотники¹.

В Одеській громаді були представлені люди дуже широкого політичного спектру. Тут були і свої «праві», і свої «ліві» — радикали, які зі співчуттям поглядали на прихильників терористичних методів боротьби народників. Взагалі Одеська громада надавала більше можливостей для плюралізму думок, аніж, наприклад, Київська, в якій більш жорстко ставилися питання української національно-культурної автономії. Одеська громада була радикальніша і «соціальніша» за Київську. Саме тому Я.М.Шульгін називав останню «гетьманщиною», а Одеську — «Запорізькою Січчю» українофільства². На такому розгалуженні позначалися, без сумніву, більший демократизм членів Громади, а також економічні, соціальні та етнічні особливості Одеси. Мабуть, тому ніде так тісно не перепліталися опозиційні громадські течії, як у цьому місті. Члени Громади були добре знайомі і гостро дискутували з лідерами загальноросійського ліберального гуртка С.Южаковим та Г. Афанасьєвим, з одеським конституціоналістом О.Гернетом, з представниками численних революційних народницьких гуртків. Їх збори часто відвідували Є. Борисов, В. Мальований, Я. Шульгін, О. Андрієвський. У свою чергу народники з симпатією ставилися до одеських громадівців. Збори Громади нерідко відвідували О.Желябов, В.Дебагорій-Мокрієвич, лекції Л.Смоленського слухала Віра Фігнер. Знайомими членів Громади були Чубаров, Лизогуб, Ковальський, страчені у 1878—79 рр. за звинуваченнями у антинародній діяльності. Незважаючи на близькі стосунки з колом революціонерів, а також на схожість політичних ідеалів, Одеська громада, за

---

¹ Єгунова-Щербина С. Одеська ...

// За сто літ. — 1928. - №2. - С.33

² ДАОО. - Ф.5.- Оп.1.- Спр.35. - Арк.10.

словами Якова Миколайовича, так і не увійшла до єдиного народницького революційного потоку. Молодь яскраво вираженими науковими інтересами відштовхували від народницького руху примітивізм його соціальної доктрини, нетерпимість, радикальні методи боротьби, фанатизм, культ «спрощення», котрий виражався, за споминами Я.М. Шульгіна у наступному: „...в те времена при отношениях с рабочими у пропагандистов практиковался весьма фальшивый прием. „Вы – краеугольные камни будущего строя”, нашептывали они рабочему. «Вы — революционеры!.. Рабочие-герои! А мы, интеллигенция, ни к чему не годны. Мы, дворяне, все дрянь»¹. Таку постановку питання Я.М. Шульгін пояснював ще й тим, що революціонерів-народників, котрі проголошували подібні промови, можна було вважати інтелігенцією лише з певними застереженнями. Як правило, це були або колишні бурсаки, або недовчені студенти, а якщо вони й закінчували курс університету, то не виявляли ані бажання, ані особливого таланту у здобуванні наукових цінностей. Тому атмосфера народницьких гуртків не приваблювала юнаків з дійсно науковим і творчим потенціалом. І це незважаючи на величезний інтерес тодішнього студентства до участі у політичній боротьбі. Будучи членом Одеської громади, Яків Миколайович дуже серйозно вивчав тогочасну суспільну думку. Він студіював К. Маркса, Ж. Прудона, О. Конта, захоплювався працями Г. Спенсера і в філософському плані сповідував позитивізм². Саме тому соціологія вбачалася йому тим могутнім інструментом, за допомогою якого можна буде зробити «розтин» суспільного життя і простежити всі течії соціальних процесів у їх глибині та цілісності.

Захоплення західною соціальною думкою також не в малій мірі пояснювалось відкритістю Одеси міжнародним економічним та інтелектуальним вітрам. Одеська громада на той час суттєво не вплинула на стан українознавчих студій Одеського товариства історії та старожитностей — на

---

¹ ДАОО. - Ф.5.- Оп.1.- Спр.133. - Арк.6.

² Міяковський В. Записка 1874 року про український рух // Архівна справа.— 1927. - №2.- С.34.

відміну від Києва, де аналогічні наукові інституції підпадали під контроль українських діячів. Широкі розбіжності серед членів Одеської громади спостерігалися з приводу способів політичної діяльності: від позицій поміркованого лібералізму до радикального революційного напрямку. Однак навіть серед найбільш революційно налаштованих членів громади методи політичного терору прихильників не знаходили розуміння.

Як особливість Одеської громади Я.Шульгін бачив те, що, на відміну від Київської, в ній носіями виразних радикальних тенденцій виступали саме представники „старої” Громади (Смоленський, Андрієвський, Шульгін, Ковалевський, Мальований), деякі з них мали тісні стосунки з революційним підпіллям. Представники ж молодшого покоління, навпаки, віддавали перевагу науково-освітній праці, і принаймні двоє з них — Ф. Щербина та Д. Овсянко-Куликовський — у майбутньому досягли найвищих наукових щаблів. Таким чином, в Одеській громаді знайшла реалізацію на практиці драгоманівська програма стосовно молодіжного українського руху. В цілому ж завдяки «старій» Громаді одеський український гурток набув виразного радикального спрямування¹.

Питання національного буття України займали помітне місце лише у внутрішньому житті гуртка. Зовні громада репрезентувала себе, головним чином, з соціального боку. Про це свідчать і арешти, які були наслідком викриття революційних зв'язків громадівців, а не результатом висунення ними національних домагань. Ідея політичної самостійності України не знаходила прихильників серед членів громади, в тому числі і у Якова Шульгіна. Заповітною мрією більшості з них була федерація рівноправних слов'янських народів у єдиній російській державі. Це показує, що рівень національно-політичного мислення українського суспільства в Одесі не піднявся вище ідей, які були висунуті Кирило-Мефодіївським товариством ще у 40-ві роки XIX

---

¹ Катренко А.М. / Катренко Я.А. Національно-культурна ... – К, 1996. – С.121.

століття. Досліджуючи питання ідейної спрямованості Одеської громади, Яків Миколайович виділяв у ній наступні особливості: демократизм і толерантність відносно переконань своїх членів, високий інтелектуалізм та «європейство», тобто орієнтованість на вищі досягнення західної цивілізації та культури, вираженої, окрім іншого, у цілковитій згоді з драгоманівською теорією, котра передбачала, що подальший національний розвиток України може бути оснований лише на визнанні її нерозривної приналежності до сім'ї європейських народів, на органічному зв'язку української культури з культурою Західної Європи¹.

Надзвичайний інтерес у Якова Миколайовича Шульгіна викликав приїзд до Одеси у 1875 році М.П. Драгоманова. В той вечір, коли Драгоманов виступив з промовою, гостями Громади були представники народницьких гуртків, зокрема, Желябов, провідники загальноросійського ліберального гуртка Афанасьєв та Южаков, Гернет. М.П. Драгоманов говорив про необхідність послідовної та кропіткої праці для розвитку національної самосвідомості українського народу, вказував на необхідність зв'язати український рух із загальним прогресивним рухом інтелектуалів у Росії і, нарешті, поділився своїми планами утворення позацензурного українського журналу в Женеві. Я.М. Шульгін був у захопленні від промови М.П. Драгоманова². З цього часу він визначив для себе конкретне завдання – допомагати Михайлу Петровичу в організації видання українського журналу, який вирішено було назвати „Громада”³. Відтепер у членів Одеської громади з'явилася конкретна справа – треба було забезпечувати журнал новими кореспонденціями, статтями, надавати матеріальну допомогу, нарешті – здійснювати нелегальну доставку „Громади” в Україну. Зі статтями було легше, творчий потенціал Одеської громади був достатньо високим, щоб

---

¹ Єгунова-Щербина С. Одеська ... // За сто літ. – 1928. - №2. – С.32

² Міяковський В. Революційні відозви до українського народу 1850-1870-ті роки. – К: Держвидав, 1920 – С.23.

³ ДАОО. - Ф.10.- Оп.5.- Спр.234. - Арк.9.

подавати допомогу у цій справі. Найбільше труднощів було з коштами. Тому громадівці вирішили обкласти себе постійним «податком» на видання часопису. Я.М.Шульгін належить величезна заслуга в тому, що збірник „Громада” все ж таки почав виходити у Женеві, належить. Як уже говорилося, Яків Миколайович, отримавши у спадок від покійної матері 12.000 карбованців (золотом), 10.000 віддав М.П. Драгоманову на видання українського часопису, за що його Михайло Петрович напрочуд влучно назвав „євангельським юношею”¹.

Я. М. Шульгін, а також деякі одеські громадівці, особливо ті, які мали безпосередні зв'язки з революційними народниками (Є.І. Борисов, Ф.О. Василевський та інші), організували перевезення збірника „Громада” та драгоманівських праць через кордон і розповсюдження їх в Україні². Політичні брошури та інші твори М.П.Драгоманова жваво обговорювалися на громадських зібраннях, викликаючи гарячі дискусії. Я.М.Шульгін, а також Д.М.Овсянико-Куликовський, Є.І.Борисов, В.Г.Мальований та інші безпосередньо співробітничали з Михайлом Петровичем, надсилаючи з України кореспонденції для „Громади”, а особливо тоді, коли їм доводилося бути за кордоном, зокрема в Женеві³.

Громадівці пильно стежили за революційними подіями в світі. Яків Миколайович зі своїми однодумцями з великим піднесенням зустрів звістку про повстання 1875р. в Герцоговині проти турецького гноблення⁴. Треба сказати, що українці, які самі переживали страшенний національний гніт, першими відгукнулися на поклик своїх балканських братів.

За безпосередньої участі Якова Миколайовича Шульгіна київські та одеські гуртківці створили комітет для відправки волонтерів до Герцоговини.

---

¹ Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно – політичної думки в ХІХ ст. – К., 1918. – Ч.1.- С.222.

² ЦДІАК. - Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 18.

³ Там само. - Арк. 19.

⁴ Там само. - Арк.

Таким ось шляхом потрапив на Балкани, де зі зброєю в руках відстоював національну свободу південних слов'ян, найактивніший член Одеської громади Феофан Олександрович Василевський. Займалися громадівці ще однією шляхетною, але куди більш мирною справою - пошуком та вихованням талановитих особистостей з народу. Якось один співчуваючий діяльності громади капітан торговельного флоту повідомив, що на його кораблі працює хлопець, який у вільний час пише вірші українською мовою. Згодом громадівці узяли над ним шефство. Я.М. Шульгін викладав йому історію та географію, Андрієвський — російську мову та словесність, інші предмети розібрали студенти — хто математику, хто фізику і т. д. Через деякий час хлопець зміг скласти іспит на звання вчителя народної школи і став заробляти гроші на життя вчительською працею. Звали цю людину Андрій Михайлович Бібік. Він не покинув свої перші поетичні спроби, і незабаром в українських часописах Галичини почали друкуватися його вірші¹.

Так склалося, що 1879 рік – став поворотним пунктом як у житті всієї Одеської громади, так і в житті Якова Миколайовича Шульгіна. На цей рік учений покладав великі надії і будував плани на майбутнє. Як ніколи урочисто було відсвятковано роковини Т.Г. Шевченка. До речі, саме Одеська громада і особисто Я.М.Шульгін і О. Андрієвський виступили у 1878 році з ініціативою збирання коштів для влаштування народної школи імені великого національного поста². Читачів через газету «Одесский вестник» постійно інформували про нові грошові надходження. На початок 1879 року загальна сума складала вже 1369 крб.). Вечір пам'яті поета зібрав понад 100 чоловік. Все говорило про зріст сили й популярності громади. Це окрилювало, і на цей рік була запланована масштабна акція. Разом з Київською громадою і народницьким «Чорним Переділом» було вирішено перевезти з-за кордону

---

¹ Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М.П. Драгоманова. К., 1991. – С.9

² ЦДІАК. - Ф. 832 - Оп. 65. – Спр. 47. - Арк. 24.

друкарню і нелегально встановити її поблизу Києва для спільного використання. Це питання, що у 1878 році в Женеві з М. Драгомановим обговорювали О. Андрієвський та Я. Шульгін. Конкретні переговори щодо організації друкарні з революційним агентом М. Левченком вели представники Київської (Житецький) та Одеської громад (Шульгін, Мальований, Андрєвський, Ковалевський). Яків Шульгін познайомився з М. Левченком у 1877 році, коли почав відвідувати Одесу у відрядженнях з Київської громади. А в 1878 році М. Левченко довгий час проживав на квартирі у Я. Шульгіна, де і відбувалися їх зустрічі з громадівцями¹.

Масові арешти, що перервали заходи щодо організації громадівської друкарні, розпочалися у зв'язку з невдалим замахом російського народника В. Соловйова на Олександра II. Використовуючи широкі повноваження, надані сенатським указом від 5 квітня 1879 р. для боротьби проти революційного руху, тимчасовий генерал-губернатор м. Одеси Е. Тотлебен почав переслідувати і українських народолюбців². Треба сказати, що й раніше діяльність громадівців привертала увагу представників влади. У 1877 році попечитель навчальної округи просить міністра народної освіти перевести Я. Шульгіна на службу в інше місце „как малороссиянина, которого удобнее было бы назначить в великороссийские губернии”³ Підозру урядовців викликала його діяльність як викладача юнкерського училища. Чутки, які доходили до керівництва з-за стін цього навчального закладу, створювали враження про Я. Шульгіна як про людину неблагонадійну. Отже, місцем нової служби була визначена Архангельська губернія, але Яків Миколайович виклопотав собі місце в Тулі. Однак і там не прижився, захворів на горло й повернувся до Одеси, хоча й без права викладати у навчальних закладах міста. Якову Шульгіну давалася така характеристика: „1). Я. Шульгін належав до течії „крайніх” українофілів, так званих „драгоманівців”,

---

¹ ДАОО. - Ф.13.- Оп.6.- Спр.355. - Арк.15.

² Там само. – Арк.18.

³ Драгоманов М.П. Документи і матеріали.1841 – 1994. – Львів, 1999 – С.113

які в останні часи цілковито прийняли соціалістичні ідеї і нав'язали близькі стосунки з революційною партією. 2). Як дійсний член цієї партії, а в останні часи один із головних її представників в Одесі; Шульгін в 1876 та 1877 роках збирав гроші для Драгоманова та для видання його журналу «Громада» і поширював брошури з українофільськими тенденціями, які йому присилали з Галичини. 3). Брав участь у сходинах, які наприкінці 1876 року організували українофіли та соціалісти з метою виробити програму своєї діяльності, прийти до згоди й орудувати вкупі в одному напрямі. На цих сходинах з боку соціалістів були присутні Дебогорій-Мокрієвич та Чубаров, і з ними Шульгін був добре знайомий. 4). Шульгін брав якнайдіяльнішу участь у заснуванні таємної українофільської друкарні й для цього провадив переговори разом із Ковалевським та Левченком — дуже видатним діячем революційного руху”¹.

Я.Шульгіна, а також його однодумців О. Андрієвського, В. Мальованого, Є. Борисова, М. Ковалевського, М. Сидоренка, П. Климовича було заарештовано в ніч на 1 червня 1879 року. Ця ніч увійшла в історію як „ніч масових арештів в м. Одеса”. Після цих подій сили одеських українців були підірвані, і справа про друкарню цілком перейшла до рук Київської громади та народників, однак і їм здійснити її не вдалося. Випадок дозволив представникам влади відкрити шрифти для цієї друкарні. Це потягнуло нові арешти, і справу з друкарнею було занехаяно².

6 червня 1879 року Я.М. Шульгіна разом з його однодумцями було відправлено до Вишневолоцької пересильної в'язниці³ у розпорядження тверського генерал-губернатора для подальшого заслання до Східно Сибіру. У справах жандармської управи вченому давалася така характеристика. „Яків Шульгін, в минулому студент Київського університету, надає приватні уроки і працює в газеті „Правда”, проживає в домі Журавської на вул. Гулевій. Він

¹ ЦДІАК. - Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 20.

² ДАОО. - Ф.5.- Оп.5.- Спр.112. - Арк.10.

³ Овсянников Н.О. Курс истории новых времен // Воспитание. – 1862. – С.12.

проходив у справі Ковалевського і Афанасьєва, відвідував всі сходи у Вітте, а також і сьогодні спілкується з досить підозрілими особами”¹.

До жандармської управи надходила і зовсім непевна інформація на Я.Шульгіна, яка, однак, лише зміцнювала підозри: „Маю честь повідомити Вашому Високоблагородію, що всі вище згадані особи часто збираються на сходки, де обговорюють різноманітні справи за своїм напрямом, звідси, розходяться в різні місця кому куди призначено для розвитку своїх гуртків які належали до революційних партій. Ці сходки відбуваються в будинку Баленде-Балю по вулиці Ніжинській².

До всього вищесказаного додаю, що між ними є співробітники, які звуться поліцією. Ці особи носять головний убір (шляпи), які відрізняють їх від інших. І коли звідкись приїздить нова людина, то вони водять його по вулицях для того, щоб показувати їм людей із жандармського відомства. Це такі особи як: Шульгін, Миролубов, Желтоновський, Владченко, Маркович.

Унтер офіцер Гаврилов,
15.IV.1879. Одеса”³

Пізніше жандармерія одержала наступну інформацію щодо Я. Шульгіна: „Яків Шульгін перебував у тісних стосунках з революціонерами: Микитою Левченком, якого засудили у 1880 році згідно з рішенням Київського суду до заслання на виправні роботи; Мальованим, який утік із Сибіру. З М. Левченком та іншими Яків Шульгін вів переговори з приводу влаштування таємної типографії для друкування українських книжок, і сам найбільше турбувався про відкриття типографії поблизу Києва. Шульгіним, у якого Левченко, переховуючись від переслідування, проживав безкоштовно, для цієї ж друкарні були виписані із-за кордону верстат та інші друкарські приналежності. Тим не менше, їм не вдалося здійснити свій задум, і друкарню

---

¹ ЦДІАК. - Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 58.

² Четверта Академія пам’яті професора Володимира Антоновича: доповіді та повідомлення.- К., 1999.- С.189

³ ЦДІАК. - Ф. 385 - Оп. 1. – Спр. 132. - Арк. 60.

було передано одному члену терористичної фракції, який очолював європейську компанію, яка видавала за кордоном революційну газету „Робітник”¹

Я.М.Шульгіна звинувачували у причетності до вбивства шефа жандармів генерала ад’ютанта Мезенцева. В якості свідка тут виступив Богословський, який був засуджений в 1880 р. Київським військовим судом до смертної кари через повішення. Даючи свідчення Богословський казав, що це вбивство коштувало революціонерам до 2 тис. карбованців, і про це він дізнався від Якова Шульгіна, Зубовського і Колодкевича.

Слід зазначити, що влада навіть не потурбувалася про те, щоб пояснити Я.М. Шульгіну причини арешту. Тай взагалі не було проведено ніякого арешту. В тогочасній Росії це називалось „вислати адміністративним порядком”².

Вже через більше ніж 9 років після арешту, в листі до попечителя Київського учбового округу від 15 листопада 1888 р. у так званій „Справці у справі Якова Шульгіна” Я. Шульгін міг виправдатись по кожному з чотирьох пунктів свого обвинувачення. Лише через 3 роки після мого повернення в Київ від міністра-начальника жандармського управління генерала Новицького, я частково довідався в чому мене обвинувачували, і що обвинувачення ці ґрунтувалися на основі приватних донесень³.

По-перше, мене обвинувачували в справі, яка начебто сприяла об’єднанню українофілів з соціалістами, причому промову свою я проводив в Києві, десь на Володимирській вулиці в 1876 році.

По-друге, мене обвинувачували в знайомствах із людьми, яких спіймали на державних злочинах.

---

¹ ДАОО. - Ф.5.- Оп.5.- Спр.112. - Арк.19.

² Там само. - Арк.21.

³ Там само. - Арк.23.

По-третє, в прийомі у себе на квартирі в м. Одеса, якогось Микити Левченка.

Нарешті, по-четверте, в тому що я начебто раніше за всіх дізнався в Києві про вбивство генерала Мезенцева¹.

Вислухавши всі ці пункти, я негайно надав генералу Новицькому мої пояснення і наскільки знаю, генерал сам визнав явну недостатність зібраних про мене даних, а внаслідок цього і неможливість будь-яких обвинувачень проти мене².

З приводу моєї начебто промови в 1876 р. я звернув увагу генерала Новицького на те, що в означеному році я був не в Києві, а в Страсбурзі, про що можна навести справки в паспортному відділі канцелярії Київського губернаторства³.

Стосовно другого обвинувачення я сказав генералу, що з людьми, які згодом виявилися державними злочинцями, я був знайомий тільки шапочно, і то тільки тоді, коли вони, як і я, були студентами Київського університету, і коли про них ніхто не знав, хто вони будуть в майбутньому⁴.

З приводу третього обвинувачення у знайомствах з Левченком, я заявив начальнику жандармського управління, що ані за прозвищем, ані за фотокарткою, мені наданою я не зміг впізнати цю людину⁵. Що ж стосується мого співчуття якомусь нецензурному виданню, то тут тільки мається на увазі моє прагнення видати газету в Одесі⁶. З дозволу влади і тим самим позбавитись необхідності звертатися до існуючих тоді в місті друкованих органів, які не були об'єктивними.

Нарешті, з приводу четвертого обвинувачення, я можу лише відповісти

---

¹ ЦДІАК. - Ф. 707 - Оп. 262. - Спр. 3. - Арк. 2.

² Там само. - Арк. 4.

³ ДАОО. - Ф.5.- Оп.5.- Спр.112. - Арк. 23.

⁴ ЦДІАК. - Ф. 707 - Оп. 262. - Спр. 3. - Арк. 5.

⁵ Там само.- Арк.8.

⁶ Там само.- Арк.9.

генералу і не можу визначити, наскільки справедливий четвертий пункт газет, де було надруковано про вбивство генерала Мезенцова, а тому Новицькому, що не знаю чи дійсно мені першому в Києві прийшли номери обвинувачення”¹.

За можливість виправдатись хоча б частково з усіх чотирьох пунктів обвинувачення Я.М. Шульгін зобов’язаний генералу Новицькому, в очах якого, за його словами, Шульгін перестав бути людиною небезпечною². В якості доказів своєї політичної благонадійності Шульгін наводив і 9 років своєї каторги. З цих дев’яти років Шульгін 4 роки знаходився під наглядом поліції і завжди вдало проходив атестацію³.

Яків Миколайович повернувся із заслання у 1883 році. Про його перебування у Красноярську майже нічого не відомо. Ніяких спогадів, або листів, які могли б пролити світло на цю тему не виявлено. Відомо лише, що за ці чотири роки здоров’я історика значно погіршилося, до того ж, він переніс тяжку хворобу – тиф. Проте, незважаючи на всі труднощі, Яків Миколайович Шульгін не втратив бадьорості духу, і, як і раніше, бажав працювати. З цього часу він майже всі свої сили спрямовує не те, щоб домогтися права на педагогічну діяльність⁴

Отже, діяльність Якова Миколайовича Шульгіна в Одеській громаді в кінці 70-х років XIX століття була ще активнішою, ніж у Київській громаді⁵. Він брав участь в усіх основних справах Одеської громади: перевезенні часопису „Громада” із-за кордону в Україну (на що витратив майже всю свою спадщину – 10 тис. крб.); разом зі своїми друзями М. Левченко, В.Г. Мальованим, О.О. Андрієвським вів переговори про влаштування друкарні для публікації книжок українофільського напрямку та ін. Яків Миколайович дуже

---

¹ ЦДІАК. - Ф. 707 - Оп. 262. – Спр. 3. - Арк. 6.

² Там само. – Арк. 8.

³ Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен, 1969.- С.113.

⁴ ЦДІАК. - Ф. 707 - Оп. 262. – Спр. 3. - Арк. 8.

⁵ Там само. – Арк. 9.

цінував і поважав усіх членів Одеської громади, яку в свою чергу, вважав другим за значенням і за масштабами центром національного відродження¹.

Таким чином, Я.М.Шульгін, як громадський діяч, був справжнім патріотом, який в силу своїх фізичних і фінансових можливостей створював необхідні умови для збереження духовних цінностей українського народу. Отже, його суспільно-політична і громадська діяльність може бути прикладом самовідданої боротьби з царським самодержавством Російської імперії, за рівність та справедливість, за вільне щасливе життя українського народу.

---

¹ Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929.-№4.- С.22

2.3. Педагогічна діяльність Я.М.Шульгіна

До найменш досліджених проблем біографії українського історика Якова Миколайовича Шульгіна належить його педагогічна діяльність. Звичайно, він не був таким видатним педагогом, як його вчителі – М.П. Драгоманов та В.Б.Антонович, проте педагогічна діяльність вченого, заслуговує на увагу, оскільки була тісно пов'язана з науковими студіями з історії. Величезний вплив на життєву позицію Якова Миколайовича мало виховання в родині В.Я.Шульгіна – відомого професора загальної історії Київського університету Св. Володимира¹.

Справді, для Я.М. Шульгіна Віталій Якович був еталоном університетського професора, людиною, яку, не зважаючи на ідейні розходження, він поважав і високо цінував, насамперед, як справжнього педагога, чії лекції сприймалися із захопленням. Близьку закінчивши у 1842 р. Київський університет, В.Я.Шульгін розпочав свою педагогічну діяльність з посади викладача історії у 2-й Київській гімназії. У 1845 р. молодий педагог отримав запрошення читати історію в Інституті шляхетних дівчат, а з 1849 р. одночасно займав і посаду інспектора Інституту, фактично керуючи усім навчальним процесом. У тому ж році В.Я. Шульгін отримав місце ад'юнкта на кафедрі загальної історії у Київському університеті і протягом 13 років (1849-1862) викладав загальну історію – від давньої до нової². Екстраординарний професор В.Я. Шульгін мав величезну популярність серед слухачів як блискучий лектор-художник, котрий намагався подавати якомога менше голих фактів, а більше живих людей³. В майбутньому, коли після тривалих спроб влаштуватися вчителем, Якову Миколайовичу Шульгіну все ж таки вдалося отримати посаду викладача історії в приватній гімназії Г.А.Валькера, він

---

¹ Щербина В. Памяти ... // Записки УНТ в Києве. - 1912 - №10 – С. 5.

² Рябінін-Склярєвський О. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. – 1927.-№1.- С.22.

³ Там само. – С.23.

теж намагався застосовувати досвід свого дядька.

Перші кроки педагогічної діяльності Я.М. Шульгіна пов'язані ще з періодом його навчання на історико-філологічного відділі Київського університету Св. Володимира. Саме в цей час за порадою Миколи Бунге, Яків Миколайович Шульгін познайомився з новими педагогічними ідеями, у тому числі Л.Толстого, він стежив за новинками методичної літератури, передплачував і з захопленням читав популярний на той час педагогічний журнал „Семья и Школа”¹. Ця література посилювала у молодого науковця інтерес до учительської праці і наукової роботи, сприяла остаточному вибору Якова Миколайовича - пов'язати своє життя з педагогічною діяльністю, стати таким же відомим педагогом та ученим, як його знаменитий дядько.

Набуті педагогічні знання молодий вчений використовував і на практиці, вчителюючи в деяких початкових школах. До кожного свого уроку Яків Миколайович старанно готувався, уважно опрацьовував не тільки підручники і посібники, але й додаткову літературу, особливо з природознавства, оскільки відчував брак гімназійних знань у цій галузі.

Є багато фактів, які свідчать, що Яків Миколайович Шульгін дуже відповідально ставився до педагогічної діяльності. Навіть перебуваючи в літку 1872 року на власній дачі в Китаєві, він по декілька разів на тиждень ходив пішки до Києва на заняття, а повертаючись пізно ввечері продовжував готуватися до наступних уроків. Від педагогічних занять майбутній вчений одержував не тільки насолоду, але й усвідомлював, що ця робота приносить користь піростаючому поколінню, сприяє підготовці молодих науковців².

В 1873 році Я.М.Шульгін з кількома своїми однокурсниками з Київського університету св. Володимира заснували нову початкову школу на

---

¹ Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1982. - №3.- С.45.

² Світленко С.І. Народництво в Україні 60-х- 80-х років XIX ст: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999 - С.224.

Деміївці. Така ідея з'явилася у Якова Миколайовича ще в 1869 році, коли він розпочав навчатися на кафедрі загальної історії Університету св. Володимира. І хоч тоді реалізувати цей задум не вдалося через брак достатніх коштів і приміщень, але він ніколи не покидав науковця¹. Сподівався на підтримку свого дядька Віталія Яковича, який на той час був достатньо заможною людиною і з розумінням відгукнувся на прохання Якова Миколайовича. Достовірних даних, скільки грошей надав В.Я. Шульгін на заснування школи, немає, але відомо, що цих коштів разом із тими, які вдалося зібрати зусиллями студентів, цілком вистачило для того, щоб зняти приміщення і закупити певну кількість підручників з різноманітних предметів¹. Поки йшов пошук учителів, їх функції взяли на себе самі засновники школи, тобто студенти, у тому числі й Яків Миколайович Шульгін². Основними предметами в заснованій школі були природознавство, історія та словесність. Я.М. Шульгін взявся за викладання історії, проте йому доводилося за відсутності своїх однокурсників викладати й інші предмети³. Викладання історії приносило Якову Миколайовичу величезне задоволення, на кожне заняття він йшов у піднесеному настрої. Вже в ті часи, коли він лише починав займатися педагогічною діяльністю, брав собі за взірць педагогічну майстерність свого дядька⁴. Методика викладання Я.М.Шульгіна була досить цікавою. До своїх учнів він намагався донести своє розуміння історії, пояснити своє трактування певних історичних подій і фактів⁵.

При цьому майбутній історик не так багато уваги приділяв датам, скільки оцінкам тих чи інших подій. Варто підкреслити, що в заснованій школі поступово розширювалися ідеї українства, а це за часів постійного переслідування владою українофільства було неабияким досягненням.

---

¹ Троицкий Н. Безумство храбрых: Русские революционеры и карательная политика царизма (1866-1882гг.). – М, 1978.- С.255.

² Там само. – С.115.

³ Любченко В.Б. Київські Шульгіни... // Українська біографістика. –Вип.2.- К., 1999. – С.114.

⁴ Там само. – С.115.

⁵ Там само. – С.116.

Восени 1873 року Яків Миколайович Шульгін разом зі своїми товаришами по Київському університету задумали створити „Спілку сприяння початковій освіті”¹. Молоді науковці доручили Я.М.Шульгіну написати статут майбутньої організації. У ньому він окреслив загальні положення організації, вимоги до нових учасників та інше. Основними функціями „Спілки сприяння початковій освіті” були: сприяти розвитку освіти, поширювати українознавство серед підростаючого покоління, знайомити молодь з історією країни та інше. Проте, такі положення не були прийнятними для влади і тому жандарми, довідавшись про задум студентства, почали переслідувати активістів. Це й змусило Якова Миколайовича та його однодумців тимчасово відмовитися від ідеї заснування організації².

Після закінчення Київського університету, в жовтні 1874 року Яків Миколайович Шульгін за активного сприяння свого дядька поїхав навчатися за кордоном. Він побував в Австрії, Німеччині, Швейцарії, Франції³. Науковець відвідував лекції видатних професорів університетів Відня, Мюнхена, Страсбурга та Парижа. З захопленням слухаючи лекції видатних зарубіжних учених, він набував не тільки знання, але й цінний досвід, який в майбутньому знадобився йому як педагогу та досліднику. В цей час історик почав цікавитися суспільним життям західноєвропейських держав, їхньою політичною історією та ін⁴

Після повернення із-за кордону Яків Миколайович присвятив себе більш активній громадській діяльності⁵. Беручи участь у справах Київської громади, він головним завданням своєї діяльності вважав сприяти розв’язанню українського національного питання. Через зайнятість в громаді, Я.М. Шульгін менше займався педагогічною діяльністю. Проте, слід зазначити, що участь в

---

¹ Щербина В. Памяти... // Записки УНТ в Києве. –К., 1912. –Т.10. – С.6.

² Федченко П.М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. – К., 1991.- С.156.

³ Хатченко А. Михайло Драгоманов. – К., 1991.- С.133.

⁴ Там само. – С.135.

⁵ Там само. – С.136.

справах Київської, а пізніше Одеської громад теж певною мірою впливала на формування Я.М.Шульгіна як педагога, оскільки він перебував в оточенні таких видатних педагогів і вчених як М.П. Драгоманов, Ф.К. Вовк, В.Б. Антонович та ін¹. Перебування в середовищі цих науковців і вчених, історик набував безцінного педагогічного досвіду, який він використовував в майбутньому на практиці. Слухаючи лекції своїх старших товаришів по громаді, Я.М.Шульгін вчився володіти аудиторією, викликати цікавість своїми розповідями та набував інші педагогічні навички, які використовував згодом знадобилися у педагогічній діяльності².

На рубежі 1877/1878 років Яків Миколайович Шульгін переїхав до Одеси, де продовжував займатися громадською діяльністю, не втрачаючи надії повернутися до педагогічної практики. У вересні 1878 року він отримав посаду вчителя місцевої гімназії³. Я.М.Шульгін викладав у гімназії два предмети – історію і словесність. Читаючи лекцію з загальної історії в середніх класах, історик намагався якнайкраще подати матеріал. Особливо докладно зупинявся на визначних історичних постатях, не заглиблюючись у другорядні факти та малозначні дати⁴. Подаючи характеристику того чи іншого діяча, історик прагнув показати його діяльність з різних точок зору, викладав своє ставлення до персони⁵. При цьому Яків Миколайович прагнув подавати матеріал простою і зрозумілою для учнів мовою, розуміючи, що складні терміни навряд чи запам'ятаються дітям⁶. Учні дуже любили і поважали вчителя, що й не дивно, адже Яків Миколайович завжди відповідально готувався до уроків, добре відносився до них, йому не доводилося підвищувати голос і примушувати себе слухати. Його розповіді учні завжди слухали із цікавістю і

---

¹ Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996.- С.122.

² Катренко А.М. Український .. . – К-1999 - С.91

³ Там само. – С.95.

⁴ Там само. – С.96.

⁵ ЦДІАК. – Ф. 832. – Оп.1 – Спр.43. – Арк.6.

⁶ Там само. – Арк.7.

задоволенням. Яків Миколайович ніколи не вимагав від учнів не стільки запам'ятовування хронологічних дат, скільки розуміння процесів, його більше цікавило їх ставлення до визначних історичних постатей і знакових подій¹. Такий підхід до навчального процесу подобався дітям, викликав у них бажання слухати лекції і вчитися. Головною метою своєї педагогічної діяльності Яків Миколайович вважав виховання в учнів любові до рідної землі, показати місце визначних історичних постатей в формуванні української державності². Тут особливо слід наголосити на тому, що на формування такої концепції викладання безперечно вплинула робота Я.М. Шульгіна в Одеській громаді, яка за своєю ідейною спрямованістю була радикальніша і „соціальніша” за Київську³. Долучення до відстоювання української національної ідеї, української мови, робота в середовищі української національно налаштованої інтелігенції, - все це наклало відбиток на еволюцію поглядів науковця, що, в свою чергу, позначалось і на його педагогічній діяльності. Працюючи в умовах жорстокої цензури з боку влади, Я.М. Шульгін прагнув вносити у свідомість молодого покоління любов до України та української мови⁴. Вчитель розповідав про багатовікову боротьбу українського народу за свободу та волю.

Менше року тривала діяльність Я.М.Шульгіна на посаді вчителя історії і словесності в Одеській гімназії. Роботу перервала так звана „ніч масових арештів”, яка відбувалася з 30 травня на 1 червня 1879 року⁵. Масові арешти розпочалися в зв'язку з невдалим замахом російського народника В. Соловйова на імператора Олександра II. Використовуючи широкі повноваження, надані указом сенату для боротьби проти революційного руху, тимчасовий генерал – губернатор Одеси Е.Тотлебен почав переслідувати

---

¹ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп.261 – Спр.17. – Арк.7.

² Там само. - Арк.8.

³ Там само – Ф. 832. – Оп.1 – Спр.43. – Арк.8.

⁴ ДАОО. - Ф.5.- Оп.5.- Спр.112. - Арк. 25.

⁵ Там само. - Арк.26.

діячів українського національного руху. Як уже зазначалося, серед останніх опинився і Яків Шульгін, якого в ніч на 1 червня 1879 року було заарештовано, а 6 червня того ж року відправлено до Вишневолоцької пересильної в'язниці у розпорядження тверського генерал-губернатор для подальшого заслання до Східного Сибіру¹.

Лише через чотири роки, 1883 році, Я.М. Шульгіну було дозволено повернутися до Києва. Перебування на політичному засланні автоматично позбавило його можливості займатися педагогічною та науковою діяльністю². Незважаючи на всі труднощі, Яків Миколайович не втрачав віру в здійснення своєї мрії – зосередитися на науково-педагогічній ниві. Навіть хвороби, постійні переслідування з боку влади, матеріальні труднощі не зламали науковця морально і він продовжував пошук посади вчителя в гімназіях, даючи приватні уроки, щоб заробляти на життя³. В 1887 році він спрямував до Департаменту середніх учбових закладів Міністерства народної освіти прохання про влаштування його вчителем в один із середніх учбових закладів⁴. Відповідь на нього зберігається в Центральному державному історичному архіві України як документ, надісланий Попечителю Київського учбового округу⁵. У ньому говорилося, що супроводжуючи листа, який надійшов до Міністерства народної освіти від випускника історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира Якова Шульгіна про допомогу влаштувати його вчителем в один із середніх учбових закладів Київського учбового округу, Департамент народної освіти, за наказом Міністра, просить подати ретельні свідчення про якості і політичнублагонадійність Якова Шульгіна. Тобто, можна говорити, що і після

---

¹ Царинный А. Украинское движение. Краткий очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – М.,1998.- С.222.

² Там само. - С.223.

³ ЦДІАК. – Ф. 832. – Оп.1 – Спр.45. – Арк.12.

⁴ Там само. - Арк.13.

⁵ Там само. - Арк.14.

повернення з Східного Сибіру Я.М. Шульгіна, серед вищих кіл влади залишалися сумніви щодо його політичної благонадійності¹. А оскільки вчителювання означало активну роботу серед молоді, то у влади були підстави остерігатись поширення українських ідей і в середовищі молодого покоління. Зважаючи на все це, прохання Якова Миколайовича було відхилено². 15 квітня 1887 року в Департамент Народної освіти надійшов документ, який наголошував на політичній неблагонадійності Я. Шульгіна³, а 26 квітня того ж року від вищих посадових осіб Міністерства народної освіти (директора і статс-секретаря) Попечителю Київського учбового округу було направлено циркуляр, який відмовляв Якову Шульгіну в роботі вчителем: „Згідно з доповіддю Попечителя Київського учбового округу і згідно з відношенням директора і статс-секретаря Міністерства народної освіти від 15 квітня 1887 року повідомляємо Вам, що навчання в Університеті св. Володимира по історико-філологічному факультету Якова Шульгіна на учбову спробу”⁴.

Незважаючи на всі ці складнощі Я.М.Шульгін не відступав від своєї мети і 15 листопада 1888 року звернувся до Попечителя Київського учбового округу В.В. Вельямінова-Зернова з проханням надати посаду вчителя в гімназії⁵: „Бажаючи бути корисним на педагогічному ґрунті по мірі своїх можливостей, хочу просити Вас надати мені посаду хоча б позаштатного вчителя історії і географії або в жіночій, або в чоловічій гімназії в Лубнах. Цей пункт близький за місцем проживання моєї сім'ї, яка знаходиться в Полтавській губернії, і отже зручний для мене і в матеріальному, і в особистому плані”. До цієї заяви додавалася і так звана „Довідка у справі Шульгіна”, в якій вчений пробував переконати Попечителя Київського учбового округу в своїй політичній благонадійності: До адміністративного

---

¹ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп.262 – Спр.3. – Арк.2.

² Там само. – Ф. 832. – Оп.1 – Спр.45. – Арк.12.

³ Красюков Р.Г. Предисловие к воспоминаниям В.В.Шульгина (1917-1919) // Лица: Биографический альманах.- М.; СПб., 1994.- Т.5.- С.45.

⁴ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп.262 – Спр.3. – Арк.3.

⁵ Там само.– Арк.4.

заслання, та і після нього я ніколи не був заарештований, і не проходив ні в яких політичних справах, ні в якості обвинуваченого, ні в якості свідка¹. За весь час перебування в засланні і довгий час після повернення із нього я не розумів і не знав у чому мене обвинувачують. Найвищі посадові особи, до якого я звертався пояснити причини мого покарання, пояснювали все моєю політичною неблагонадійністю².

Лише через 3 роки після повернення Я.М. Шульгіна в Київ від міністра-начальника жандармського управління генерала Новицького він частково довідався в чому його обвинуватили, і що ці обвинувачення ґрунтувалися на основі приватних доносів³. По-перше, Я.М.Шульгіна обвинувачували в справі, яка начебто сприяла об'єднанню українофілів з соціалістами, при цьому зазначалося, що пропаганду він проводив у Києві, на Володимирській вулиці в 1876 році. По-друге, його обвинувачували в знайомствах із людьми, яких спіймали на державних злочинах. По-третє, в прийомі у себе на квартирі в м. Одеса, Микити Левченка. Нарешті, по-четверте, в тому що Я.М. Шульгін начебто раніше за всіх дізнався в Києві про вбивство генерала Мезенцова. Вислухавши всі ці пункти, Яків Миколайович надав генералу Новицькому свої пояснення і той сам визнав явну недостатність зібраних на нього даних, а в наслідок цього і безпідставність будь-яких обвинувачень⁴.

З приводу промови в 1876р. Я.М.Шульгін звернув увагу генерала Новицького на те, що в зазначеному році він був не в Києві⁵, а в Страсбурзі, про що можна навести довідки в паспортному відділі канцелярії Київського губернаторства. Стосовно другого обвинувачення педагог сказав генералу, що з людьми, які згодом виявилися державними злочинцями, був знайомий лише шапочно і тільки тоді, коли вони, як і він, були студентами Київського

---

¹ ЦДІАК. – Ф. 707. – Оп.262 – Спр.3. – Арк.7.

² Там само. - Арк. 9

³ Там само. – Ф. 832. – Оп.1 – Спр.46. – Арк.16.

⁴ Там само. - Арк. 9

⁵ Там само. - Арк. 9

університету, і коли про них ніхто не знав, хто вони будуть у майбутньому. З приводу третього обвинувачення у знайомствах з Левченком, Яків Миколайович заявив начальнику жандармського управління: „Ані за прізвищем, ані за фотокарткою, мені наданою, я не зміг впізнати цю людину. Що ж стосується мого співчуття якомусь позацензурному виданню, то тут тільки мається на увазі моє прагнення видати газету в Одесі. З дозволу влади і тим самим позбавитись необхідності звертатися до існуючих тоді в місті друкованих органів, які не були об’єктивними”¹. Нарешті, з приводу четвертого обвинувачення, історик міг лише відповісти генералу Новицькому, що не знає чи дійсно йому першому в Києві прийшли номери газет, де було надруковано про вбивство генерала Мезнецова, а тому він не може визначити, наскільки справедливий четвертий пункт обвинувачення”².

Отже, спроби Якова Миколайовича Шульгіна домогтися права займатися педагогічною діяльністю, як ми бачимо, наштовхнулися на суворе протистояння цьому влади. Вона не бажала миритися з тим, щоб українофіл, громадський діяч і борець за реалізацію українських ідей долучився до педагогічної діяльності. Це й не дивно, адже діяльність вчителя пов’язана з роботою серед молодого покоління, а воно з його радикальними і максималістськими поглядами на життя становило велику небезпеку для існуючого режиму. Влада побоювалась, що своїми ідеями Я. Шульгін впливатиме на молодь так, як і його відомий дядько Віталій Якович Шульгін, який мав величезний вплив на своїх студентів. Проте, вчений не відступав від своєї мети. Любов до викладацької діяльності була настільки сильною, що

Я.М. Шульгін не уявляв без неї своє подальше життя. Він знову і знову дсилав до гімназій і приватних шкіл прохання надати місце вчителя історії або словесності. Дуже багато зусиль коштувало Я.М. Шульгіну, щоб все-таки здобути право на педагогічну діяльність. Про це вчений неодноразово

---

¹ ЦДІАК. – Ф. 2020. – Оп. 6 – Спр.56. – Арк.43.

² Міяковський В. Недруковане і забуте: громадські рухи XIX ст. – Нью-Йорк, 1984. – С.312.

наголошував у своїх листах до М.С. Грушевського¹. Лише через вісімнадцять років Я.М. Шульгіну вдалося добитися посади вчителя в приватній гімназії Г.А. Валькера. Яків Миколайович надіслав інспектору гімназії прохання 15 жовтня 1901 року: „Дізнався, що в Вашій гімназії з’явилася вакансія вчителя історії та російської мови в IV та V класах”². А вже 19 жовтня 1901 року Попечитель Київської приватної гімназії Г.А. Вальтера надіслав листа:

„Дозволяється допустити колежського секретаря Якова Шульгіна до викладання історії і російської мови у Вашій гімназії і платити заробітну плату. Маю честь повідомити Вас про це як наслідок подання від 17 жовтня за №302 з прикладанням атестату про службу за №13604”³.

Таким чином, мрія Я.М.Шульгіна, до якої він йшов довгих вісімнадцять років, нарешті здійснилася. Відтепер історик мав змогу займатися своєю улюбленою діяльністю. В приватній гімназії Г.А. Вальтера Я.М. Шульгін пропрацював півтора року і 1 липня 1903 року був переведений на посаду вчителя словесності до Київської 1-ї гімназії:

„ Перевівши з 1 липня 1903 р., згідно з резолюцією Попечителя Київської приватної гімназії Г.А. Вальтера Я.М. Шульгіна на посаду вчителя російської мови, довіреної Вам гімназії, маю честь повідомити вам про це, Милостивий Государю, для відповідного розпорядження”⁴. Вчителювання було єдиним джерелом доходів у Якова Миколайовича. На той час він виховував трьох синів і дочку, тому заробітну плату, яку отримував у Першій Київській гімназії було замало. Я.М. Шульгін почав знову давати приватні уроки, які були хоч і не значною, але допомогою для історика. Окрім того, в 1904 р. Я.М. Шульгін звернувся до свого доброго знайомого – голови педагогічної ради – Олександра Старкова з проханням про надання місця

---

¹ Громада: Українська збірка: Звідкі про Україну / Упоряд. М.П.Драгоманов. – Женева: Громада, 1878. – С.132

² ЦДІАК. – Ф. 2020. – Оп. 6 – Спр.67. – Арк.54.

³ Там само. – Ф. 1617.- Оп.1.- Спр.34.- Арк. 7.

⁴ ДАК.- Ф.108. - Оп. 94. – Спр. 346. – Арк. 4.

вчителя російської мови і історії в Київській Жіночій гімназії А.А. Бейтель¹. 31 серпня 1994 р. О. Старков погодив це питання з директором Київської Першої гімназії і з 1 вересня того ж року призначив Я.М. Шульгіна на посаду вчителя російської мови і історії. З цього часу він став поєднувати вчителювання в двох гімназіях, не залишаючи і приватні уроки². До своїх викладань Яків Миколайович відносився дуже відповідально і ретельно готувався, хоч і був достатньо досвідченою людиною, діти любили і поважали його. Учитель на заняттях історії образно подавав ті чи інші події, оцінюючи як позитивні, так і негативні їх наслідки³. Тут слід зазначити, що Яків Миколайович досить своєрідно пояснював деякі історичні події. Сучасна українська історіографія більшість з них трактує по-іншому. Це пояснюється тим, що історик, з одного боку, виховувався на російській історіографії, яка трактувала історичні події на засадах великодержавності, а з другого боку, він постійно перебував під наглядом властей. Незважаючи на це, уроки Я.М. Шульгіна завжди викликали захоплення у дітей. Він не завантажував пам'ять учнів сухими цифрами та маловідомими постатями, а насамперед намагався показати який вплив на подальшу історію мала та чи інша подія⁴. Я.М.Шульгін віддавався своїй роботі цілком. Педагогічна діяльність була для нього навіть не роботою, а улюбленим заняттям, без якого він не уявляв свого життя⁵. Вчений дуже переживав, якщо помічав хоча б незначні помилки у підручниках, за якими навчалися діти⁶. І якщо він бачив, що, наприклад, в підручнику з історії якась подія була невірно трактована, або недостатньо широко висвітлена, то історик на заняттях приділяв їй особливу увагу. Складніше було на заняттях з російської мови, адже неточності, які існували в підручниках були значними. Тому ще під час вчителювання в Першій

---

¹ ЦДІАК. – Ф. 1235. – Оп. 1 – Спр.3. – Арк.31.

² Там само. – Арк.32.

³ Там само. – Арк.33.

⁴ ДАК.- Ф.98. - Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 1.

⁵ Там само. – Арк.3.

⁶ Там само. – Арк.4.

Київській гімназії 7 червня 1906 року Я.М.Шульгін звернувся до Педагогічної ради з проханням замінити існуючий підручник¹:

„Оскільки і в наступному році важко при викладанні російської мови користуватися підручником А. Кірічнікова з етимології і синтаксису, внаслідок давно помічених у ньому помилок, я маю честь запропонувати Педагогічній Раді ввести в 1906/07 учбовому році, як керівництво з етимології і синтаксису російської мови „Учебник русской грамотности” А. Берло, видання третє, стереотипне². Підручник з етимології відрізняється відсутністю в ньому неточностей, копія є в підручнику Кірічнікова, і представляється дуже зручним у педагогічному відношенні. Не менш зручний і підручник синтаксису: всі теми вирізняються необхідною повнотою і тотожні з кращими російськими граматиками. Особливо було б бажано ввести, як керівництво „Етимологію” Берло, в наступаючому році, а з наступного року запровадити „Синтаксис”³.

Засідання педагогічної ради відбулося 11 червня. На ньому присутні ще раз заслухали відповідну доповідь Я.М. Шульгіна і, прийнявши до уваги його аргументи, ухвалили рішення замінити існуючий на той час підручник Кірічнікова підручником Берло⁴.

Висококваліфікована діяльність вченого на викладацькій роботі в Першій Київській гімназії не залишалася непоміченою серед високопосадовців Київського учбового округу. І коли Я.М.Шульгін звернувся до директора гімназії з проханням допомогти отримати вищий оклад жалування, то останній обіцяв всіляко цьому посприяти. І, слід зазначити, своє слово дотримав: 8 травня 1908 року Попечитель Київського учбового округу просив дозволу надавати Я.М. Шульгіну вищий оклад жалування розміром 900 рублів на рік. 22 травня 1908 Попечитель Київського учбового округу дозволив виплачувати вищий оклад жалування з 18 травня 1908 року. Більше восьми років

---

¹ ДАК.- Ф.108. - Оп. 94. – Спр. 346. – Арк. 7.

² Там само. – Арк. 12.

³ ЦДІАК.- Ф. 2020. – Оп.6 – Спр.68. – Арк.24.

⁴ Там само. – Арк. 25.

пропрацював Яків Миколайович Шульгін на посаді вчителя Першої Київської гімназії. Викладанню в цьому навчальному закладі він присвятив останні роки свого нелегкого життя. В 1911 році здоров'я Я.М. Шульгіна значно погіршилося. Йому було важко займатися педагогічною діяльністю, але, незважаючи ні на що, він продовжував працювати¹.

Як уже говорилося, 12 листопада 1911 року під час лекції в Першій Київській гімназії в Якова Миколайовича Шульгіна стався серцевий напад. Було вирішено транспортувати його до шпиталю у відкритому трамваї. І хоча на дворі вже стояла пізня осінь і було досить холодно, все одно вирішили ризикнути, оскільки хворий потребував допомоги і відповідного нагляду лікаря. Очевидно в процесі перевезення Яків Миколайович сильно застудився і вже в лікарні у нього виявили запалення легень. Це ускладнило його стан, ослаблений організм справитися з недугою не міг і 14 листопада 1911 року о 6-й годині вечора Якова Миколайовича Шульгіна не стало². Так обірвалося його життя і улюблена педагогічна діяльність.

Отже, Яків Миколайович Шульгін увійшов в інтелектуальну історію України не тільки як талановитий історик-дослідник, активний громадський діяч, але й як талановитий педагог. Працюючи в початкових школах, гімназіях Києва та Одеси, він демонстрував унікальне поєднання високої професійної підготовки, ґрунтовне знання предмету, педагогічну майстерність та вміння впливати на світогляд дітей, прищеплювати їм любов до України.

---

¹ ДАК.- Ф.108. - Оп. 94. – Спр. 346. – Арк. 13

² Там само. – Арк.14

РОЗДІЛ ІІІ

НАУКОВА СПАДЩИНА Я.М.ШУЛЬГІНА

Найвагомiшим пам'ятником Якову Миколайовичу Шульгiну, як людинi, педагогу та українському iсторикy, є його наукова спадщина. Вона включає в себе сторичнi, етнографiчнi та фiлологiчнi дослiдження. З помiж iсторичних студiй найбільшої уваги заслуговують двi ґрунтовнi працi - "Очерк Колиивщини по изданным и неизданным документам 1768 и ближайших годов" i "Україна після 1654 року". Крім того, Я.М.Шульгiну належить ряд статей, якi за своєю тематикою можна подiлити на iсторичнi та етнографiнi студiї. До iсторичних вiдносяться наступнi: "Павел Полуботок – полковник Черниговский (1705 – 1724). К портрету.", яка за задумом iсторика мала служити доповненням до спроб О.Лазаревського з'ясувати значення дiяльностi П.Полуботка; "Правда о Колиивщине польского историка Корзона", яка була вiдповiддю Я.М.Шульгiна на критику вiдомим польським iсториком працi "Очерк Колiївщини"; "Сборник исторических материалов , извлеченных из древних актов и книг Киевского центрального архива при университете св.Владимира И. Каманиным и М. Столицыным"; "Чтения об историческом обществе Нестора - Литописца", де Я.М.Шульгiн виклав своє бачення структури, принципiв та методiв дiяльностi товариства Нестора – Лiтописця; "Несколько данных о школах в Правобережной Украине в первой половине XVIII века" та iн. До наукового доробку вченого належать також ряд етнографiчних праць про Галичину i розвиток там етнографiї.

Зупинимося детальнiше на аналізі двох основних iсторичних праць Я.М.Шульгiна: "Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов" i "Україна після 1654 року".

3.1. Коліївщина в дослідженнях Я.М.Шульгіна

Однією з найважливіших наукових робіт Я.М.Шульгіна є "Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов"¹. Розглядаючи цю працю, маємо за мету проаналізувати її під кутом зору трактування істориком подій в Україні середини і другої половини XVIII століття, причин, що призвели до руху 1768 року, який дістав назву Коліївщина, його наслідків, а також показати значення цього дослідження для української історіографії.

Новітня історіографія розглядає Коліївщину як велике українське національно-визвольне повстання проти польського гніту на Правобережній Україні, як найвищий етап гайдамацького руху. Однак таке розуміння Коліївщини сформувалося зусиллями кількох поколінь істориків, серед яких помітним був внесок Я.М.Шульгіна.

За задумом Якова Миколайовича, "Очерк Колиивщини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов" мав бути третьою частиною майбутнього великого дослідження з історії України². Названа праця спочатку друкувалася в 1890 році в журналі "Киевская старина", потім вийшла окремим виданням російською мовою, а згодом і в українському перекладі у Львові³. Українська історіографія розглядає "Очерк Колиивщини" як досить ґрунтовну наукову роботу. Дослідники звернули увагу на те, що вона базується на вивченні літератури і неопублікованих раніше документів, зокрема на "Книзі воєнно-судової кодненської комісії". Ця книга спочатку була придбана М.О. Максимовичем, потім її досліджував професор В. Б. Антонович, а згодом опинилася в розпорядженні Я.Шульгіна.

---

¹ Грушевський М.С. Памяти... // ЗНТШ. – 1912. – Т.107. - № 1. – С.7

² Там само.- С.8.

³ Щербина В. Памяти Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києві.- 1912 - №10 – С.

Це джерело включає ряд свідчень гайдамаків і селян, які були засуджені за повстання 1768 року польською військово-судовою комісією в місті Кодні. Я.М. Шульгін так характеризував це джерело: “Я мав змогу користуватися цією Книгою для дослідження руху 1768 року і почерпнути з неї багато дрібних культурних і навіть політичних свідчень, які, як на мене, додають подіям Коліївщини більш визначеного характеру, ніж вони могли мати на основі даних визначних польських мемуаристів, які користувалися занадто однорідними документами”¹. Зазначимо, що в передмові до своєї розвідки Я.М.Шульгін критикував польських мемуаристів, які не тільки писали про те, що особисто бачили і чули, але і про те, що бачили й чули інші, котрі не завжди були достовірними свідками, легко помилялися, перекручували самі факти, або давали їм неправдиве висвітлення². Таким чином, готуючи свою наукову працю "Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов", Яків Миколайович Шульгін прагнув виправити помилки мемуаристів, доповнити відомості про події іншими свідченнями, уточнити висновки попередніх дослідників руху, що були побудовані на однобічному використанні документів³.

Провідна думка праці Я.М.Шульгіна полягає в тому, що рух 1768 року, відомий під назвою Коліївщини, не був випадковим бунтом гайдамаків, а народною реакцією населення Правобережної України на несприятливі політичні, соціальні і релігійні умови життя краю⁴. Автор так описував ці умови: “ Землі Правобережної України, які після підписання Прутського договору Петра I з Туреччиною були у власності Польщі, потроху

---

¹ Шульгин Я.Н. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. // Киевская старина. – 1890. – Т.29.- №2. – С.192.

² Архив Юго-Западной Росии, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Т.III.- К.: 1904. – С.324.

³ Шульгин Я.Н. Очерк Колиивщины.... // Киевская старина. – 1890. – Т.29.- №2. – С.192.

⁴ Там само. – С.193.

почали заселятися селянами, які приходили сюди із Заходу – з Волині і Поділля; і зі Сходу – з Гетьманщини. Важкі економічні і соціальні умови змусили їх іти в новий край з родючою землею. Але тут вони знов опинилися в рамках польського суспільного устрою. Ці землі, які вони заселили, в більшості випадків, були у володінні шляхтичів. Шляхтичі ці, тільки-но закінчилися війни, одразу повернулися в свої маєтки і одразу ж поставили селян в такі умови, лише за виконання яких вони могли користуватися панськими землями. Умови ці на перших порах були вигідними для селянства, але потім, після пільгових років все ж вони повинні були перерости в міцний кріпосний устрій. Разом з тим почалася нова хвиля гонінь на православну віру на користь уні”¹.

„Таким чином, – зазначав Я. Шульгін, - давній порядок шляхетсько-католицької Речі Посполитої знову запанував у південній Русі, - а тому селянству останньої знову стали потрібні захисники, які змогли б хоча б частково замінити козацтво, яке майже зникло на правому березі Дніпра. Такими захисниками і були гайдамаки”². Дослідник вважав, що назва “гайдамаки” – прийшла з польських мемуарів, де вони визначалися як нові захисники селян і православ’я, зазначав: “Підгрунття для такого визначення існує, - але в даному випадку воно не зовсім точне, а було перенесене з поняття більш вузького на широкі і навіть не однорідне”³. Стосовно визначення назви “гайдамаки” Я.М. Шульгін погоджувався з думкою В.Б. Антоновича про те, що гайдамаками називали нижчі стани польського суспільного устрою, людей, для яких перебування в козацтві могло бути випробуванням – в силу їхньої невідповідності козацьким ідеалам⁴.

Особливо багато йшло в гайдамаки забужан і подністрян, які

---

¹ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.- 1890.-Т.29.- №2.-С.188.

² Дмитриев А. Колиивщина. / Из истории классовой борьбы на Украине во второй половине XVIII века. – М.: Изд-во політкаторжан, 1934. – С.14.

³ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве. - К.,1912.- С.14.

⁴ Там само. - С.15.

відрізнялися непокорою і войовничістю. Їх групи в тих краях відомі ще з XVI ст. і називалися ватагами левенців. Вони були подібні до опришків, до складу яких теж входили непокірні селяни, а часто й вільні карпатські горці. Силами цих розбійницьких груп в часи Б.Хмельницького скористався народний герой Нечай. Але протягом довгого часу вони не фігурували на історичній арені, адже маси селян і козаків значно перевершували їх кількісно. Тим не менше, з кінця XVII ст. їх ряди стали значно поповнюватися за рахунок селян Поділля і Брацлавщини, які після поразки повстання 1702 року боялися розправ поляків¹. До того ж, за визначенням Я. М. Шульгіна, до гайдамаків приєднувалися протягом всього XVIII ст. всі ті, хто так чи інакше завинили перед своїми панами, тобто учасники дрібних і великих селянських рухів. На основі цього, історик робить висновок, що при такому складі гайдамаків, їм, з одного боку були зрозумілими і близькими до серця кривди та біди своїх братів, які залишалися на території Речі Посполитої, і вони завжди готові були надати їм допомогу в боротьбі з поляками; а з іншого боку, головним джерелом для їх виживання міг бути лише роз бій і грабіжництво². Гайдамаків не приймали на Запоріжжі, де напевно вільні запорожці у XVIII ст. не хотіли збільшувати свої ряди втікачами, як це було раніше, і тому гайдамаки змушені були існувати нелегально, оселяючись на кордонах татарських степів у межах Бугогардовської паланки, щодня турбуючись про те, щоб їх звідти не вигнали³.

На думку Я.М.Шульгіна, гайдамаки не були прямими наступниками козацтва, оскільки їм бракувало організації. Новими борцями за православ'я і права селян безпосередньо стали самі селяни України і Брацлавщини, які називали себе не гайдамаками, а козаками. Справжні ж гайдамаки, - вважав історик, - гайдамаччина загалом у своєму розвитку пройшла три хвили піднесення: 1734-1738 рр., 1750 р., 1768 р. (Коліївщина). Левенці виступали ж

---

¹ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.189.

² Кребс В. Уманьская резня / Записки Вероники Кребс / К.: Типография Кульшенко, 1879. – С.12.

³ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.190.

тільки їх помічниками і провідниками, якими були протягом всього XVIII ст. і запорожці, з котрими деякі польські мемуаристи також пов'язували гайдамаків і повсталих селян Південної Русі.

Перше велике гайдамацьке повстання розпочалося 1734 року. Його каталізатором, на думку Я.М.Шульгіна, став вступ на територію Правобережжя російських військ разом з гетьманськими полками, які мали на меті допомогти синові короля Августа II вступити на польський престол. Серед місцевого населення поширилися чутки, що війська прийшли на допомогу українським селянам, а російська цариця Анна Іоанівна видала грамоту, в якій закликала до боротьби проти польської шляхти. Стихійний народний виступ, як зазначав вчений, швидко охопив Київщину, Поділля та Волинь. На чолі повстання став сотник надвірних козаків князів Любомирських – Верлан, проголошений гайдамаками полковником. У ході боротьби активно йшов процес "покозачення", коли селяни масово записувалися в козаки та заводили козацький устрій¹.

Повстанцям вдалося захопити Жванець, Броди, Збараж, дійти з боями аж до околиць Кам'янця-Подільського та Львова. Між тим, внутрішня ситуація у Польщі змінилася: під тиском Росії С.Лещинський утік і престол отримав Август III². Виконавши свою основну місію, царські війська були кинуті на придушення гайдамацького руху. Наприкінці 1738 року російські та польські збройні формування за допомогою зрадника С.Чалого здобули перемогу над основними повстанськими силами, що примусило частину гайдамацьких загонів відійти в Молдавію, а решту – тимчасово припинити збройний опір³. Як зазначав Я.М.Шульгін, новий спалах активності гайдамацького руху припав на 1750 р. Повстанці, очолювані О.Письменним, М.Сухим, П.Тараном, протягом року контролювали землі Брацлавщини, Київщини, Східного Поділля. Їм вдалося навіть захопити такі потужні фортеці, як Вінниця, Умань,

---

¹ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.- 1890.-Т.29.- №2.-С.188.

² Дмитриев А. Колиивщина. / Из истории ... – М., 1934. – С.43.

³ Там само. – С.44.

Летичів, Фастів. Проте до зими 1750 р. цей виступ спільними зусиллями польських та російських військ було придушено¹.

Своєрідним піком гайдамацького руху стало селянсько-козацьке повстання 1768 р., що отримало назву "Коліївщина" (від слів "кіл", "колоти", "колій"). Поштовхом до розгортання конфлікту Я.М.Шульгін вважав активний наступ уніатів, очолюваний митрополитом Ф.Володкевичем, на права православних на півдні Київщини. Застосування польських військ з метою перетворення православних на уніатів, ув'язнення православних священників, покарання різками – це далеко не всі форми і методи, за допомогою яких уніатство намагалося утвердитися в цьому краї. Я.М.Шульгін не погоджувався з М.Костомаровим і В.Антоновичем, які в своїх працях як центральну подію всього руху розглядали уманську різанину, а весь рух - як партизанську війну, твердили що серед повсталих була відсутня будь-яка організація. Також Яків Миколайович критикував польських мемуаристів, які трактували Коліївщину як найкривавіший рух з усіх відомих раніше народних рухів, що відбувалися. Він відмічав, що Коліївщина була повстанням не тільки для захисту православ'я, а й проти несприятливих політичних і соціальних умов життя краю. Історик писав: „Твердження деяких дослідників, що нібито російський уряд не тільки співчував цьому повстанню, але і сам його викликав, – все це є результатом висновків, які базувалися на однобічно підібраних документальних даних”². Яків Миколайович висловлював жаль, що брак джерел не дає змоги визначити ставлення до Коліївщини. З погляду Я. М. Шульгіна, повстання проводилось за певним планом, метою якого було заволодіти Київським воєводством, або хоча б більшою його частиною³.

---

¹ Шульгін Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.- 1890.-Т.29.-С.192.

² Костомаров Н.И. Материалы для истории Колиивщины. // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. - № 8.- С.14.

³ Там само.- С.15

Тому головні відділи гайдамаків були направлені М. Залізняком на чотири укріплені пункти Київщини: 1) поблизу Умані (загін на чолі з (Швачкою); 2) поблизу Чигирини (Неживий), 3) поблизу Білої Церкви ;4) поблизу Радомишля, на кордоні київського Полісся (на чолі з Бондаренком). Слід зазначити, що цей план дійсно виношувався, хоча, звичайно, селянам, яким бракувало дисципліни, було важко, досягнути визначеної мети. Яків Миколайович відмічав, що план повстання був розроблений не на початку повстання в квітні 1768 року, як твердили польські і російські дослідники, а значно раніше - до розміщення головних сил у вказаних чотирьох районах Київського воєводства, коли основні сили під проводом М. Залізняка вже пройшли по частині території Київщини¹.

Велику увагу Я.М. Шульгін приділив характеристиці ватажків Коліївщини, причому він прагнув змалювати не тільки військову діяльність, але й показати, наскільки дозволяли наявні документи, їх людські якості, погляди на визвольний рух. Головним керманічем повстання Я.М. Шульгін називав Максима Залізняка, який іменував себе “полковником війська запорізького”. В Кодненській книзі, якою користувався історик, Максим Залізняк згадувався не часто. Це було пов’язано з тим, що ні він сам, ні ті селяни і гайдамаки, які були поруч з ним, не були засуджені в Кодні. Проте в деяких документах його ім’я згадується. Я.М. Шульгін описав шлях, пройдений Залізняком: Ведмедівка, Сміла, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Камінний Брід, Лисянки і Умань.

Перебуваючи в Корсуні, ватага Максима Залізняка вбила пана с. Завадовки Миколу Фалінковського, який впроваджував серед місцевих жителів католицтво. Я.М. Шульгін так описав ті події: “Василя Фалінковського схопили. Прив’язали до стовпа і почали колоти його піками і стріляти в нього із зброї². Гайдамаки завдали йому величезну кількість

---

¹ Шульгін Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.- 1890.-Т.29.-С.192.

² Там само.- С.193-194.

смертельних поранень, а потім ще живого повісили на частокіл, причому знову стріляли в нього навіть після того, як він уже перестав дихати. Потім його кинули в яму і закопали.

Досліджуючи перебування гайдамаків в Богуславі, Я.М. Шульгін знайшов свідчення про те, як М. Залізник зі своєю ватагою розпоряджались захопленим у поляків майном. Взагалі, в усіх містах де побували гайдамаки, здійснювались погроми і пограбування. Зокрема, про дії гайдамаків у Богуславі Я.М.Шульгін писав: “Одразу ж після прибуття в місто козаки почали пограбування маєтків. Спочатку питали про гроші. Коли не отримували відповіді, почали скрізь за наказом Залізняка відбивати замки і в погребях розкопувати землю..., але гроші так і не вдалося знайти. Тоді вони натрапили на панське добро, в основному на цінні срібні і золоті речі, але і не зупинялися перед домашньою живністю.”¹. Причому тут Я.М.Шульгін зазначав, що частина цього майна йшла безпосередньо на нагальні потреби, а про запаси вони й не думали. Якщо ж гайдамаки все це брали, то тільки тому, що прагнули обмінювати його на гроші. Для цього з ними був купець, який скуповував у Залізняка речі, що були непридатні для похідного життя. Ці свідчення Я.М.Шульгіну вдалося знайти в справі богуславського писаря Яна Буніна Борковського - Грабовського, але дослідник сприйняв їх за чисту монету².

Подібну картину грабіжництва, купівлі-продажу і пияцтва змальовує Я. Шульгін за матеріалами перебування гайдамаків у Богуславі. Незважаючи на це, за свідченнями історика, Максим Залізник залишив про себе добре враження серед місцевих селян, а найголовніше – їх бажання підтримувати його справу, що стало небезпечним для поляків. „ Підтримку Залізняка, - писав Я. М. Шульгін, - багато хто із богуславців виразив не тільки на словах. За

---

¹ Шульгин Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.- 1890.-Т.29.-№2.-С.194.

² Там само.- С.195.

Залізнякам із Богуслава пішли декілька козаків, серед яких – осавул Гладкий, кушнір Борис Речник та Степан Червонященко. Пізніше Гладкий і Борис Речник загинули в Кодні, а С. Червонященко змушений був після придушення повстання тікати в Ново-Сербію і знаходити притулок у місцевій фортеці”.

Далі історик показав похід М. Залізняка в Камінний Брід, а з нього - в Боярку. В обох селах були пограбовані панські маєтки. Це було пов’язано з тим, що місцеві пани, зокрема Піотровський і П’ясецький чинили опір гайдакакам. У цьому М. Залізнику допомагали місцеві селяни і тим, що залишилось з панського багатства оволоділи селяни¹.

Втім, Я.М.Шульгін звертав увагу на те, що не завжди селяни тих місцевостей, через які проходив Максим Залізник, підтримували гайдаків. З цього приводу в „Очерку Коліївщини „ знаходимо такі слова: “Багато тих селян, які прагнули відносного спокою і збереження свого добра, іноді виступали проти Максима Залізняка, що було пов’язано з вимогами гайдаків майнових жертв на їхню користь”². І дійсно, нерідко траплялось, що гайдаки, проходячи повз той чи інший двір, відбирали не тільки у панів, але й у селян переважно волів. Тих же селян, які відмовлялися віддавати худобу, гайдаки жорстоко били і грабували. З цього приводу Я.М. Шульгін знайшов в Кодненьській книзі історію селянина с. Орлівці Коваленка і опублікував її: „Коли ватага Максима Залізняка захопила у Коваленка пару коней, він вирішив піти за гайдаками і де-небудь на привалі випросити їх назад. Залізник був тоді на шляху із Смілої до Черкас і Богуслава. Весь цей час Коваленко йшов за ним і вмовляв ватажка віддати йому його власність. В кінці кінців Коваленко настільки набрид гайдакакам, що вони не витримали і побили його. Лише після цього він без коней вирішив повернутися додому, причому сам Коваленко вже повернутися не зміг, бо був жорстоко побитий, а

---

¹ Шульгін Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.- С.212.

² Там само.- С.213.

тому змушений був найняти людину, яка б його відвезла. Вдома, в Орлівці, він пробув близько двох тижнів і згодом помер від численних побоїв”¹.

Я.М. Шульгін відмічав, що важким тягарем для селян була схильність частини гайдамаків до пияцтва. Нерідко за гайдамаків у шинках змушували платити місцевих селян, адже саме з них місцева економічна адміністрація вимагала сплати всіх рахунків. На підтвердження цього історик навів випадок з жителем села Яблунівки Прокопом Галабурдою: ”Коли в Яблунівку прийшов Залізняк, він одразу ж наказав пригостити горілкою своїх козаків, і у них почалося пияцтво, в якому приймали участь і деякі яблунівці. Серед них був Прокоп Галабурда. Потім всі вони пішли у сусіднє село – Смілянку. Після того, як П. Галабурда повернувся в Яблунівку, з нього за горілку вишиту гайдамаками почала вимагати гроші місцева економічна адміністрація. Крім того, гроші вимагалися з інших селян, які брали участь в пиятиці.”²

І все ж історик стверджував, що незважаючи на негативні сторони діяльності Максима Залізняка, переважна більшість селян його любила і поважала. Насамперед за те, що він ставив за мету їхнє визволення з-під гніту польських панів.

Серед найвидатніших ватажків Коліївщини після М. Залізняка Я.М. Шульгін називає Семена Неживого, який мав звання курінного отамана війська запорізького і, на відміну від М. Залізняка, взяв собі титул Запорізького полковника³. Стосовно Семена Неживого Я.М.Шульгін у Кодненьській книзі вдалося знайти лише два документи: свідчення селянина Івана Ботвиненка та невеличку судову відмітку про справу шляхтича Миколи Чоповського. Слід зазначити, що готуючи розділ “Очерку Коліївщини” про Семена Неживого, автор прагнув порівняти матеріали Кодненьської книги з документами, які опублікував М.І Костомаров у журналі “Киевская старина” в

---

¹ Там само.- С.214

² Шульгин Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.214

³ Там само.-С.217.

1882 році¹. Я.М.Шульгін досить докладно зупинився на характеристиці Семена Неживого, називаючи його людиною ідейною, яка боролася з панами за простих людей. Найбільше Семен Неживий піклувався про те, як би не скривдити селян, утримуючи великі загони гайдамаків. Однак при цьому не тільки сам не грабував ті села, через які він проходив, але готовий був ще й переслідувати тих гайдамацьких ватажків, які в прагненні утримувати свої загони, грабували селян. Показовим у цьому плані було прагнення покарати одного з ватажків гайдамаків, який пограбував селян в с. Тарасівка. Цю історію Я.М.Шульгін знайшов у свідченнях Івана Ботвиненка². Отже, коли Семен Неживий вийшов із села Лисинки, то випадково натрапив на якогось селянина із села Тарасівка, який був дуже стривожений і кликав на допомогу проти гайдамаків, які грабували його рідне село. Неживий одразу ж рушив в Тарасівку, але гайдамаків-грабіжників там уже не було. Проте Семен все одно зібрав селян і кинувся навздогін грабіжникам в село Кирилівку. Але й тут Семен Неживий нікого не знайшов і знову таки, зібравши місцевих селян, рушив у село Пединовку. Тут він нарешті наздогнав грабіжників, ватажком у яких був Гайдаш, який здивувався бажанням Неживого переслідувати його за взятю з селян реквізицію, і тому подумав, що Неживий поляк. Семен був змушений присягнути, що він має намір іти до Залізняка в Умань, і готовий йти разом з Гайдашем. У згаданому документі зазначено, що Неживий відібрав у Гайдаша нагробоване, і повернув селянам Тарасівки, після чого рушив до Умані³. Далі, як зазначає Шульгін, між ними знову виник конфлікт, який мало не призвів до вбивства Неживого. Відсутність джерел не дала змоги історику визначити, чому цього не сталося, проте, достовірно відомо, що конфлікт цей

---

¹ Костомаров Н.И. Материалы ..... // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. - № 8. – С. 307.

² Костомаров Н.И. Материалы ..... // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. - № 8. – С. 307.

³ Там само. – С. 308.

виник на ґрунті постійних грабунків Гайдашем селян, чого Неживий не міг допустити¹.

Інший документ про Семена Неживого, який досліджував Я.М. Шульгін, відмітка Кодненського військового суду у справі шляхтича Миколи Чоповського. Вона відноситься до засідання суду 7 липня 1769 року. В ній зазначається, зокрема, що шляхтич Микола Чоповський родом з Меджибожу, був з ватажком Семеном Неживим у Каневі, де вони разом вбили трьох польських панів і, крім того, грабували канівські маєтки, за що в майбутньому Чоповський був посаджений на кіл².

Готуючи “Очерк Коліївщини”, Я.М.Шульгін не обмежився іноземними джерелами. Зокрема, при для характеристики Семена Неживого, він досліджував праці українських вчених-істориків, які були його вчителями – В.Б. Антоновича, М.І. Костомарова. Так у М.І. Костомарова він знайшов свідчення канівців, мошенців та ін. про те, що Неживий нікого не ображав, а звільняв їх від поляків, які знущалися над ними³.

Далі Я.М. Шульгін перейшов до дослідження свідчень міщан. Так, наприклад, із показань мошенців, опублікованих у праці М.І. Костомарова, вчений дізнався, що ці люди зазнавали утисків від губернатора Подгородського, причому до переслідувань вдавалися навіть представники духовенства. Зокрема, в документах зазначалося таке: “Тоді людей простих били до смерті палицями, уніати користувалися протекцією, а наших священиків всюди переслідували, і вони змушені були ховатися у лісах та інших далеких місцях”⁴. За таких обставин, на допомогу мошенцям прийшов Семен Неживий, якому вдалося вигнати Подгородецького з Мошину⁵,

---

¹ Шульгін Я.М. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.217.

² Костомаров Н.И. Материалы ..... // Киевская старина. – 1882. – Т. 3. - № 8. – С. 307.

³ Шульгін Я.М. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.219.

⁴ Костомаров Н.И. Материалы..... // Киевская старина.–1882.–Т. 3.- № 8.-С. 308.

⁵ Дмитриев А. Колиивщина. / Из истории ... – М., 1934. – 43 с.

покарати багатьох поляків, при цьому він не образив нікого з простих людей, на що звернув увагу М.І. Костомаров¹: “Семен Неживий, коли знаходився в Мошині, ніколи не ображав простого народу”.

Із свідчень канівських міщан і козаків Я.М.Шульгін дізнався, що С.Неживий був ними покликаний на допомогу для захисту від панів, які, за їхніми словами, замислили відібрати у козаків зброю і потім обеззброєних їх повбивати, що вони потроху і почали робити. “Коли Неживий з’явився в Каневі, - говорилося в документі, - пани змушені були звідти вийти². Як тільки вони вийшли, як на них напали гайдамаки разом з козаками, які до них приєдналися. В цій сутичці перемогли гайдамаки і козаки, проте і тут не постраждали прості місцеві жителі, хоча зрозуміло, що треба було утримувати досить велику кількість вояків протягом кількох тижнів. Насправді ж, Неживому допомагали самі селяни, які приносили зі своїх домівок їжу і потрібний одяг³.

Досліджуючи свідчення мешканців с. Ведмедівка, Я.М. Шульгін дійшов висновку, що, якби Семен Неживий не прийшов їм на допомогу, то поляки знищили б все село⁴. Дійсно, в документах, які дійшли до нашого часу, зафіксовано, що в 1768 році поляки грабували села чигиринського повіту, в тому числі і Ведмедівку. Вони відбирали у селян худобу, а самих жителів били палицями. Такими діями поляки намагалися залучити до своїх рядів козаків і селян, а священиків православної віри прагнули взагалі знищити⁵.

Коли на допомогу прийшов С. Неживий, то він не став грабувати селян, а просто оголосив, щоб усі бажаючі приносили для його вояків все що можливо.

---

¹ Костомаров Н.И. Материалы..... // Киевская старина.-1882.-Т. 3.- № 8.- С. 309.

² Костомаров Н.И.Материалы..... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.- С.316.

³ Там само. - С.317.

⁴ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.219

⁵ КостомаровН.И. Материалы..... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.317.

Разом з тим, жодного випадку, коли б Неживий взяв щось силоміць, зафіксовано не було¹.

Поважне відношення Неживого до селян знайшло своє підтвердження і в народних переказах. Так, у працях П. Куліша, Я.М. Шульгін знайшов розповідь про те, як у селянина Білика під Мошнами якийсь гайдамака ізгаону Семена Неживого відбирав коней. Білик всіляко захищав худобу, але в решті - решт гайдамака настояв на своєму. Щоб заспокоїти селянина, гайдамака сказав, що за коня йому заплатить Неживий. Білик рушив у Канів, де і застав ватажка. Семен Неживий віддав селянину казан. Тут історик звернув увагу на те, що Неживий не вважав незаконним присвоєння майна з с. Нетеребки, зокрема різних предметів з місцевої винокурні. Він не брав лише селянське майно, а панське не соромився забирати².

Я.М. Шульгін відмічав й іншу особливість, у Семена Неживого, було зокрема його намагання діяти згідно з планом, не допускати заздальгідь не обдуманих дій ватажків повстання. Необхідність плану, організації визнавали й інші видатні ватажки Коліївщини, але Семен Неживий якось особливо сильно був цим проникнутий. Ватажок, зазначав учений, розумів, що проводячи лише партизанську війну, селянство рано чи пізно потрапить на численні, організовані сили ворогів, які придушуть повстання. В багатьох документах, залучених істориком до своєї роботи, виділяються саме ці погляди Семена Неживого³.

Посилаючись на вже згаданий документ із Кодненської книги, історик змальовує Неживого як прибічника і одnodумця Максима Залізняка, який закликав до спільних дій. Коли Неживий прийшов у Лисянку, де був у цей час М. Залізняк, то віддав йому більшу частину людей зі свого загону. Крім того,

---

¹ Лазаревский А. Распоряжение графа П.А.Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.). – К.,1888. – С.60.

² Костомаров Н.И. Материалы ...../ Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.- С.319.

³ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.387.

як зазначав Я. Шульгін, С. Неживий, знаючи, що основна мета ватажків була однакова – визволення українського народу з-під гноблення поляків, керманич діє нерідко разом з іншими ватажками. Він був готовий іти разом з Максимом Залізнякам і Гайдашем, хоча останній перед тим грабував селян, що протирічило моралі Семена Неживого. Очевидно, причиною дружніх відносин Неживого і Гайдаша було те, що Семену хотів направити доволі значну за кількістю ватагу Гайдаша на допомогу М. Залізнику. Крім того, досліджуючи Кодненську книгу, Я.М. Шульгін зробив висновок, що деякий час Семен Неживий діяв спільно з ватажками Шелестом і Савкою, так як саме на цих двох керманичів і Неживого вказували свідки у справі учасника селянського руху шляхтича Чоповського, як на керівників антишляхетських виступів, чиї дії відповідали тодішньому настрою українського народу¹.

Загалом, Семен Неживий завжди ставив собі за мету діяти узгоджено з іншими народними ватагами, але, як зазначав Я.М. Шульгін, свідчення про це не завжди були достовірними. Наприклад, у працях Скальковського розповідалося що, коли Максим Залізник після уманської різанини і вже після того, як до нього прибув генерал-майор Кречетников, вирішив тікати зі свого табору, то при цьому він забрав із собою і Семена Неживого².

Яків Миколайович критично підійшов до цієї історії, оприлюдненої А. Скальковським, зазначивши : “Хоча в загальному ця історія і відповідає характеру діяльності Семена Неживого, але все ж таки вона не відповідає дійсності”³. На основі цих та інших даних історик зробив такі висновки: 1) С. Неживий насправді брав участь в уманській різанині, якщо він був у таборі Максима Залізняка; 2) С. Неживий продовжував діяти спільно із Залізником і після того, як вони обидва покинули табір, коли М. Залізник вирушив з-під Умані до Балти і Голти. Проте, досліджуючи джерела, Я.М. Шульгін вияснив,

---

¹ Шульгин Я.Н. Очерк ... // Киевская старина.- 1890.-Т.29.-№2.-С.321.

² Костомаров Н.И. Материалы ..... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.270.

³ Там само. - С.271.

що С. Неживий не брав участі ні в уманській різанині, ні в нападі на Балту і Голту. Це підтверджував і М. І. Костомаров у “Матеріалах для історії Коліївщини”. Я.М. Шульгін писав: “Судячи по датах, які наводяться в документах М.І. Костомарова, то протягом всього червня 1768 року С. Неживий перебував у Каневі, Мошині і Ведмедівці. Так, мошинці передали Неживому прохання допомогти 15 червня того ж 1768 року, канівці – 12 червня, а жителі с. Ведмедівка 30 червня. Між тим, бути з ними в цей час Семен не міг, адже він мав брати участь в уманській різанині, яка відбувалася 8 і 9 червня”¹. Я.М. Шульгін знайшов пряме підтвердження того, що 9 червня Неживий знаходився в Каневі. Також, на думку вченого, не відповідають дійсності і твердження про те, що Семен Неживий був разом із Залізником в Балті і Голті, адже під час боїв за ці населені пункти Неживий знаходився в інших селах².

Однією з особливостей наукового пошуку Я.М.Шульгіна був підвищений інтерес до найбільш малодосліджених питань з історії Коліївщини, серед яких залишався не доведений факт видання маніфесту “Золота грамота” імператрицею Катериною II. Він начебто був підписаний імператрицею 20 червня (за старим стилем) 1768 р., представлений кошовому отаману Петру Калнишевському архімандритом Мельхіседеном Значко-Яворським³. У маніфесті, зокрема, говорилося наступне: “Закликаємо козаків ступити в межі Польщі, і, взявши ще декілька загонів донських козаків з російських військ, знищити всіх поляків, які не визнають нашої релігії. Ми наказуємо, проходячи Польщу, викорінити саме ім’я поляків, щоб і пам’ять про них не дійшла до нащадків. Але для того, щоб договори і дружба з нашими сусідами були збережені, ми забороняємо турбувати купців турецьких,

---

¹ Костомаров Н.И.Материалы..... // Київська старовина.-1882.-Т.3.-№8.-С.312.

² Шульгін Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.389

³ Манифест императрицы Екатерины II 9 июля 1768 г.// Киевская старина.-1882.-Т.2.-№6.-С.300.

грецьких, вірменських і наших російських, які проїжджають через Польщу заради торгових інтересів.”¹

На думку Шульгіна, цей документ був фальшивим, що довів перекладач польського мемуара Вероніки Кребсь про уманську різанину І.М. Рева. В передмові вказувалось, що, по-перше, ця грамота Катерини II була вперше знайдена в збірнику Ангенберга за 9-е червня за ст.ст. (20 червня за новим ст.), а натомість уманська різанина відбувалася в ці дні, а це означає, що М. Залізняка вже ніяк не міг за допомогою грамоти зібрати свою ватагу в квітні і травні. По-друге, якщо грамота видана 9 червня 1768 р., то її ніяк не міг привезти в Україну Мельхіседек Значко-Яворський, який знаходився в Петербурзі ще з 1765 р. Яків Миколайович натомість відмічав і невідповідність у титулах М. Залізняка і кошового Петра Кальнишевського. Так, перший названий “полковником і командуєчим наших земель Низового Запоріжжя”, а другий ніби то підписався “кошовий отаман Петро Кальнишевський зі свідками”. Насправді, як зазначає Я.М. Шульгін, титула, вигаданого для Залізняка, взагалі не існувало, а кошовий підписався так: “Петро Кальнишевський, отаман кошовий війська запорозького з отаманнею і з усім старшим і меншим товариством”².

На думку вченого, для народу була видана не ця грамота, а швидше за все, наведений документ з’явився в рік виходу збірника Ангенберга³. Під час Коліївщини розповсюджували іншу грамоту, більш зрозумілу для народу. Досліджуючи це питання, історик звернувся до праці О.Скальковського "Набіги гайдамаків на Західну Україну в XVIII ст.(1733-1768), яка була видана в 1845 році в Одесі. У ній зазначалося: „ Вперше “Золота грамота” була надана

---

¹ Костомаров Н.И. Материалы..... // Киевская старина .-1882.-Т.3.-№8.-С.314.

² Манифест ... // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. - № 6. – С. 309.

³ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.393.

архімандритом Мельхіседеком кошовому Петру Кильнишевському – допомагати всіма засобами православної церкви”¹.

Я.М. Шульгін підкреслював, що “Золота грамота” не була видана на ім’я М. Залізняка, а мала бути доступною для простого народу. Щодо авторства цього документу існувало чимало різних думок. За однією з версій, „Золоту грамоту” написав сам архімандрит Мельхіседек.

Проте Я.М. Шульгін був прихильником іншої версії, вперше озвученої польським мемуаристом Мощинським. На думку історика, згаданий документ підготував невідомий економ переяславського архієрея, племінника якого в 1768 році поляки нібито посадили на кіл, і тому він за допомогою фальшивої грамоти намагався сприяти швидкому піднесенню народного руху².

Проте, хто б не був автором „Золотої грамоти”, вона, як зазначав Я. Шульгін, у тому чи іншому вигляді існувала, і в 1768 році та й пізніше багато хто приймав її за дійсний указ Катерини II. За справжній указ приймали її і польські історики Моравський та Шуйський. Натомість інші польські дослідники – Ломан і Мощинський не вірили в існування такого документу, аргументуючи це тим, що Катерина II при своєму відношенні до Речі Посполитої, все ж таки не могла співчувати гайдамацькому руху 1768 р.

Натомість, 9 липня 1768 р. Катерина II видала маніфест, справжність якого не викликає сумніву. Він був повною протилежністю першому документу і відкидав будь-яке співчуття гайдамацькому руху з боку імператриці. Більше того, в ньому гайдамаки були названі розбійниками, злодіями і порушниками спокою³.

Слід зазначити, що сам Я.М. Шульгін схилився до думки, ніби документ, який був поширений в часи Коліївщини і який співчував цьому руху, був фальшивим. У цьому він остаточно переконався в 1882 році, коли в рукописах

---

¹ Маніфест ... // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. - № 6. – С. 310.

² Скальковский А. Набеги гайдамаков на Западную Украину в XVIII ст.(1733-1768).- Одесса,1845.- С.118.

³ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.393.

львівського інституту Осолінських був знайдений і переданий в „Киевскую старину” справжній маніфест Катерини II¹, датований 9 липня.

Свято вірував у співчуття цариці гайдамацькому руху і Семен Неживий. Така віра підтверджується деякими його вчинками. Зокрема, після нападу на м. Крилов, С.Неживий довідавшись, що всі поляки сховалися в іншому місті, де знаходився російський підполковник Хорват, прямо заявив останньому: „ Я не знаю, з якої причини ви допомагаєте цим полякам, але прошу вас видати їх мені. У випадку вашої відмови прошу зі мною зустрітися і обговорити проблему”.

Як зазначав Я.М. Шульгін, подібне звернення до російського офіцера було можливим лише за цілковитою його впевненістю в тому, що тільки через непорозумінням Хорват міг надати в російських межах притулок ворогам православ'я – полякам. Для нього не зрозумілим залишалось і те, як йому могли відмовити у видачі поляків². Між тим, саме це і сталося. На зустріч з Неживим виїхав поручник Іван Манвілов, який заявив, що поляки знаходяться у них під захистом і віддати їх Неживому вони не можуть. Семен Неживий, в свою чергу, ніяк не міг зрозуміти – як поляки, яких згідно з „Золотою грамотою” повинні знищувати росіяни і козаки, могли знаходитися під захистом у російських офіцерів³.

А ще раніше, Семен Неживий звертався із села Ведмедівка до командуючого гусарським полком Федора Чорби із заявою, що він вже розігнав конфедератів і при цьому просив надати йому вказівки про подальші дії. Ясно, що так могла звертатися до російських офіцерів тільки людина, впевнена в тому, що робить справу, яка знайде схвалення з боку російського уряду⁴.

---

¹ Маніфест ... // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. - № 6. – С. 309.

² Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.397.

³ Там само.- С.398.

⁴ Там само.- С.399.

У дослідженні діяльності Семена Неживого найбільше вражало Я.М.Шульгіна те, що останній продовжував вважати свою справу корисною для російського уряду навіть після захоплення гайдамаків під Уманню російським генерал-майором Кречетніковим. Історик зазначав, що причиною цього швидше за все було те, що Неживий бачив певну різницю між своєю діяльністю і вчинками М. Залізняка та І. Гонти. Я.М. Шульгін з цього приводу писав: „Залізник і Гонта, звичайно, переслідують у своїй діяльності і поширені серед гайдамаків цілі. Але, разом з тим, у них були і інші мотиви – прагнення особистого збагачення і не суворе відношення до грабіжників і насильств, які здійснюються їх ватагами. Натомість сам С. Неживий був далекий від цих інших мотивів і не випробував будь-які прояви насильства над простим народом. Напевне саме тому він вважав захоплення гайдамаків генерал – майором Кречетніковим під Уманню – покаранням М. Залізняка з боку російського уряду за низку розбійних нападів”¹. Тут, в принципі, і виявляється третя риса, якою Я.М. Шульгін характеризував Семена Неживого, – це незламна віра у підтримку з боку російського уряду, якої насправді не було. Описуючи смерть Семена Неживого, Я.М. Шульгін використав показання в суді в Кодні Федора Бондаренка, в яких зазначалося: „ Федір Чорба, якому Неживий довіряв, прийшовши в с. Галичанівку, хитрістю заманив до себе Неживого без його ватаги, під виглядом бажання провести переговори. Коли Семен до нього прийшов, Чорба схопив його і видав російському уряду ”².

Ось, власне таким Я.М.Шульгін подав образ Семена Неживого. Слід зазначити, що із усіх ватажків Коліївщини, Неживому він подав досить позитивну характеристику. Далеко не такими симпатичними автор змалював інших керманічів повстання, зокрема Я. Швачку.

Яків Миколайович відносив Якова Швачку до провідних ватажків гайдамацького руху, який відіграв досить важливу роль у розвитку

---

¹ Шульгін Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.399.

² Там само. - С.343.

Коліївщини. Досліджуючи діяльність Я. Швачки, історик використовував не лише праці польських мемуаристів, але й народні пісні. Він зазначав, що свідчення про Якова Швачку відрізнялися неточностями, зумовленими тим, що його головна діяльність зосереджувалась у такій місцевості, де майже не було інтелігентних свідків подій внаслідок втечі звідти всього шляхетства. Наявні ж матеріали базувалися на народних піснях, цінність яких полягала в цілісності образів, вірності передачі настроїв народу в ті або інші моменти історичного життя.

Я.М. Шульгін розумів, що для того, щоб в матеріалах про Я.Швачку залишити лише достовірну інформацію, треба було використати наявні документальні свідчення тієї пори. Для цього він звернувся до матеріалів Кодненської книги. Для дослідження питання про те, де була зосереджена діяльність Швачки і про кількість людей в його ватазі, Я.М.Шульгін використав справу Олекси Якименка, яка розглядалася судом у м. Кодні.

Олекса Якименко народився і жив в с. Луках на Васильківщині. Під час селянського руху приєднався до Якова Швачки, коли ватажок гайдамаків з'явився у Фастові і скликав у свої ряди козаків з найближчих округів. Вперше, у повстанні Олекса Якименко взяв учать, коли Швачка вирушив у с.Грибінки на Васильківщині. Там Якименко вбив п'ятьох шляхтичів, а згодом брав учать у вбивстві васильківського губернатора Сташевського.

Особлива цінність цього джерела полягала в тому, що в ньому зазначалася кількість вбивств і погромів, які були здійснені Яковом Швачкою у Фастові і Білій Церкві, де перехувалися вигнані із власних маєтків пани. Проте Я.М. Шульгін зазначив, що Біла Церква була надійним сховищем для панів. Так їй не вдалося захопити М. Залізняка, а пізніше й Якову Швачці, хоча в останнього і було в загоні близько 1 тисячі чоловік. Яків Швачка змушений був відступити до с. Блощинці, і тут на них напав загін полковника Протасьєва. 3 тисячі чоловік половина загинула або втекла, а іншу

половину захопили у полон і забрали до Києва¹.

Спираючись на згадані джерела, Яків Миколайович робив висновок, що Яків Швачка діяв по всій території Васильківщини, починаючи з Фастова і до с. Блощиці. Підтвердження цього історик знайшов в одній із реляцій графа Румянцева щодо дій направленою проти гайдамаків загону полковника Протасьєва. Цей полковник зустрівся з двома великими групами гайдамаків – біля с. Блощинці та біля Богуслава. Він розбив обидві групи, причому, гайдамаками в Блощинцях командував ватажок Журба, а в Богуславі – Швачка. Історик встановив, що загальне командування гайдамаками здійснював Я. Швачка, і лише в останній момент його ватага поділилася на дві частини, меншою з яких Швачка поставив командувати Журбу, на що вказував у своїй праці і Скальковський.

Вивчаючи різноманітні документи з даної проблеми, Я. М. Шульгін стверджував, що чисельність ватаги Якова Швачки була набагато меншою за тисячу чоловік, яку називали польські дослідники². Між тим, як зазначає дослідник, за матеріалами П.А. Румянцева, Протасьєв у Блощинцях мав справу з 300 гайдамаків, 30 з яких були вбиті, 64 спіймані під Блощицями, а 68 під Богуславом, а іншим вдалося втекти. Ці цифри Я.М. Шульгін вважав більш достовірними, оскільки, на його думку, не в інтересах Румянцева, а тим паче Протасьєва було зменшувати кількість гайдамаків, узятих у полон³.

Я.М. Шульгін вважав помилковими твердження польських істориків ніби Я. Швачка став сподвижником М.Залізняка і Гонти в Умані, і разом з ними 18 червня 1768 року тікав з цього міста після того, як Залізняк почав підозрювати у зраді генерал-майора Кречетникова. Він зазначав, що польські історики напевне для надання більшої грандіозності уманській різанині

---

¹ Грушевський М.С. Памяти ..... // ЗНТШ. – 1912. - Т.107.- № 1.- С.8.

² Шульгін Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.403.

³ Переписка Румянцева П.А. о восстании на Украине 1768 г. // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.543.

приписували в товариші Залізняка і Гонті цілий ряд людей, в тому числі Я. Швачку¹.

Вивчаючи реляцію графа Румянцева від 15 липня 1768 року, Я.М.Шульгін прийшов до висновку, що Яків Швачка не брав участі в уманській різанині. В зазначеному документі читаємо: „Швачка після допитів показав, що він і С. Неживий були направлені Максимом Залізняком для знищення поляків у Чигирин, у той час як Максим Залізняк знаходився в Умані”².

Я.М. Шульгін, зокрема, зазначав, що якби Швачка разом із Залізняком тікав із-під Умані 18 червня переможений, то він не міг уже до початку липня зібрати в свої ряди 1 000 чоловік і знищити велику кількість поляків. Все це він міг зробити, якби не був під Уманню, а доручення діяти і в Чигирині отримав від Залізняка ще до уманської різанини. Проте, як відмічав історик, захоплення і допит Я. Швачки відбулися саме на початку липня – це підтверджує П. Румянцев в своїй реляції на рапорт Протасьєва від 9 липня.³

Обмежуючи діяльність Я. Швачки васильківським і білоцерківським районом, Я.М. Шульгін нічого не повідомив про перебування ватажка на Смілянщині, хоча цей сюжет досліджував М. Костомаров, базуючись на розповідях Кіндрата Тарантухи Смілянського. Але, як і М. Максимович, Я.М. Шульгін вважав ці відомості звичайними вигадками і поетикою⁴.

Я.М. Шульгін вбачав головну мету діяльності Якова Швачки здобуття Білої Церкви, де зосереджувалася велика кількість шляхтичів. Проте, він не міг реалізувати цю мету навіть при кількісному складі своєї ватаги в 1 000 чоловік, а тому, очевидно, вичікував сприятливіших умов. Яків Швачка розмістився у Фастові, куди селяни доставляли захоплених шляхтичів. Історик

---

¹ Там само.- С.546

² Переписка Румянцева П.А... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.543.

³ Переписка Румянцева П.А... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.543.

⁴ Там само.- С.545.

виявив у Книзі кодненського суду декілька документів, які стосуються цієї діяльності селян. Так, селянину с. Скредовки Олексі Кочубаю було поставлено завдання спіймати шляхтичів Ольшевського і їх зятя Русенького. Кочубай дійсно затримав їх, і тоді селяни тієї ж Скредовки – Василь Ющенко і Кузьма Ткаченко, за розпорядженням громади, відвезли їх у Фастів, за що отримали від громади по 7 копійок. Коли подружжя Ольшевських було доставлено до Фастова, Швачка всіх їх повбивав, крім дітей, яким ватажок наказав прийняти православ'я.

Число жертв погромів у Фастові, здійснених Яковом Швачкою, Я.М. Шульгін за даними з Кодненської книги називає 700 чоловік¹. Таку кількість трупів треба було десь ховати, щоб вони не забруднювали повітря. Історик писав: „Вбиваючи своїх жертв, Я. Швачка дотримувався такого порядку: кожного шляхтича, якого йому привозили селяни, він власноруч бив по лобі важким обухом і потім вже мертвого віддавав добивати своїм гайдакакам. Поховання трупів гайдаки вважали для себе принизливою справою, а тому ставили це завдання фастівській громаді. Громада, в свою чергу, передавала цю місію так званим „старцям торбешникам”¹. Серед останніх траплялися й мародери, які грабували трупи, а потім, щоб вислужитись перед Я. Швачкою, деякі старці викидали трупи на поїдання собакам. Відсутність джерел не дала змоги з'ясувати чи платив щось Швачка селянам за привезених шляхтичів. Правда, збереглося одне свідчення про те, що якимсь Швачка віддячив селянину, віддавши йому коня і вола того пана, якого селянин привіз².

У більшості документів, які були в розпорядженні Якова Миколайовича, Швачка виступає злим, здебільшого безжалісним ватажком. Він не терпів будь-яких заперечень з боку своїх людей, і у випадку непослухи міг одразу

---

¹ Костомаров Н.И. Материалы..... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.546.

² Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.403.

вбити непокірних, для чого навіть мав спеціального виконавця – Яна Весніовського¹.

Отже, Я.М. Шульгін змалював Якова Швачку неоднозначно. З одного боку, ватажок постає як людина сильна, небезпечна для ворогів православ'я і свободи, а з другого боку, як людина, яка виявляє надмірну жорстокість, і тому його образ в „Очерку Коліївщини” більш негативний².

Четвертим видатним ватажком руху 1768 року Я.М. Шульгін називав Івана Бондаренка. Готуючи матеріал стосовно цього ватажка, він використовував окрім публікації в мемуарі Ліпомана, також народну розповідь про Бондаренка, яка містила цінні відомості про батьківщину ватажка і про його загибель. Але все ж таки головним джерелом залишалась Кодненська книга.

Науковець встановив, що Іван Бондаренко народився в с. Грузьке Київського воєводства. З початку народного руху в його ватазі перебувало лише 6-7 чоловік. Районами їх дій були міста Брусилів, Грузьке, Бишів, Андріївка, Ротів і Макарів. В усіх цих містах Бондаренко був весною 1768 року. Тому, як зазначає Я.М. Шульгін, він не міг перебувати в складі ватаги Неживого, який діяв на Черкащині і Смілянщині навесні того ж року. Таким чином, історик розглядає Івана Бондаренка як ще одного ватажка, котрий діяв одночасно з Залізняком і Неживим, причому, в окремому районі.

Щодо характеристики Бондаренка, то він, на думку Я Шульгіна, за типом більш схожий до Швачки, ніж до Неживого. Він теж будь-якими засобами прагнув досягти своєї мети – ліквідації унії і шляхетства. Крім того, Іван Бондаренко, погрожуючи смертю, примушував багатьох вступати до своєї ватаги Історик змальовує Івана Бондаренка як людину фанатичну, яка не терпіла заперечень і була готова на все для досягнення своєї мети³.

---

¹ Костомаров Н.И. Материалы..... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.-С.547.

² Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.404.

³ Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.403

Досліджуючи історіографічні джерела, Я.М. Шульгін звернув увагу, що деякі автори вважали Бондаренка спадкоємцем Неживого після арешту останнього. Так, М. Костомаров стверджував, що Бондаренко був ватажком гайдамаків, які залишилися живими після того, як Семена Неживого заарештували¹. У народних розповідях, які теж були у розпорядженні Я.М. Шульгіна, образ Івана Бондаренка не такий негативний, як в офіційних документах. Яків Миколайович пояснював це тим, що народу важко було згадувати негативні риси своїх захисників, які поставали в його очах виборювачами віри і правди. Насправді ж, як відмічав вчений, Іван Бондаренко, як і Яків Швачка, був людиною жорстокою, яка не цуралася грабунків і вбивств.

Охарактеризувавши головних керманічів повстання, Я.М.Шульгін зосередився на діяльності тих гайдамацьких загонів, на чолі яких стояли інші ватажки, і дійшов висновку, що це була справжня партизанська війна, яка суттєво ускладнила придушення повстання силами російських військ.

Звичайно, за словами Я.М. Шульгіна, загони в період Коліївщини були не такі величезні, як це було в часи Б. Хмельницького. Вони нараховували декілька десятків, і рідше 200-300 чоловік. В основному гайдамацькі загони групувалися навколо чотирьох головних осередків повстання, тобто, у кожного з провідних ватажків були свої партизанські загони, які мали своїх ватажків. Серед останніх Я.М. Шульгін виділяє таких: Ніс, Сарацин, Іван Чорний, Микита Чорний, Іван Романченко, Василь Шелест, Степан Гловацький та інші². Історик вважав, що гайдамацьких загонів було набагато більше і що вони діяли й на заході і півдні Київщини, куди головні сили гайдамаків навіть не навідувались.

На думку Я.М. Шульгіна, провідну силу гайдамацького руху складали селяни, які приєднувались до нього. Це були здебільшого молоді люди, борці

---

¹ Там само.- С.404

² Костомаров Н.И. Материалы..... // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.- С.546.

за свій народ, які виступали під впливом оточення, але найчастіше – під впливом своїх батьків. Учений відмічав, що незважаючи на насильства, до яких вдавалися гайдамаки, їх повстання не носило такого жорстокого характеру, яким виділялися козацькі повстання XVII ст¹. Район повстань був не досить великим, охоплював межі двох воєводств – Київського і Брацлавського. Більшість учасників повстання складали селяни цих воєводств, але зустрічалися і вихідці з Лівобережної України, і гайдамаки степів, і запорожці, але вони становили незначний відсоток до загального числа².

Повстання було придушено російськими військами, хоча частина гайдамаків думала, що діє від імені російського уряду, і покладалася на його допомогу. Причину зміни ставлення Катерини II до руху Я.М.Шульгін бачив в тому, що імператриця чудово розуміла, що в основі Коліївщини лежать не лише національно-визвольні змагання та релігійне протистояння. Важливою складовою цього руху була антифеодальна боротьба, і тому попадання на російський ґрунт навіть іскри гайдамацького руху могло б спричинити серйозні соціальні наслідки: російські селяни також могли б піднятися проти феодалів. Непокоїла російський уряд й участь у гайдамацькому русі російських селян, міщан, і навіть солдатів, які після повернення на батьківщину могли стати носіями небезпечних для правлячих кіл ідей, організаторами антиурядових акцій³. До того ж, на думку вченого, тактика доброзичливого ставлення до гайдамаків ускладнила російсько-турецькі відносини, оскільки повстанці, переслідуючи шляхту і євреїв, перейшли кордон і спалили турецьке місто Балту. Цей інцидент викликав бурхливий протест турецького султана, кримського хана та молдавського господаря, Причому Туреччина загрожувала навіть війною, до якої Росія на той час не була готова⁴. Усі ці фактори зумовили зміну тактики російського уряду

---

¹ Шульгін Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.5

² Там само.

³ Грушевський М.С. Пам'яті..... // ЗНТШ. – 1912.-Т.107.- № 1.- С.8.

⁴ Бойко О.Д. Історія України. - К., 2005.- С.193.

стосовно гайдамацького руху – після зближення з Польщею Росія розпочинає в другій половині червня 1768 року каральні акції проти повстанців. Підступно були схоплені М.Залізник та І.Гонта. Протягом липня – серпня було розгромлено більшість гайдамацьких загонів, але остаточно, за оцінкою історика, Коліївщина була придушена лише весною 1769 року¹.

Число смертних кар назване польським мемуаристом Мошинським (30 тис. чол.), Я.М. Шульгін вважав занадто перебільшеним, хоча із твердженням про жорстокість покарання гайдамаків погоджувався. Дійсно, після того як повстання було придушено, регіментарем української землі було призначено Йосифа Стремповського, який увійшов в історію як “страшний Йосиф”. Він ознаменував свою діяльність жорстокими карами за присудом Кодненської судової комісії. Історик наголошував, що Польща дуже жорстоко розправилася з повстанцями. Лише в містечку Кодні (поблизу Житомира) поляки знищили 3 тисячі осіб. І.Гонту після жахливих тортур (здерто смуги шкіри) було порубано на частини, а його голову прибито до воріт Могилева. Що стосується гайдамаків – підданих Росії, то їхнє покарання мало характер демонстрації. Росія хотіла переконати турків і поляків у своїй непричетності до виникнення Коліївщини². Саме тому частина вироків гайдамакам була здійснена або ж на польській території, або на турецькому кордоні. Водночас, чудово розуміючи, що жорстокості репресії проти повстанців зашкодять іміджу Росії в очах українців Правобережжя, російській уряд в останній момент змінив М.Залізнику та 250 гайдамакам смертний вирок довічним засланням до Сибіру³. Я.М. Шульгін відмічав, що в Кодненській книзі зафіксовано 336 справ, які стосувалися безпосередньо покарань гайдамаків. З цих 336 справ, 218 закінчились покараннями на смерть, 34 – тілесними покараннями, а 85 – виправданням. З 218 покараних на смерть 9 було

---

¹ Лазаревский А. Вказ. праця. – К., 1888. – С.22.

² Шульгин Я.Н. Очерк... // Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.- С.28

³ Бойко О.Д. Історія України.- К., 2005.- С.193.

четвертовано, 57 повішено, 151 людині було відрубано голови, а один гайдамака був посаджений на палю¹.

Росія постійно проводила двозначну політику щодо соціальних рухів на Правобережжі. Я.М.Шульгін пояснював це тим, що, з одного боку, вона бачила в гайдамаччині засіб дестабілізації та послаблення Польщі, а з іншого – не хотіла, щоб цей антифеодальний рух поширився на російську територію.

Стратегічною метою імперської політики Росії було встановлення цілковитого контролю над правобережними землями, але здійснити ці плани їй вдалося лише наприкінці XVIII століття. Внаслідок другого поділу Польщі (1793) до Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина, а після третього поділу (1795) під владу російського царя відійшла і Західна Волинь.

Незабаром на інкорпорованих землях було утворено Київську, Подільську та Волинську губернії. Безумовно, об'єднання в межах однієї держави більшості українських земель (майже 80%), етнічне возз'єднання лівобережних та правобережних українців, поновлення позицій у суспільстві православної церкви сприяли частковій консолідації української нації. Однак наприкінці XVIII ст. автономії Лівобережжя вже не існувало, і тому Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого, що не могло забезпечити повноцінного, динамічного розвитку краю².

Отже, Яків Миколайович Шульгін, готуючи свою працю “Очерк Коліївщини”, одним із перших намагався поставити на науковий ґрунт дослідження даної проблеми. Залучивши документальні свідчення, спогади та інші джерела, вчений прагнув показати значення руху в контексті тогочасного соціального, економічного і політичного життя. Праця звернула на себе увагу преси і викликала ряд здебільшого прихильних відгуків, які були опубліковані в журналі “Русская мысль” і в “Журнале Министерства Народного Просвещения”³. З'явилася й критична рецензія, автором якої був відомий

---

¹ Шульгін Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.- С.29

² Шульгін Я.Н. Очерк...

// Киевская старина.-1890.-Т.29.-№2.-С.34

³ Антонович В.Б. Исследование ...

- К.,1912.-С.54.

польський історик Т.Корзон. Проте ця рецензія мала швидше публіцистичний, ніж науковий характер, і була спрямована не стільки проти Я.М.Шульгіна, скільки взагалі проти “київської школи істориків”, очолюваної В.Б. Антоновичем¹.

Незважаючи на деякі суб'єктивні погляди Я.М.Шульгіна на Коліївщину, зумовлені комплексом малоросійства, обмеженістю джерельної бази, його праця відіграла важливу роль у науковому осмисленні місця Коліївщини в історії українського національно-визвольного руху. Вона збагатила тогочасну українську історичну думку новими знанням і новим досвідом, а як історіографічне джерело не втратила свого значення і в сучасних умовах.

---

¹ Там само.- С.55.

3.2. Внесок Я.М.Шульгіна в дослідження козацько-гетьманської України

Другою, після „Очерку Коліївщини за неопублікованими і опублікованими документами 1768 та найближчих років”, найважливішою науковою роботою видатного українського історика Якова Миколайовича Шульгіна є праця „Україна після 1654 року”¹, яка була написана в 1881 році і представлена як кандидатська дисертація на кафедрі загальної історії в Київському Університеті св.Володимира. Вона займає ключове місце у спадщині історика, є цінною пам’яткою української історіографії кінця XIX ст.

Слід зазначити, що найзаповітнішою мрією вченого було підготувати велику і ґрунтовну працю з історії України XVII-XVIII століття². За задумом Я.М. Шульгіна, ця праця повинна була поділятися на три основні розділи:

- I. Відношення російського уряду до жителів лівобережної України після 1654 року.
- II. Відношення російського уряду до жителів правобережної України після 1654 року.
- III. Непорозуміння 1768 року (Коліївщина).

Що стосується праці „Україна після 1654 року”, то за задумом історика, це дослідження мало стати передмовою до майбутньої ґрунтовної праці з історії України XVII-XVIII ст. Однак, усвідомлюючи, що через погіршення здоров’я йому не вдасться реалізувати цей план, Я.М.Шульгін підготував розгорнуту статтю під цією назвою. Він прагнув опублікувати її в журналі „Киевская старина”, але через розходження з деяких питань між Я.М.Шульгіним і тодішнім редактором журналу Ф.Г.Лебединцевим, вона небула опублікована, і тільки один третій розділ її з’явився в шостому

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після 1654 року. Історичний начерк. // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29. - № 5.

² Грушевський М.С. Памяти ..... // ЗНТШ. – 1912. – Т. 107. - № 1. – С. 8.

числі журналу „ Северний Вестник ” за 1887 р. Повністю вона була опублікована в 1899 р. в „ Записках Наукового Товариства ім. Шевченка ” (Т. XXIX і XXX).

Ця наукова робота Якова Миколайовича має дуже велике значення, адже вона дає змогу визначити, що прагнув показати в своїй задуманій величезній роботі історик, а також з'ясувати його розуміння становища України в XVII-XVIII столітті.

Праця Я.М.Шульгіна складається зі вступу і чотирьох розділів. У вступній частині історик намагався з'ясувати причини, які послужили поштовхом до приєднання України до Росії. Власне розділи роботи історик присвятив аналізу тих вимог, які висувало українське козацтво, стаючи під протекторат царя. У вступній частині до „України після 1654 р.”, Я.М.Шульгін, з'ясовуючи причини приєднання України до Росії зазначає, що саме козацько-селянські повстання на Україні в XVII ст. завершилися рішучим наміром українців нарешті розірвати будь-який зв'язок з Полькою і підштовхнули до союзу з московською державою¹. Спершу автор вказує на соціально-економічні причини повстань: „Всюди по місцях, де жили вільні селяни і козаки, з'являлись польські пани і, покликуючись на кріпацьку практику Польської держави та на видані їм королівські грамоти, почали збирати з селян різні податки. Прихід польських панів особливо був важким для народу, що жив за р. Россю, у хліборобській країні, котру два попередні віки шляхта не вважала сприятливою для життя. По-перше, через розмірну близькість її до татарських кочовищ, а по-друге і через те, що в XVII ст. зручніше було жити в лісових місцях, тому що переважало лісове, ловецьке, бджільницьке господарство². З початку-ж XVII ст., коли ці види господарської діяльності занепали, зростає роль хліборобства. До того ж, для продаж

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29. - № 5. - С.2.

² Там само. - С.3.

продуктів Польща придбала такий важливий приморський пункт, як Гданськ. А землі за р. Россою щодо родючості ґрунтів були придатніші для хліборобства більше, ніж землі Полісся. Тому й не дивно, що саме на цій території оселилися шляхтичі після того, коли об'єктивно оцінили економічну кризу на землях Полісся¹. Їх тоді вже не лякала близькість до татар: селяни, що тут жили, перетворившись на козаків, були татарам острахом, а ще до того ж у суміжних степах жили тепер запорозькі козаки, які не давали їм безкарно нападати на Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля. Далі Яків Шульгін зазначає, що з'явившись у насиджених селянських господарствах, придбавши добро коштом козаків, шляхтичі почали вимагати і від селян, і від козаків абсолютного підданства своїй панській волі. Таку ситуацію історик пояснював тим, що за устроєм у Польській державі вільних селян взагалі не могло бути, а козаків з часу Стефана Баторія було лише 6 тис. Тому шляхтичі вірили, що уряд Речі Посполитої само собою передає їм закріпачених селян і усіх нереєстрових козаків².

Другою, не менш важливою передумовою козацько-селянських повстань XVII ст., учений вважав утиски православ'я з боку римо-католиків. Витоки цього протистояння він пов'язував з прагненням шляхти перетворити Річ Посполиту в міцну державу, з єдиною вірою, яка мала об'єднати все населення, всі народи, які входили до складу держави. З цього часу почалися утиски православних і робилося це шляхом запровадження унії. Однак, козаки і селяни вороже зустріли ці заходи і їх повстання проти Речі Посполитої мали й релігійні причини³. Грубі порушення свободи віросповідання з боку польського уряду, що виявлялися в постійних утисках православного духовенства, в заборонах вибирати нових священиків і т.д., дуже гостро відчувалися в Україні. На думку Я.М.Шульгіна, коли перед Україною постала

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29. - № 5. – С. 3.

² Там само. - С.4.

³ Там само. - С.5.

така релігійна проблема, то народу ближче стала Московська держава, де релігійних суперечок начебто і бути не могло – там сам цар був православний¹. Це, певною мірою, і стало причиною того, що коли Богдану Хмельницькому довелось розмірковувати, з яким сусідом вигідніше було б об'єднатися, то він обрав Москву. Крім того, союз з Москвою історик пояснював зростанням політичної сили Московської держави, її міжнародного авторитету.

Вчений наголошував, що разом з Україною в 1654 році під Московський протекторат потрапляє й Запоріжжя. Козаки, які його уособлювали, були переважно втікачами з України². Покинувши сім'ї і проживаючи степовими промислами, українські козаки оселялись там, де ще не розповсюджувалась влада польського уряду. Згодом вони утворили вільну спілку, войовничу державу на чолі з був кошовим, якого обирали раз на рік. Історик підкреслював, що запоріжці, не підкорюючись важким порядкам Польсько-Литовської держави, ніколи не розривали зв'язків з українським народом, вболівали за нього³. Горе України було й їх горем, вони були речниками народної маси, до якої самі належали до тих часів, поки оселилися на Запоріжжі. Їх війни з татарами та турками теж були їх службою своєму народові; до них козаків іноді заохочували і польські королі, надаючи їм платню та привілеї. На думку Я.М.Шульгіна, після того, як загострилась ворожнеча поміж українським народом і шляхетсько-католицькою Річчю Посполитою, запорожці виступили палкими прихильниками українських народних повстань проти поляків⁴. З поміж провідних ватажків автор назвав тих, кого турки побоювалися – П. Сагайдачного, П. Бута (Павлюк), Б. Хмельницького та інших.

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після..... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29. - № 5. – С. 3.

² Там само. - С.4.

³ Там само. - С.5.

⁴ Там само.

Останнього було обрано гетьманом Війська Запорізького, з ним запорожці воювали проти поляків і разом з ним вони уклали договір з Московією. Кордони земель, що були зайняті запорожцями, не були остаточно визначені ані до 1654 року, ні пізніше¹. І хоча, як відмічав Я.М. Шульгін, запорожці менше, ніж народ були прихильниками Москви, все ж таки вони теж схилилися до союзу з царем. Політична могутність Москви на той час досягла свого апогею, і власне це стало причиною того, що в бік Російської держави дедалі частіше стали дивитися в Україні. Яків Миколайович з цього приводу зазначав: „ Будь-яка політична сила, що починає зростати, завжди привертає до себе увагу і часом вона приймає в очах людей величезні розміри. Що з того, що подібна сила не завжди відповідає тим ідеальним бажанням, які повинна задовольняти? Такі темні сторони звичайно забуваються, якщо не всіма, то хоч народними масами, особливо коли значення тієї чи іншої сили оцінюється здалеку і коли прикрі прикмети її дають про себе знати лише з часом. Треба, щоб вже дуже часто виявлялись помилки всієї сили, та й потрібна дуже значна політична освіта в народних масах для того, щоб вони могли її відповідно оцінити. Московська держава, під протекторат якої перейшла Україна, не раз показувала до неї байдужість, але незважаючи на це, Богдан Хмельницький вирішив приєднатися до Москви. Часто зупиняли Московську державу її так звані „непевності“, часом причина лежала в прагненні московського уряду їздити на коні високої політики, забуваючи про те, що робиться поблизу. Однак все це, аж до кінця XVIII століття не могло знищити тих чарів, які в очах українців огортали державу, що взяла їх 1654 року під свою „високу руку“².

Яків Миколайович Шульгін виділяє чотири головні умови, які висував український народ, коли ставав під протекторат Московської держави:

1. Українці прагнули до повного відокремлення своєї держави від Польщі.

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.34.

² Там само. - С.21.

2. Україна хотіла під протекторатом Москви створити автономію свого краю, хоча б для вирішення своїх внутрішніх справ.

3. Більшість українського народу прагнула до ліквідації кріпацтва.

4. Українці прагнули зберегти церковний устрій за православними традиціями.

Відстежуючи діяльність Московського уряду щодо цих питань, Я.М. Шульгін мав намір показати як потроху ламались всі ці вимоги, і як Російська держава протягом ста років ставилася до того ладу, який був на Україні до національно-визвольної війни 1648-1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Розглянемо докладніше структуру праці Якова Миколайовича „Україна після 1654 року” та підходи автора до вузлових питань української історії¹. У перших двох розділах історик проводить тезу про те, що Україна прагнула до цілковитого відокремлення від Польщі. Історик, зокрема, розповідав про те, що після повстання Богдана Хмельницького Україна дуже не хотіла бути під владою Речі Посполитої. Причиною тому був страх, що після того як Україна повернеться під владу Польщі, знову настануть важкі часи для українського народу. Через це Московський уряд мав нам прямувати, по-перше, до того, щоб затримати під Москвою всю ту частину України, над якою дійсно гетьманував Богдан Хмельницький, коли перейшов у московське підданство, а по-друге, і до того, щоб приєднати Волинь, Поділля та Галичину, тобто ті українські землі, над якими Б.Хмельницький тоді, як приєднувався до Москви, не мав влади, але вони були споконвіку українськими і входили в коло емансипаційних планів українців XVII в.²

Богдан Хмельницький, на думку Я.М.Шульгіна, дуже добре розумів пріоритетні цілі українського народу, а от московський уряд разом з козаками козаками ще повинен був їх досягнути. Приймаючи присягу на вірність цареві 6 січня 1654 року в Переяславі, гетьман передав бояринові Бутурліну і іншим

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ, 1899. – Т. 29.- № 5.- С.35.

² Там само. - С.36.

московським послам бажання своє і козаків, аби посли царські теж заприсягли, що московський уряд не віддасть Україну Польщі. Втім, історик зазначив, що вже на цьому етапі виникли конфліктні ситуації та розбіжності в підходах до нового союзу. Спочатку російські посли відмовилися принести присягу за царя, оскільки, мовляв за тогочасним державним устроєм самодержець своїм підданам не присягає. Боярин Бутурлін відмовився дати письмову гарантію збереження прав і вольностей України після того, як договір набере чинності. Московські посли, звісно, тоді думали, що і без присяги з їх боку все одно Україну, якщо вона приєднається до Московської держави, не буде віддано Польщі. Оскільки усі переяславські рішення були усними, кожна із сторін могла трактувати їх довільно. На цій підставі Я.М.Шульгін вважав, що події січня 1654 року в Переяславі мали головним чином ритуально-символічний характер

У березні 1654 року у Москві козацька делегація передала на розгляд росіянам проект договору із 23 пунктів, спрямованих, за визначенням історика, на збереження української автономії. Після двотижневих переговорів сторони дійшли компромісу, який увійшов в історію як "Березневі статті".* Вчений трактував цей договір неоднозначно. З одного боку, він вітав збереження Українською державою республіканської форми правління, територіально-адміністративного поділу, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас учений

---

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. - К., 1870.- Т.3.- С.234

* Серед істориків ще й досі не вщухають дискусії з приводу визначення історико-юридичної суті Переяславсько-Московського договору. Ситуація ускладнюється тим, що автентичний, підписаний сторонами документ не зберігся, до нас дійшли лише фрагменти його копій. Спектр тлумачень цієї угоди надзвичайно широкий, але найпоширенішими є п'ять підходів: "персональна унія" (незалежні держави, що мають власні уряди, визнають владу одного монарха); "васальна залежність" України від Росії; "возз'єднання" українського та російського народів; "автономія" України у складі Росії; "військовий союз" між Україною і Росією. (Див докл.: "Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження". К., 2003.-С.78.)

відмічав, що окремі статті обмежували суверенітет країни: збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні відносини з Варшавою та Стамбулом. Оцінюючи українсько – російській договір 1654 року, Я.М Шульгін наголошував, що кожна зі сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації власних планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту, спочатку обмежити, а в перспективі скасувати українські автономні права та вольності; Чигирин же прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої та розбудувувати власну незалежну державу¹.

На думку Я.М.Шульгіна, укладення Переяславсько-Московського договору кардинально змінило геополітичну ситуацію в регіоні. У відповідь на появу українсько-російського союзу, влітку 1654 року Річ Посполита та Кримське ханство підписали "Вічний договір" про взаємодопомогу. Вже в жовтні того ж року кримський хан в ультимативній формі вимагав від гетьмана розриву угоди з царем. Протягом кількох місяців, як зазначає історик, Б.Хмельницький добивався від Москви обіцяної в договорі допомоги. Коли вона надійшла, час було вже втрачено. Внаслідок вторгнення польсько-татарських військ було спустошено Брацлавщину (зруйновано 270 поселень, убито майже 10 тис. немовлят, взято в неволю майже 200 тис. осіб). Отже, і промосковська орієнтація не зміцнила української державності².

Яків Миколайович, втім, вказував на те, що пізніші факти підтвердили, що страх Богдана Хмельницького щодо повернення України хоча б однією частиною до Польщі був не безпідставний³. Цар Олексій міг би тоді, якщо не зовсім, то хоч частково задовольнити бажання українців, які присягнули йому, відокремити від поляків хоча б деякі руські землі, що належали раніше Богдану Хмельницькому. Однак цього не сталося, а на

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.35.

² Там само.- С.36.

³ Там само.- С.37.

гетьмана чекав ще один важкий удар у зовнішньополітичній сфері. Побоюючись шведської загрози, навесні 1655 року Москва і Варшава пішли на зближення. Наступного року в м. Вільно* було укладено московсько-польське перемир'я.¹

Історик наголошував, що власні політичні наміри відволікли царя від найближчої мети, і так і лишилось без будь-якої уваги одне з найщиріших бажань українського народу. Українських делегатів на переговори у Вільно не допустили, хоча там і ставилося питання про повернення частини України під владу короля.²

Я.М.Шульгін відмічав, що укладене перемир'я Москви з Варшавою ставило хрест на російсько-українському військовому союзі й розв'язувало руки Богдану Хмельницькому, який при перших звістках про віленську угоду, хотів навіть розірвати з Москвою будь-які стосунки. З цього часу зовнішньополітичний курс гетьмана був спрямований на пом'якшення політичного тиску Росії та повернення західноукраїнських земель, які не увійшли до складу Війська Запорозького; убезпечення України від татарської загрози; міжнародне визнання своїх династичних намірів - приєднання до титулу гетьмана титулу суверенного князя і забезпечення спадковості верховної влади у новій Українській державі. Для здійснення цих задумів Б.Хмельницький активно почав створювати коаліцію в складі України, Швеції, Семигороду, Бранденбургу, Молдавії, Волощини та Литви³. Такі обставини примусили гетьмана таємно в червні 1657 р. укласти угоду зі Швецією та седмигородським воеводою Юрієм Рокочі про поділ Польщі, без участі Москви, котра мала за Віленською угодою захищати Польщу як країну, що так

---

*Віленське перемир'я було сепаративним, укладеним за спиною Богдана Хмельницького, воно проігнорувало його вимоги щодо поширення влади гетьмана на землі Західної України.

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.34.

² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. - К., 2003.- С.26.

³ Там само.- С.27.

чи інакше визнавала за свого короля московського царя.¹ На допомогу своїм новим союзникам Хмельницький вислав козацький корпус чисельністю в 12.000 чоловік. Однак Польща швидко довідалася про це і подала цареві звістку про наміри гетьмана. Тоді російський цар направив до гетьмана послів, докоряючи йому за дипломатичні відносини з іншими державами, оскільки за умовами переяславської угоди такі відносини козакам були заборонені; так само без дозволу Москви козакам було заборонено брати участь у війні з Польщею або з іншими державами. Незважаючи на це, в червні 1657 року до Чигирини прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Речі Посполитої. Проте трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи в хід подій. За версією Якова Миколайовича Шульгіна, звістка про поразку призвела до того, що у Богдана Хмельницького стався апоплексичний удар, і видатний гетьман у вересні 1657 року помирає*, так і не здійснивши своїх задумів².

Для того, щоб краще зрозуміти яка велика кількість українських земель після Богдана Хмельницького повернулася до Польщі, історик спробував визначити кордони України за правління гетьмана. Я.М. Шульгін погоджувався з думкою М.Костомарова, що хоча Богдан Хмельницький перебував у досить важких обставинах під час підписання Зборівської угоди, проте він на її підставі міг розпоряджатися багатьма землями по обидва боки Дніпра. Організуючи підвладну йому територію з воєнного й адміністративного боку, Хмельницький поділив усю Україну на 16 полків; а кожний з цих полків обіймав певну частину, складаючись з полкових та

---

* Сучасні дослідники вважають, що Богдан Хмельницький помер 27 липня 1657 року.

¹Костомаров Н. Богдан Хмельницький.- К.,1870.- Т.3.- С.234

² Максимович М. Вибрані твори. – К., 2004. – С. 665.

сотенних міст та сіл. Автор вказав на такі дані: 1) чигиринський полк, що складався з 19 сотень, 2) черкаський з 18 сотень, 3) канівський з 16 сотень, 4) корсунський з 19 сотень, 5) білоцерківський (не відомо, скільки сотень в ньому було), 6) уманський з 14 сотень, 7) брацлавський з 22 сотень, 8) кальницький або вінницький з 19 сотнями, 9) київський з 17 сотнями, 10) переяславський з 19 сотнями, 11) кропив'янський з 10 сотнями, 12) миргородський з 16 сотнями, 13) полтавський з 19 сотнями, 14) чернігівський з 7 сотнями). Територія, яку займали всі ці полки, була величезною: на захід її кордоном були річки Горинь, Случ та Дністер, аж до устя Ягорлика; на північ Припять, Десна та Сейм; далі на схід кордон проходив через вершину Інгула, Інгульця, Тилигула та Куяльника аж до устя Ягорлика. Сюди ж Я.М.Шульгін включив і Запорозьку Січ з її безкраїми степами, що простяглися по обох сторонах Дніпра.

Історик наголошував, що на всі ці землі мав право Богдан Хмельницький і після катастрофи під Берестечком і нової угоди з поляками в Білій Церкві (18 вересня 1651 року). Згідно з нею було зменшено територію, де могли мати осередок реєстрові козаки, обмежено її лише київським воєводством, тим часом як за Зборівською угодою право поширювалось на воєводство Чернігівське і Брацлавське; однак від цього не зменшилась сама Україна і влада гетьмана¹. Свідченням цього була розмова Б.Хмельницького з польським послом Беншовским, у якій він заявив, що його владою не поширюється ще на Волинь, Поділля та Галичину². Але вийшло так, що Московська держава не лише не придбала цих останніх земель, але й втратила всю Правобережну Україну. Цілий ряд заходів московського уряду, спрямованих на знищення автономних прав України, які випливали з Переяславської угоди 1654 р., призвели до того, що частина козацької старшини, яка мріяла про шляхетську автономію, і через це їй не були небажаними кріпацькі порядки, стала міркувати знов про те, щоб передати

---

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1995.- С.45.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницький. - К., 1870.- Т.3.- С.234.

Україну Польщі. Між цією старшиною були і такі діячі, які напевно знали, до чого вони прямують, люди свідомі, і навпаки, люди несвідомі, що виконували чужі накази. Серед свідомих гетьманів цієї доби Я.М.Шульгін називав І.Виговського (1657-1659), до сліпих прихильників чужих думок він відносив Юрія Хмельницького та його наступника по гетьманству на правому березі Дніпра – Павла Тетерю.¹ На думку історика, спираючись на автономістичні погляди старшини і частини простих козаків, правобережні гетьмани намагалися приєднати Україну до Польщі, але ці заходи правобережних гетьманів, починаючи з Юрія Хмельницького, були нерішучі, тому що народ український, мовляв, чекав собі порятунку від союзу з православною Москвою.

Взагалі, як зазначав Я.М.Шульгін, спадкоємці Б.Хмельницького не змогли успішно завершити його починання, що врешті решт призвело до подій, які увійшли в історію України як "доба Руїни". Її початком історик вважав усунення восени 1657 року Ю.Хмельницького від влади, коли І.Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот.² Формальним приводом для цих подій, на його думку, були молодість, хворобливість, слабохарактерність Ю.Хмельницького. Подальша гра амбіцій та численні помилки лідерів, втрата українською державою підтримки народу, посилення агресивних втручань з боку сусідніх держав призвели до катастрофи – поразки Української національної революції. *

Після того, як у жовтні 1657 р. в Корсуні Генеральна козацька рада визнала гетьманом І.Виговського, він розгорнув активну державну діяльність.

---

* Сучасні дослідники вважають реальними причинами поразки революції і зміни влади погіршення геополітичного становища держави в наслідок експансії Московської та інших держав, посилення соціального протистояння в суспільстві, боротьба окремих елітних груп за владу, слабка підтримка ідеї спадкової монархії тощо.

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.45.

² Там само.- С. 46.

Як зазначав Я.М.Шульгін, кредо своєї зовнішньої політики новообраний гетьман висловив під час переговорів зі Швецією: "Визнати і оголосити Запорозьке Військо з підвладними йому провінціями за вільний і нікому не підданий нарід", хоча, на думку історика, він не завжди дотримувався цього постулату¹. І.Виговський уклав союз зі Швецією, поновив союзницькі відносини з Кримом, шукав порозуміння з Оттоманською Портою. У відносинах з Польщею та Росією гетьман намагався шляхом балансування між Варшавою та Москвою зберегти бодай автономію Української держави і втриматися при владі.

Порівнюючи правління І.Виговського з гетьмануванням Ю.Хмельницького, Я.М.Шульгін відмічав, що значних змін зазнала внутрішня політика держави. І.Виговський відкинув ідею спадкового гетьманату, тобто монархічну модель управління. За оцінкою історика, в основу свого державотворчого курсу І.Виговський поклав принципи олігархічної республіки². З цієї ідеї логічно випливала ставка гетьмана на шляхетство та козацьку старшину, які у цей час намагалися відмежуватися від решти козацтва, сконцентрувати у своїх руках велике землеволодіння та консолідуватися в окремий привілейований клас. Саме ці верстви підштовхували І.Виговського до відновлення старої моделі соціально-економічних відносин, насамперед кріпацтва. Така внутрішня політика гетьмана, за оцінкою Я.М.Шульгіна, вела до послаблення центральної влади, посилення позиції козацької старшини та шляхти, порушення соціальної рівноваги в суспільстві, зростання масового невдоволення і до вибуху соціальної боротьби³.

Врешті решт така політика призвела до того, що наприкінці 1657 р. проти політики І.Виговського активно виступили народні маси. Боротьба велася під гаслом повернення козацьких вольностей – права вільно варити

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.46.

² Там само.- С. 47.

³ Там само.- С. 48.

горілку, вільно переходити на Запоріжжя, а також вибирати гетьмана "Чорною радою". Повстання швидко охопило насамперед Полтавський полк і Запоріжжя. Під час виступу з'явилися й нові претенденти на булаву – полтавський полковник Мартин Пушкар та запорозький отаман Яків Барабаш, які вели таємні переговори з Москвою, звинувачуючи І.Виговського в пропольській орієнтації. Тому, на думку Я.М.Шульгіна, боротьба поступово переросла в громадянську війну. Зібравши 20-тисячне військо та найнявши волохів, німців і татар, І.Виговський зумів перемогти повстанців у вирішальній битві під Полтавою (травень 1658 р.). Проте це була надзвичайно дорога перемога, адже у братовбивчому протистоянні загинуло майже 50 тисяч українців.¹

Чудово розуміючи, що за умов, які склалися, початок війни з Росією є лише питанням часу, І.Виговський іде на рішуче зближення з Польщею. 16 вересня 1658 року він уклав з польським урядом Гадяцький договір*. За його умовами, Україна, як формально незалежна держава під назвою Велике Князівство Руське, на рівних правах з Польщею та Литвою ставала третім членом федерації - Речі Посполитої. Територія князівства охоплювала Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства. Верховна влада належала гетьманові, який обирався довічно та затверджувався королем. Українська армія мала нараховувати 30 тисяч козаків та 10 тисяч найманого війська. Православні віруючі зрівнювалися в правах з католиками.

Укладення Гадяцького договору прискорило хід подій. Невдовзі російській цар Олексій Михайлович звернувся з грамотою до українського народу закликом чинити непокору гетьманові І.Виговському, якого було

---

* Сучасні дослідники оцінюють Гадяцький договір як пошук шляхів збереження Козацько-гетьманської держави, але він не міг бути довготривалим через непоступливість польської сторони.

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.48.

названо зрадником. У листопаді 1658 р. російське військо на чолі з Г.Ромодановським перейшло кордон України і розгорнуло воєнні дії. Після того, як навесні наступного року під Путивлем до нього приєдналися князі О.Трубецькой та С.Пожарський, чисельність армії вторгнення сягала 100 тис. осіб. Початок агресії був вдалим для росіян. Козацькі загони зазнали поразки під Ромнами та Лохвицею, але вирішальна битва відбулася в червні 1659 р. під Конотопом, яка тривала три дні й закінчилася цілковитою перемогою І.Виговського. Як зазначають сучасні історики, Москву охопила паніка, царський двір збирався тікати до Ярославля¹.

Проте, Я.М.Шульгін вважав, що гетьману не вдалося скористатися наслідками своєї перемоги, оскільки Гадяцький договір викликав невдоволення, зростання опозиції, посилення промосковських настроїв. Обставини ускладнювалися збереженням у Києві московської залози на чолі з В.Шереметьєвим та нападом запорозького кошового Сірка на Крим, що змусило татар – союзників гетьмана – повернутися додому. За таких обставин І.Виговський у жовтні 1659 р. був змушений зректися булави та виїхати до Польщі. Намагаючись уникнути громадянської війни, пом'якшити соціальне напруження, запобігти територіальному розколу, старшина знову проголосила гетьманом Ю.Хмельницького. За оцінкою Я.М.Шульгіна, Ю.Хмельницький був лише ширмою для елітної групи старшини, що стояла за його спиною, адже найближчими радниками гетьмана стали досвідчені політики та воєначальники – генеральний осавул І.Ковалевський, прилуцький полковник П.Дорошенко та запорозький кошовий І.Сірко. Уряд Ю.Хмельницького для збереження української державності обрав тактику не прямого протистояння, а обережної гри на суперчностях між Москвою та Варшавою. Уже на початку свого другого гетьманування Ю.Хмельницький, як зазначав Я.М.Шульгін, припустився фатальної помилки: він прибув для

---

¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.- К.,2003.- С.26.

переговорів з російською стороною до Переяслава, де стояв з великим військом О.Трубецької. Новий Переяславський договір, ухвалений 27 жовтня 1659 року, за оцінкою вченого, фактично перетворював Україну на автономну частину Росії: переобрання гетьмана мало здійснюватися лише з дозволу царя; гетьман втрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати в похід без царського дозволу; заборонялися відносини з іншими країнами; у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані мали право розташовуватися російські залоги; Київська митрополія підпорядковувалася Московському патріархату.

У 1660 р. розпочався новий раунд російсько-польського протистояння в боротьбі за українські землі. На Волинь рушило 20-тисячне російське військо на чолі з В.Шереметьєвим. У другому ешелоні рухалося 30 тис. козаків на чолі з Ю.Хмельницьким. Незабаром під Чудновом російські вояки потрапили в оточення і зазнали поразки, яка призвела до підписання в листопаді 1660 р. Чуднівської угоди. За цих обставин гетьман під тиском пропольськи настроєної старшини на чолі з Г.Лісницьким та Г.Гуляницьким схилювався до угоди з Польщею, яка була підписана 18 жовтня 1660 року і дістала назву Слободищенський трактат^{*}. Майже вся Україна на правах автономії повинна була відійти до Польщі, тільки полки переяславський, ніжинський та чернігівський не підпадали їй, а полки полтавський, прилуцький та миргородський „було приведено в послушення” цареві полковниками переяславським Сомком та ніжинським Золотаренком. Я.М.Шульгін відмічав, що ця угода хоч і нагадувала Гадяцьку, однак в ній, обмеження політичної незалежності українських земель були більш значними: усунено статтю про Велике князівство Руське; гетьман не тільки позбавлявся права зовнішньополітичних відносин, а й зобов'язувався надавати військову

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.48.

^{*}Сучасні дослідники найтрагічнішим наслідком Слободищенського трактату вважають початок територіального розколу України.

допомогу Польщі у війнах з іншими державами; польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтності в Україні .

Отже, як зазначав Я.М.Шульгін, період з 1657 – початок 1663р., став часом серйозних випробувань для українського народу. Більшість оцінок історика цього періоду співпадають із сучасними і сходяться на тому, що руїна принесла жахливе спустошення українських земель; спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву; наростання соціальних конфліктів та протистоянь; поновлення старої моделі соціально – економічних відносин; розмивання моральних норм у суспільному житті; тиск та втручання в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства; фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну .

На думку Я.М.Шульгіна, підписання Слободищенського трактату відрило новий етап боротьби за гетьманську владу, особливість якого полягала в тому, що предметом бажань старшини одночасно стали дві булави. Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється від Правобережжя. На цій території відновлення польсько-шляхетських порядків спричинило народний опір та посилення старшинської опозиції. За цих обставин гетьманське крісло захиталось під Ю.Хмельницьким¹.

В червні 1663 р. на "Чорній раді" у Ніжині гетьманом Лівобережної України було обрано І. Брюховецького. За оцінкою Я.М.Шульгіна, це був спритний авантюрист і демагог, який займав відверто промосковські позиції і неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату та утворення з його земель князівства на чолі з царевичем Федором².

В той же час, як зазначав Я.М.Шульгін, на початку 60-х років XVII ст. загострилася боротьба за владу і на Правобережжі. Ситуація особливо ускладнилася влітку 1662 р. після невдалого походу Ю.Хмельницького в

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.51-52.

² Там само. – С.53.

Лівобережну Україну. Після того, як у січні 1663 р. Ю.Хмельницький склав гетьманські повноваження, козацька рада у Чигирині проголосила гетьманом Правобережжя П.Тетерю.

Новий гетьман, на думку Я.М.Шульгіна, хотів відновити єдність козацької України шляхом компромісу з лівобережною старшиною. Він не одразу виявив себе як прихильник пропольської орієнтації, проте Правобережжя територіально було міцно прив'язане до Польщі і тому кожен з правобережних гетьманів мусив демонструвати свою лояльність польському уряду та йти у фарватері польської політики. За цих обставин П.Тетеря взяв участь у поході Яна II Казимира в Лівобережну Україну. За оцінкою Я.М.Шульгіна, в разі успіху перед гетьманом відкривалася перспектива за допомогою Польщі розв'язати проблему возз'єднання козацької України. Однак похід закінчився невдачею - королівське військо розбили гетьман Брюховецький і воєвода московський Ромадановський¹. До того ж запорожці під проводом І.Сірка та І.Сулими, що були позаду короля, почали забирати міста на правому березі Дніпра. Через це, в 1664 році Ян Казимир повинен був повернутись до Польщі і відмовитись від планів приєднання Лівобережної України. Не зумівши опанувати ситуацію, П.Тетеря зрікся гетьманства та втік до Польщі.

Розкол України на Правобережну та Лівобережну поглиблювався. Глибока криза державності викликала бажання у патріотичних сил зупинити цю руйнівну тенденцію, об'єднати українські землі в межах однієї держави та відновити її незалежність. Лідером цих сил став новий правобережний гетьман П.Дорошенко, який прийшов до влади в серпні 1665 р². Спочатку, заручившись нейтралітетом Польщі, П.Дорошенко зміцнив свої внутрішні позиції. Проте, як зазначав Я.М.Шульгін, вже тоді відносини з Польщею було досить своєрідними: декларуючи свою прихильність, правобережний

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.55.

² Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська .... - К.,2003. - С.31.

гетьман водночас відмовляв у розміщенні польських залог на його території, вимагав скасування унії, зменшення податкового тягаря та ін.

Андрусівське перемир'я (20 січня 1667 року)¹ між Польщею та Росією, укладене на 13,5 років, ставило під загрозу стратегічні об'єднавчі плани гетьмана. Відповідно до його умов межею між Московщиною та Польщею оголошувалась р. Дніпро, Київ з його округою на одну милю повинен був лишитися під Москвою тільки на два роки, а після цього знову відійти до Польщі. Запоріжжя потрапляло під владу обох держав і мало служити їм для боротьби з татарами й турками. На думку Я.М.Шульгіна Москва дуже багато віддала Польщі, через що український народ був незадоволений, але віра в його в силу Московської держави і в її користь для України все-таки залишалась².

Як відмічав вчений, за умовою Андрусівської угоди гетьман П.Дорошенко мав зректися гетьманства цілої України, і залишаючись на правому березі, укласти який-небудь договір з Польщею. Однак, при проведенні переговорів з поляками, П.Дорошенко схилився до автономії, через що Польща підтримувала інших гетьманів, котрі представляли Запорожців – спершу Суховія, а потім – Ханенка³. Запорожці під впливом таких людей як Сірко, схилилися то до Москви, то до поляків, то навіть до кримського хана. П.Дорошенко, як тільки з'явилися запорозькі претенденти на гетьманування, почав думати, що йому треба залучитися підтримкою Москви, сподіваючись повернутися до переяславських угод; але Москву стримувала Андрусівська угода з Польщею, і бояри від імені царя Олексія порадили П.Дорошенку, щоб він „на користь України, як вимагає Андрусівське угода, був щирим підданим польського короля”. У цьому Я.М.Шульгін вбачав причину посилення протурецької орієнтації П.Дорошенка. В серпні 1668 року гетьман наважився укласти угоду з турками на тих самих умовах, на яких пристали до неї

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.13.

² Єфименко О. Історія України та її народу. - К.,1992.- С.78.

³ Там само. – С.79.

Молдавія та Валахія (на умовах "удільності", подібно до Кримського ханства). Туреччина не відмовилась прийняти Україну і направила до П.Дорошенка військо для боротьби з його супротивниками за гетьманування на правому боці – Суховієм та Ханенком¹. Під час цього походу турки взяли Кам'янець (р. 1672), обложили Львів. Переляканий ними польський король Михайло Вишневецький пішов з ними на угоду в Бучачі і в цій угоді він зрікся на користь турків Поділля і Київського воєводства. Угода ця начебто розв'язала руки П.Дорошенку. Підтримавши турків, він до 1672 року добивався московського підданства, після ж 1672 року, коли московський уряд перестав остерігатись порушення Андрусівської угоди, тому що більша частина правобережної України за згодою польського уряду опинилася під владою турків, він почав настоювати до московського уряду з своїм проханням². Але ж самостійність П.Дорошенка та його завзятість лякали московський уряд. До того ж, гетьман почав втрачати підтримку народних мас, оскільки мусив виступати союзником турків і татар, які нещадно пюндрували Україну. У середині 1675 р. ситуація стає критичною: спроби дійти згоди з Росією та відмовитися від протурецької орієнтації закінчуються безрезультатно, гетьмана покидають один за одним соратники, родичі і навіть його надійна опора – сердюцькі збройні формування³. Перебуваючи у безвихідному становищі, П.Дорошенко у вересні 1676 р. приймає рішення скласти гетьманські повноваження і здатися Росії. Гетьманом на лівому березі Дніпра, замість вбитого козаками І.Брюховецького, що зрадив народним інтересам, було обрано не П.Дорошенка, а Д.Многогрішного, а після нього – 1679 р. І.Самойловича. Коли останнього на переяславській раді обрали гетьманом обох берегів Дніпра, він почав воювати з П.Дорошенком, турками та поляками. Ці війни поглибили руїну Правобережжя, де впродовж п'яти років тривала

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.17-18.

² Там само. – С.19.

³ Там само. – С.20.

війна. Противником І.Самойловича до року 1675 був з боку правобережних козаків Дорошенко, після ж року 1675 він зник з політичної арени і сам особисто присягнув Москві, а на правому березі його заступив як гетьман з руки Туреччини Юрій Хмельницький. Скоро Туреччина стала мати ворогами знову тільки Москву та І.Самойловича, бо 1677 року Польща знову, вже за Яна Собєского, під Журавном, підписала угоду з козаками, за якою більшість Київщини залишилася козакам, що належали до Польщі, а Чигиринщина та Запорозька Січ залишалися Туреччині¹.

Отже, період з червня 1663 по вересень 1676 року, за оцінкою Я.М.Шульгіна, яка є близькою до сучасних інтерпретацій, був періодом, коли територіальний розкол України призвів до глибокої кризи та певної деморалізації суспільства. На думку вченого, за часів гетьманства П.Тетері на Правобережжі та І.Брюховецького на Лівобережжі ці катастрофічні процеси виявилися у відмові козацької старшини від боротьб за цілісність України; намаганні гетьманів за будь-яку ціну втримати владу, їхній неспроможності консолідувати навколо себе значні сили для вирішення державних питань; ухилянні від активної участі в боротьбі значної частини заможного козацтва і старшини; залученні іноземних держав до розв'язання внутрішніх проблем².

Останньою спробою переломити хід подій, відновити територіальну єдність і повноцінну державність, на думку Я.М.Шульгіна, був час гетьманства П.Дорошенка. Проте внаслідок постійної боротьби козацької верхівки за булаву, низки невдалих кроків та помилок, зради союзників, намагання Польщі, Росії та Туреччини контролювати хід подій в українських землях П.Дорошенко втратив підтримку народних мас, не зміг об'єднати українські землі в межах однієї держави і відновити її незалежність. За оцінкою історика, падіння гетьманства на Правобережжі стало завершальним актом Української національної революції.

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.19.

² Там само. - С.20.

З точки зору Я.М. Шульгіна, Туреччину не влаштувала ситуація, яка склалася після втрати гетьманства П.Дорошенком¹. За його словами, турки намагались витіснити Москву разом із І.Самойловичем з Правобережжя, воювали цілих три роки – 1677, 1678 і 1679 р. Лише в 1680 році розпочалися переговори, що завершилися дванадцятирічним перемир'ям у місті Бахчисараї в січні 1681 році. Згідно з цим договором, Дніпро мав бути кордоном між Московською і Турецькою державами; Київ з містами Васильковим, Трипіллям, Стайками опинявся під контролем Москви. Ще однією умовою договору була заборона будівництва міст між Києвом і Запоріжжям². Остання умова висловлена була дуже виразно: після обіцянок засилати туркам данину так, як це показано в старих грамотах, в умові говорилося: „ протягом двадцяти років перемир'я від річки Бугу до річки Дніпро султанові та ханській величествам знову міст своїх не будувати і старих козацьких зруйнованих міст та містечок не будувати; царської величності втікачів не приймати, ніяких осель на згаданих козацьких землях не заводити, лишити їх пустувати. Запоріжжя стосувалася у договорі стаття п'ята, в якій зазначалося: „Запорозькі козаки залишаються на стороні царської величності, султану і хану до них нема діла, під свою державу вони їх не перекликають”³. Крім того, третя стаття визнавала кримським, очаківським і білгородським татарам право кочувати по обох боках Дніпра на степах біля річок та їздити для кінського корму і звірячого промислу. „З боку царської величності низовим і місцевим козакам, війська запорозького, промисловим людям плавати Дніпром і по всіх степових річках по обох боках Дніпрових для рибальства, видобутку солі і за для ловецького промислу їздити вільно до Чорного моря ”⁴. Історик підкреслив, що коли для затвердження угоди довелося звернутися до самого султана, то

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.21.

² Там само. - С.22.

³ Там само. - С.23.

⁴ Там само. - С.24.

він все те, що торкалося Запоріжжя, не схотів внести в умови. Москва мусила уступити. Умова була прийнята такою, якою її диктував султан¹.

Я.М. Шульгін зазначав, що Московська держава після тих довгих кампаній не зробила нових надбань від турків, що заступили місце поляків, і залишилися в межах, передбачених Андрусівським перемир'ям. Крім того, не визначеними залишалися її відносини з Польщею. Лише в 1686 році було укладено "Вічний мир" з поляками, що хотіли разом з австрійським царем Леопольдом і Москвою розпочати війну проти турків. Вивчаючи зазначений договір, учений виділив такі головні умови, що торкалися України: 1) містам Чернігову, Стародубу, Новгороду Сіверському, почепу і іншим, також і всій Україні по цей берег Дніпра з усіма містами, селами і осадами, а за Дніпром – Києву з землями, що тягнуться між річками Ірпенем та Стугоною з містами Васильковим, Трипільям та Стайками лишатися на віки від Москвою. 2) За порогами Дніпра в Січі, Кодаку та в інших містах на Задніпров'ї аж до устя річки Тясмину в Дніпро і до Чорного лісу усім тутешнім козакам лишитися на віки під Москвою. 3) зруйновані міста, що тягнуться від містечка Стаєк вниз Дніпра аж за річку Тясмин, Ржищев, Терехтемирів, Канів, Мошин, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка, Крилів і Чигирин до дальшої постанови повинні лишатися порожніми”².

Таким чином, Шульгін зазначив, що Андрусівська угода фактично залишилася в силі. Правобережна Україна знову була під владою Польщі, тільки до Москви відійшло тепер все Запоріжжя, яке за перемир'ям 1667 р. було під владою Москви і Речі Посполитої. Пустелю, що постала між Дніпром та Дністром, за бахчисарайською та бучацькою умовами, вже наприкінці XVII ст. почали заселяти біженці з Лівобережної України. Ними задумав скористатися для своєї мети польський король Ян Собеський. Складаючи з них коцькі полки, він мав від них допомогу для боротьби з турками. Мали намір покористатися ними й польські пани, що знов понаїздили в Україну,

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. - 1899. – Т. 29.- № 5.- С.18.

² Там само. - С.19.

звідки повтікали вони після Хмельниччини.¹ Встановлюючи свободи на певні часи, пани почали кликати до себе бурлак з лівого берега, накладаючи на них відповідні повинності. Не довго було чекати і всяких утисків православної віри з боку католиків. Так воно і сталося, що цим новим полкам очолюваних вінницьким полковником Самусем та білоцерківським Палієм, довелося не тільки воювати з турками, але й рятуватися від шляхетських утисків.²

Після усунення І.Самойловича гетьманська булава на Лівобережжі в 1687 році дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі. На думку Я.М.Шульгіна, як і більшості тогочасних дослідників, І.Мазепа своє правління розпочинав як політик чіткої промосковської орієнтації. Про це свідчать підписані ним "Коломацькі статті", які регламентували українсько-російські відносини.³ В цьому документі традиційна формальна гарантія "прав і вольностей народу малоросійського" була доповнена пунктами, які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію.* Північну війну, що розпочалася в 1700 році, Я.М.Шульгін називає трагічною для України, оскільки вона принесла збільшення податків, примусові фортифікаційні роботи, нескінченні реквізиції харчів, розміщення в Україні російських військ, фактичне припинення зовнішньої торгівлі.

На думку історика, перемога будь-якої із сторін у російсько-шведському протистоянні означала загибель Української держави. Так, якщо перемогу здобував Карл XII, то Україна як союзник Росії дісталась би Польщі, а у

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.12 - 13.

² Бойко О.Д. Історія України.- К., 2005.- С.195.

³ Там само. - С.196.

* Зокрема, гетьман не мав права без царського указу зміщувати з посад козацьку старшину, в Батурині при гетьманові розташовувався московський стрілецький полк, Війську Запорозькому заборонялися відносини з іншими державами, козацька верхівка мала сприяти українсько-російським шлюбам.

випадку перемоги Петра I українські землі чекав поділ між Росією та Польщею. За таких обставин, навесні 1709 року І.Мазепа уклав угоду зі Швецією, і на її боці взяв участь у вирішальній Полтавській битві 1709 р. Такі дії з боку І.Мазепа Я. Шульгін назвав зрадою українській державності.* В 1712 році, згідно з Прутським договором з Туреччиною російський цар Петро I зобов'язався знову обернути в руїну всю правобережну Україну та почав переганяти з неї людей на лівий берег, щоб передати її Польщі.¹ Тоді було оголошено царські універсали до Правобережних мешканців, що наказували всім неодмінно переходити на лівий берег Дніпра. „Якщо, - наказано було в універсалі, - хто з козацької старшини і селян, також з духовного і посполського чину з'явиться супротивником, то їх обов'язково виженуть з їх осель військом його царської величності, як противників царської волі, без жодного помилування вогнем зруйнують”².

Я.Шульгін дійшов висновку, що в такій спосіб було відновлено межі угоди 1686 р. Вони трималися аж до кінця XVIII ст.³ За Анни Іоанівни було встановлено і межі з турецькими та ординськими володіннями, і до них з боку Московщини приєдналися Вільності Війська запорозького”, які мали такі кордони, за картою де Боскета, написаною в 1740 р.: на північ – р. Синюха, що тече у Буг, приток її Чорний Ташлик і притока Дніпра Самоткань, далі з лівого боку Дніпра – річки Орель і Північний Донець; на сході – лівий берег р. Кальміуса до Азовського моря; на південь – землі Джамбулацької ногайської орди від гирла Берди аж до гирла Конських Вод; на південний захід – лінія від устя Буга в Дніпровому лимані вздовж по Бугу до бузько-запорозького гарду (варти для оборони) і далі до Синюхи).⁴ Таким чином, порівнюючи кордони

---

* Майже всі сучасні дослідники вважають, що І.Мазепа не зраджував українській державності, тому що відповідно до його угоди зі Швецією та Польщею Україна мала стати окремим князівством.. Об'єктивно дії гетьмана були спрямовані на пошуки способу збереження української автономії в умовах кризової ситуації.

¹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. - К., 1870. – Т-III. – С. 240.

² Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.14.

³ Там само. - С.19.

України 1654 року з кордонами 1686 року, Я.М. Шульгін робить висновок, що гарячі бажання українців не бути під владою Польщі не знайшли підтримки з боку московського уряду, який, на думку історика, не дбав про цю мрію Богдана Хмельницького, його сучасників і наступників¹. Навпаки, російський царизм розпочав тотальний наступ на українські землі, що характеризувався подальшим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель².

Окрім призначення московських воєвод, зазначав Я.М.Шульгін, ще до Петра I запроваджувались інші обмеження української автономії. Так, московський уряд втручався у вибір гетьманів³. Тільки вибори І.Виговського та Ю.Хмельницького пройшли без втручання московського уряду. Всіх інших лівобережних гетьманів не тільки затверджували в Москві, але навіть, часом, вказували на кандидатів. І.Брюховецького підтримувала Москва проти Я.Сомка, що не ладив з московськими воєводами, а Д.Многогрішний та І.Самойлович, що були один за одним гетьманами після І.Брюховецького, були дуже незначними для правобережного гетьмана П.Дорошенка, який добивався булави і на лівому березі; тільки небажання московського уряду, щоб гетьманом була така талановита і незалежна людина, як Петро Дорошенко, і призвело до того, що вибрали згаданих людей. В усіх виборах було дуже ясно, чию руку тягне Москва. Щодо виборів у 1687 році в гетьмани Мазепи, то на думку історика, це сталося завдяки тому, що він був улюбленцем царівни Софії і В.В. Голіцина⁴.

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.35.

² Там само. - С.36.

³ Там само. - С.37.

⁴ Там само. - С.38.

Історик вважав, що у цих умовах не шанованою стала й гетьманська влада. Так, московський уряд погоджувався дати гетьману слобідські полки: сумський, рибинський, охтирський, харківський і увесь так званий „білгородський розряд”¹. Мешканці їх були переважно переселенці з правобережжя, що кинули рідний край у важкі часи – чи після повстання Острянина та Гуні, чи після невдач Хмельницького або й за часів його наступників. Залишаючись під безпосередньою управою московських правительств, гетьманщини втрачала свою самобутність². За Самойловича, наприклад, виникла суперечка між гетьманом і Стародубським полковником Рославцем про втікачів, що прийшли з Правобережжя. Рославець, якого навчав ворог І.Самойловича протопоп Адамович, почав прохати у Москви, щоб і стародубський полк було взято під безпосередню владу царя. Прохання це не було задоволено тільки завдяки тому, що в той час ще І.Самойлович мав царську підтримку і справа закінчилося Сибіром для його ворогів - Рославця і Адамовича³. Знаючи добре, яке значення мав „білгородський розряд”, Самойлович після Бахчисарайського перемир’я (1681) прохав, щоб усім українцям, що живуть під білгородським розрядом, велено було царем бути під його гетьманською владою і булавою, на заміну західної сторони Дніпра, що відійшла до турків, але дарма, ніхто не погодився⁴.

Було скорочено число реєстрових козаків, замість 60000 в Глухівській умові з Многогрішним (1669) зменшено до 30000, після вибору Самойловича воно доведено було до 20000 (умова в Переяславі 1672 р.), а в коломацьких статтях 1687 року, підписаних Мазепою, знов з’явилося 30000. Правда, це зменшення на половину числа реєстрових залежало не тільки від політичних мотивів, а й від Андрусівської умови (1667), коли майже половина України відійшла до Польщі, а що стосується Запоріжжя, то, як відмічав Я.М. Шульгін, і на ньому не могли не відбитися заходи московського уряду щодо

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.37.

² Там само. - С.36.

³ Там само. - С.37.

⁴ Там само. - С.38.

скорочення української автономії. Становище Запоріжжя відрізнялося від становища всієї України, тому його кошовий Сірко думав, що він може діяти, незважаючи на вказівки Москви. Після смерті Сірка (1672), запорожці присягли на бік Москви¹.

На думку Я.М. Шульгіна, на початку XVIII ст. політика московського уряду щодо України і Запоріжжя змінюється. Після укладення союзу Мазепи зі шведами, російський цар Петро I відносини з Україною починає будувати на власний розсуд. Вибрати нового гетьмана, при йому було дозволено особною царською грамотою, що, начебто підтверджувала вільності українців. Обрано було тоді гетьманом Скоропадського (1708-1722), але не тому, що до нього були прихильні козаки, а тому, що було наказано його вибрати. Далі Я.М.Шульгін пояснює, чому не був удостоєний такої честі чернігівський полковник Полуботок. На його думку, цар Петро I вважав, що П.Полуботок дуже хитрий і може коли-небудь піти за прикладом Мазепи. І.Скоропадського ж, як людину дуже звичайну, не страшно було мати гетьманом².

У подальших намірах Петра I щодо України йшла мова вже не про кількох воєвод та невеличкої московської залози в українських містах, а про найгостріший контроль за всіма розпорядженнями гетьмана³. Трохи згодом колегіальна управа – Малоросійська колегія замінила гетьманську владу. Росіяни почали займати полковницькі уряди і українські землі роздавались росіянам, козацькі сили кидались на побудову каналів та фортець у найвіддаленіших кутках держави⁴. Історик доходить висновку, що закладені тоді основи нового порядку виявились дуже тривалими, а тому не зважаючи на іншу політику найближчих наступників Петра, обраний ним план залишився незмінним аж до Катерини II і вона почала з того, на чому зупинився Петро I.

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.38.

² Там само.- С.39.

³ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. .... - К., 2003. - С.26.

⁴ Там само.- С.39.

На думку Я.М.Шульгіна, за часів Петра I і його наступників влада гетьманів майже повністю нівелювалася. Це стало остаточно зрозумілим після смерті І.Скоропадського в 1722 році, коли на прохання старшини дозволити обирати гетьмана вільними голосами, Петро I відповів указом в червні 1723 року, згідно з яким до виборів гетьмана призначався уряд, який виконував вказівки царя. Цей уряд повинен був складатися з наказного гетьмана і з генеральних старшин¹.

Що ж стосується долі запорожців, то Я.М.Шульгін вважав, що негативний вплив на неї справила зрада І.Мазепи *. Їм давно вже дошкуляла підлеглисть Москві, вони були проти російських фортець, які будувалися навколо їхніх земель². Через це запорожці зі своїм кошовим Костянтином Гордієнком після того як І.Мазепа перейшов до шведів, почали діяти в союзі з гетьманом, а потім, не отримавши допомоги, перейшли в підданство до кримського хана.³ Розлючений їх союзом зі шведами, Петро I наказав російському полковнику Петру Яковлеву разом з чигиринським полковником Галаганом зруйнувати Січ саме тоді, коли як запорожців не було на місці. Ось чому К.Гордієнку з своїм кошем довелось оселитися біля Олешко і там закласти Нову Січ.⁴ Двадцять чотири роки тяглося це перебування запоріжців під владою хана, і ці часи, за словами історика, взятих із народної пісні, міцно далися їм взнаки, бо стали вони підлеглими Порти і потрапили під командування ханських отаманів. Через це в 1716 році звернулися запорожці до московського уряду дозволити їм повернутися на старі їх селища⁵.

Після смерті Петра I політика російського уряду щодо України частково змінюється. Я. М. Шульгін пояснював це тим, що до влади прийшов Петро II,

---

* Так Я.М.Шульгін кваліфікував виступ І.Мазепи на боці Карла XII.

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.41.

² Там само.- С.39.

³ Там само.- С.39.

⁴ Скальковский А. История Новой Сичи.- Т. – II. - С. 18.

⁵ Багалій Д. Нарис історії України. – К., 1994.- С.65.

який дозволив українцям обирати гетьмана, малоросійська колегія була ліквідована, а її функції перейшли до генерального суду¹. Однак і в ньому половину з числа усіх суддів складали представники Москви. Крім того, до гетьмана було приставлено таємного радника Наумова. З огляду на це, Я.М. Шульгін вважав, що указ про вільні вибори гетьмана був формальним. Підтвердження цієї думки історик знайшов у таємній інструкції, яка була надана Наумову, коли останній виїжджав на вибори гетьмана: „Хоча у грамоті його величності, що з ним вислана до українського народу, і в даній йому інструкції написано, що його величність звелів на Україні гетьмана обирати по стародавньому звичаю, такий вибір написаний тільки для форми, а в дійсності його величність бажає, аби був гетьманом миргородський полковник Данило Апостол, бо треба сподіватись, що від народу не хто інший, але він, Апостол, і по старості літ, і по заслугах і по довір'ї до нього буде обраний. Прибувши в Глухів, треба слідкувати і розвідувати, чи виберуть Данила Апостола гетьманом, і коли б дехто з народу кого іншого мав обирати, в такому разі запобігти, щоб був обраний Данило Апостол, а ніхто інший. А як приїде до Глухова Данило Апостол, то і йому переказати секретно, що його величність наказав його, не кого іншого обрати гетьманом і щоб він служив вірно і нехибно. Коли ж, чого ще бути не може, старшина і народ український захочуть вибрати когось іншого по своїй волі, то йому, Наумову, того не допускати, і той вибір під яким не будь приводом зупинити і написати в Петербург”².

За свідченнями Я.М.Шульгіна, Наумов ці інструкції виконав до кінця. На прохання обраного тоді гетьмана було відновлено повноваження зборів, визначені старою українською колегією і був відновлений „військовий скарб”³. Однак збір податків контролювали два підскарбія, одним з яких повинен був

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.43.

² Там само.- С.44.

³ Там само.- С.45.

бути представник Росії. Мито з іноземних товарів (індукта) йшло не до військового скарбу, а до державного, як і при Петрі I. Російські землевласники й далі мали право володіти землями в Україні і тепер тільки повинні були платити встановлені податки і не мали права переводити селян з України до Росії і навпаки¹.

Що ж стосувалося російських військ, то за даними Я.М.Шульгіна, їх не виводили, а лише розквартирували на добровільних засадах, за порозумінням головного командира і гетьмана. Сталися й деякі зміни у статусі України в імперії, тепер її справи знову передавалися до колегії закордонних справ, а не до сенату, як це було після Петра I². Серед причин, які змусили уряд Петра II змінити своє ставлення до України, Яків Миколайович визначив наступні: 1) пріоритет одиночного, а не колегіального, бо він потребує менше грошей і людей; 2) загроза турецької війни, в котрій Україна повинна була брати активну участь, і через це уряд хотів, щоб українці були задоволені і прив'язані до Москви (ще за Катерини I на початку 1726 р. у Верховній таємній раді було постановлено: перед війною з турками треба задобрити українців, дозволивши їм вибрати з поміж себе гетьмана, податки, що йдуть з них скасувати, а зі зборами на платню та утримання війська чинити так, як було раніше за гетьманів; суд та розправу чинити ним самим і тільки самі апеляційні справи вносити в малоросійську колегію); 3) повертатись до старих порядків змушувало ще й те, що багато скарг було на членів Малоросійської колегії та її президента Вельямінова³.

На думку історика, ще ясніше небажання відновити давні порядки на Україні виявилось за часів уряду Анни Іоанівни. Після смерті в 1734 році Данила Апостола новий гетьман не був обраний, а була призначена так звана колегіальна інструкція – Малоросійське правління, до складу якого входили три представники Москви і три українці. Доходи, що збирались за гетьмана,

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.43.

² Там само.- С.44.

³ Там само.- С.45.

велено було забирати, не витрачаючи з них нічого без найвищого наказу. Малоросійське правління знову підпорядковувалось сенату, а не колегії закордонних справ. Усі генерал-губернатори за Ганни Іоанівни: Шаховський, генерал Баратинський, А. Румянцев, генерал Кейт, генерал Лентєв, Неплюєв намагалися здобути якомога більше прав в управлінні для Великоросії¹.

Таким чином, робить висновок Я.М.Шульгін, хоч московський уряд не хотів круто ламати українські традиції і намагався не тиснути на українців, його політика все ж була спрямована на знищення автономії. До цього долучались й німці як р як агенти московського уряду в Україні. Указ Анни Іоанівни про дозвіл запорожцям в 1734 році повернутися в російське підданство, Я. Шульгін пояснював прагненнями Росії отримати допомогу в боротьбі проти Станіслава Ніщинського і Туреччини².

Окремо Я.М.Шульгін торкнувся політики «полегшень для України» за правління Єлизавети Петрівни, коли знову дозволено було обирати гетьмана вільними голосами. Наказ про це з'явився 2 травня 1747 року. Однак вибір повинен був упасти тільки на добре відомого цариці і любого їй графа Кирила Григоровича Розумовського, людину надто молоду, але освічену і європейську³. Вибори відбулися 22 березня 1750 року. Секретаром при новому гетьмані був Григорій Теплов, який, за оцінкою В. Соловйова, один був вартий чотирьох великоросійських членів колишньої української колегії. Гетьманщину було звільнено від військових постойв на кілька років через неврожай, що був в Україні, а правити краєм мав сам гетьман Розумовський самостійно, і українські справи знову відійшли від сенату до колегії закордонних справ. І лише потім, коли гетьман посварився з канцлером Бестужевим, що правив колегією закордонних справ, на прохання самого Розумовського Україну знову було повернуто під сенатську зверхність. Контроль за індуктивним збором, тобто за збиранням мито з іноземних

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після ... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.43.

² Там само.- С.44.

³ Там само.- С.45.

товарів, віддавався гетьману; тоді ж були знищені митні комори на межі між Великоросією та Малоросією. Я.Я.Шульгін підкреслив, що Розумовський особисто приділяв багато уваги економічному розвитку краю, піклувався про поліпшення породи овець, якості тютюну та ін¹.

Важливим кроком, на думку Я.М.Шульгіна, було повернення права мешканцям Києва, як за часів магдебурзького права, обирати собі вїйта. На цю посаду було обрано одного з гренадерів лейб-компанії майора Сичевського².

Не обминув історик своєю увагою такий важливий факт, як відокремлення в Україні судівництва від військової управи, здійснене Розумовським у 1763 році, вже за Катерини II. Судові справи повинні були вирішуватися в судах земських, гродських і підкоморських, що відповідали старим судам Речі Посполитої. Гетьман провів цю реформу, поділивши всю Україну на двадцять повітів, з яких в Київському полку були Козелець кий і Остерський, в Чернігівському – Чернігівський і Менський, в Стародубському – Стародубський і Погарський, в Ніжинському – Глухівський, Батуринський і Ніжинський, в Переяславському – Переяславський і Золотонішський, в прилуцькому – Прилуцький і Іваницький, в Лубенському – Лубенський і Роменський, в Гадяцькому – Гадяцький і Зінківський, в Миргородському – Миргородський³. В кожному з повітів був заведений земський суд задля цивільних справ, що розбирались в трьох щорічних сесіях. Суддя, підсудок і земський писар обиралися вільними голосами із шляхетства того повіту, де робились вибори, і їх не змінювали. Апеляція на них йшла в генеральний суд. Задля земельних, межових справ були суди підкоморські – підкоморіїв і комірників, їх заступників. Задля карних справ у кожному полку був введений гродський суд, але головою його був полковник, так що зроблений поділ судівництва і адміністрації історик не вважав повним.

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після ... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.45.

² Там само.- С.46.

³ Там само.

Доля Запоріжжя за Єлизавети змінилася в тому розумінні, що воно відійшло з-під підданства київського генерал-губернатора під владу гетьмана (указ 19 листопада 1750 року)¹. Було підняте питання про розмежування земель запорозьких і українських, а також від Польщі. Урядові запорозькі козаки чинили перешкоду цьому, оскільки брали участь у гайдамацькому русі на землях, що входили до Речі Посполитій, а також нерідко приймали до себе втікачів.. Тільки хитрість талановитого кошового Лантуха та прохання за низове товариство гетьмана Розумовського відвертали від запорозького товариства на якийсь час неминучу ліквідацію².

Прагненням українців уникнути кріпацтва Яків Миколайович Шульгін присвятив третій розділ своєї наукової праці. Він писав, що старшина не відстоювала ліквідацію кріпацтва тому, що її цілком влаштували існуючі порядки. Всі труднощі, з якими зустрілася Україна після приєднання до Москви, були наслідком ігнорування російським урядом прагнень народних мас до політичної цілісності, волі та автономії українсько-руських земель. На думку Я.М.Шульгіна, московсько-петербургський уряд підтримував народні маси тільки тоді, коли треба було побороти політичні амбіції старшини³. Історик наголошував, що народ підіймався в таких випадках, остерігаючись кріпацьких аспірацій старшини, натомість московський уряд дбав лише про свої власні інтереси, інтереси своєї держави, бо для нього володіти Україною було дуже вигідно. І ця байдужість московського уряду до інтересів народних мас особливо проявилася в тому, що він дозволяв відновитися кріпацтву. Проти утиску народу, - писав науковець, - уряд виступав тільки тоді, коли в цьому утиску були винні українські патріоти-старшини, а не тоді, коли кривди народові чинили великоросійські воєводи і генерали, або московські представники з старшини. Лише побоювання, щоб старшина, більше прихильна до автономних ідей, ніж пригнічений бідами простий народ, не

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після ... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.45.

² Там само.- С.46.

³ Там само.

дуже багатіла і не росла в своїй впливовості, тільки це побоювання викликало так званий державний демократизм, обстоювання інтересів людей проти старшини¹. З цієї тези він виводив висновок про те, що в повстанні на Україні проти кріпацтва не може не падати значна частина вини на московський уряд, бо гетьман і старшина від кінця XVII ст. робили і могли робити на Україні тільки те, проти чого не виступав московський уряд; вони вже тоді були людьми підвладними, рідко хто з них виступав вільним діячем, більшість же плила за течією, зовсім не звертаючи уваги на стихійні підсвідомі бажання².

Дослідуючи прагнення до ліквідації кріпацтва з боку основної маси населення України, історик спочатку намагався оцінити тогочасну ситуацію у землеволодінні³. Звертаючись до фактів, Я.М.Шульгін зауважував, що саме тоді, як Україна приєдналася до Москви, майже вся її земля стала військовою. Попередні її власники – шляхтичі – за часів козацького повстання були вигнані з краю. Тепер земля почала належати козацькій сотні⁴. Право роздавати землі мали лише гетьмани. Користуючись цим правом, іноді гетьмани в своїх універсалах не визначали часу, на який вони дають землю в користування, іноді ж цей час вони визначали терміном „до ласки військової”, що означало – „поки на те буде воля українського війська”⁵.

Яків Миколайович зазначив, що окрім гетьманів, маєтності роздавали ще й царі. Російський уряд прагнув з часом зменшити право гетьманів розпоряджатися землею, а далі повністю залишив це право за собою.

Вже в інструкції Ізмайлову, що був приставлений до гетьмана Скоропадського, було сказано, що гетьман не повинен роздавати маєтності, ані відбирати їх без царського наказу, а за пильну службу повинен визначати землі за згодою всіх генеральних старшин і потім представляти це на затвердження цареві. Однак, Апостол вважав своїм правом наділяти

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.36.

² Там само.- С.48.

³ Там само.

⁴ Там само.- С.49.

⁵ Там само.- С.50.

маєтностями як раніше, так що після його смерті (1734) до тодішнього правителя Шаховського було надіслано розпорядження: „Села, що роздав Апостол не слухаючись указів, повернути назад, а при селах, які здатні для роздачі, роздивитись князеві Шаховському разом з генеральною старшиною, полковниками і іншими, також чи нема і таких сіл, що ними володіють неналежно, щоб їх далі віддавати тільки заслуженим, і про це повідомити, висловивши і свій погляд”¹. За словами Румянцева: „На Україні всі майже села і селища, що належать короні, роздані в приватне володіння як вільні. А за гетьманськими статтями, гетьманам та старшинам за їх службу робити нагороду дозволено, даючи їм млини та селища, однак наказано просити у царя грамот на підтвердження і тільки ті землі, на які є такі грамоти, вважати такими, що їх відняти не можна”².

За словами Я.М. Шульгіна, московський уряд прагнув будь-що зберегти умови переяславського договору, не втручався в мало зрозумілі і навіть мало відомі йому земельні і суспільні справи України. Московські царі лише використовували своє право роздавати маєтки і роздавали землі, відібрані у вигнаної козацької шляхти, а також ті землі, що пустували. Крім того, московський уряд перешкоджав своїм службовцям захоплювати собі в холопи дітей козаків, що нерідко траплялося ще за часів Б.Хмельницького.

Взагалі суспільно-економічна революція на Україні розвивалася поступово. Гетьманам Москва не забороняла підтримувати і зміцнювати послухність посполитих державцям і навіть допомагала їм у цьому.

Так, при виборі в гетьмани Д.Многогрішного, уряд затвердив створення так званого компанійського полку, числом в 1000 чоловік, до обов’язків якого входило карати посполитих, що хотіли перейти в козаки або користувалися тими привілеями, які мали останні. Перед вибором І.Мазепи власники маєтностей здобули собі через старшину право самим судити своїх підданих, примушувати їх давати собі певні припаси, возити сіно й дрова.

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.37.

² Там само.- С.38.

З часів Петра I починаються нові прояви опіки російським урядом відносинами на Україні як у питаннях політичних, так і в питаннях соціально-економічних, що заклало підвалини нового етапу у відносинах Росії і України взагалі. Йдеться про заборони обертати козаків на посполитих, чого прагнула старшина і шляхта. Після І.Мазепи, який, на думку Я.М.Шульгіна, хотів на основі утворення української шляхти заснувати осібну козацьку групу – бунчукових товаришів.

Петро I у 1723 р. наказав офіцерам робити перепис в Україні, щоб знати число козаків і посполитих, а заодно позавернути у козаки тих, кого старшина перевела в посполиті. Анна Іоанівна затвердила в 1738 році указ Петра I, і впродовж її царювання, а також після нього, справа про закріплення за козаками їхніх прав не сходила з порядку дня¹. Поряд із заходами, які протидіяли оберненню козаків у підлеглих, російський уряд стежив за тим, щоб росіяни не обертали українських селян у холопів. Про це в 1740 році Анна Іоанівна видала два укази. Ще одним проявом роботи уряду на Україні в XVIII ст. було перехоплювання українських селян, що тікали в Польщу. Це здійснювалося за допомогою військових команд, що висилалися в середину Речі Посполитої і там оголошували демагогічні обіцянки, які давалися втікачам у вигляді особових указів, що записувалися в гродські книги різних міст Речі Посполитої². Селянські переходи не були вигідні державцям, тому українська старшина вже в 1739 році задумала притримати селян біля землі, заборонивши їм переходи; однак, це утримання не було підтримано урядом, і Єлизавета Петрівна 1742 року знову дозволила селянам переходи.

Як зазначав Я.М.Шульгін, Катерина II теж піклувалася про повернення із-за кордону українських втікачів, але, окрім того, вона стала дуже енергійно втручатися і в справу переходів селян від пана до пана, вважаючи, що від

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.38.

² Там само.- С.39-40.

непорядків цих буде шкода „державній користі”.¹ З початку було задумано лише вноормувати переходи: вимагати від перехожих, щоб вони мали письмові відпустки від їх державців, і такий указ був виданий 10 грудня 1763 року, але потім уряд з огляду на збільшення переходів постановив зовсім заборонити їх².

Історик розглянув виданий 3 травня 1784 року новий указ, у якому говорилося: „Задля правильного збору державних доходів у намісництвах: київському, чернігівському, новгород-сіверському і за для заборони всяких втеч, прикрих для поміщиків і тим обивателям, які залишаються в селах, наказуємо кожному з селян залишатись у своєму місці і званні, де він в останній ревізії записаний, окрім тих, що пішли до нашого указу, з тими ж, що тікатимуть після цього указу, поступати за загальними державними постановами.”³.

Отже, за оцінкою Я.М.Шульгіна, тотальний наступ російського царату на українські землі в XVIII ст. характеризувався подальшим обмеженням прав та вольностей українців; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохочення чвар між старшиною та гетьманом, підбурювання селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

Таким чином, за словами історика, в часи Катерини II кріпацтво юридично утвердилось на Лівобережній Україні. Регулюючи відносини державців і підлеглих, цариця стала на бік державців. Серед селян поступово почала зникати надія на ліквідацію кріпацтва, але все ж таки вона залишалася.

Останню, четверту частину „України після 1654 р.” Я.М. Шульгін присвятив боротьбі українського народу за православну віру, адже ті порядки, які склалися в церковно-релігійній сфері не відповідали прагненням українців.

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.41.

² Там само.- С.42.

³ Там само.- С.45.

Історик вважав, що однакова віра з московською державою була одним з тих факторів, які впливали на Б.Хмельницького, коли він приймав рішення про об'єднання з Московією. При цьому він звертав увагу й на те, що українська народна громада була досить різноманітна за своїм складом і за розвитком. І народ, і навіть сам Б.Хмельницький вважали можливим приєднатися до московського патріархату, так само, як і приєднатися до московського уряду в політичних відносинах. Однак, церковна ієрархія дивилася на це по-іншому. Народу і Б.Хмельницькому, які розглядаючи релігійне питання, не зважали на московські деталі здавалося, що в поглядах на них не може бути великих непорозумінь між православними ієрархами – між українським митрополитом, з одного боку, і московським патріархом, з другого, але інакше думали ті представники українського духовенства, які були ближче знайомі з церковними порядками в Москві¹. Українське духовенство не міг не лякати насамперед устрій всього московського царства XVII ст. Особливо вражав він тих, що були з роду шляхтичів і мали освіту². Такі ієрархи як Петро Могила (1633-1647), що, як син молдавського господаря, був сам шляхтич, не могли не бути на боці привілеїв польської держави проти безправного, авторитарного московського устрою, а такі письменники, як Мелетій Смотрицький або Касіян Сакович³ у своїх творах переказували, що в московській державі живуть раби, і що там навіть найбільших панів б'ють батогами і карають „торговою карою”. Важкими могли здаватися для Петра Могили порядки Московської держави держави, зважаючи на його наукові і освітні прагнення, оскільки Москва мала намір викорінити ересі з великого багатознання, а тим більше з багатознання латинського заходу. Організаторів Києво-Могилянської колегії, що запозичила свій устрій від єзуїтських шкіл, не міг не здаватися цей острах заборонаю освіти. Саме через це, бажання Петра Могили були відмінні навіть від бажань козаків та інших українців, а не лише від бажань самої Москви.¹

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після ..... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.42.

² Там само.- С.43.

³ Там само.- С.45.

Подібні переконання мав і Сильвестер Косів, який був за часів П.Могили ректором Києво-Могилянської колегії, а після його смерті в 1647 році зайняв місце митрополита в Києві. Його відношення до латинської освіти і до Москви відрізнялися від пересічної маси українців¹.

Я.М.Шульгін досить переконливо доводив, що українські ієрархи, не були прихильні до загального устрою московської держави і бажали залишитися під протекцією Речі Посполитої. Тому, коли Б. Хмельницький вирішив об'єднатися з Москвою, ці ієрархи на перших порах виявилися неохочими до такого кроку². А питання про перехід українських ієрархів під владу московських ними довго навіть не підіймалося. За словами історика, так поведився в цьому питанні на момент самого приєднання до Москви митрополит Сильвестер Косів. Він відмовився вислати до Москви послів, які повинні були просити, щоб цар прийняв Україну до себе. А пізніше, коли московські воєводи задумали ставити укріплення на землях, що належали київським монастирям, С.Косів активно виступав проти таких дій³.

На прикладі митрополита С.Косіва, Я.М. Шульгін показав загальний настрій духовенства щодо Москви, який вимальовувався на той час. Дуже примітною з цього приводу є наведена істориком промова черкаського протопопа Теодора Гурського, який був відомий як великий проповідник і богослов. Цю промову він виголосив ще перед приєднанням України до Москви на раді, що зібрав Б.Хмельницький з приводу приїзду посольств від Москви, Туреччини і Польщі. Т.Гурський казав, що чим покриті ці дари, - тим покриється і народ, що забере їх собі. Дари польські покриті килимом – то і українці з поляками будуть мати килими; дари турецькі покриті шовком – то і

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після ..... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.53.

² Там само.- С.54.

³Там само.- С.55.

українці одягнуться в шовк; дари московські покриті рогожами, то і народ, що злучиться з Москвою, одягнеться в рогожі.

Не відрізнявся за своїми переконаннями від С.Косіва і його наступник – Діонісій Балабан. Зустрівши підтримку з боку тогочасного гетьмана І.Виговського, він погодився на те, щоб його посвятив московський патріарх Нікон лише з дозволу константинопольського патріарха. Але потім він пішов ще далі¹. Протестуючи проти Москви, Д.Балабан разом з І.Виговським повернувся у підданство Речі Посполитій. Після цього в Києві Д.Балабанові залишатись було не можливо, і Україна остаточно в ієрархічних відносинах поділилася навпіл². Після смерті Д.Балабана митрополитом київським став Іосип Тукальський. Лівий берег почав визнавати І.Тукальського митрополитом лише після того, як патріарх константинопільський дав йому титул екзарха. Наступником І.Тукальського на правому березі був Антоній Вінницький (від 1679), вірний Польщі і підтриманий П.Тетерею, але він залишившись православним, мав дуже небезпечного конкурента з боку єпископа луцького Йосифа Шумлянського з початку потайного, а потім явного уніата; ще перед своїм явним переходом на унію Шумлянський добув собі титул адміністратора київської митрополії і архімандрита Києво-Печерської лаври. Ні Вінницький, ні Шумлянський не жили в Києві³.

В Києві після від'їзду Д.Балабана московський уряд волів мати „блюстителя” митрополичого престолу, бо питання про підлеглість київського митрополита московському патріархові було не вирішено. І от такими блюстителями один за другим були Мефодій, з початку ніжинський протопоп (ім'я його було Максим Филімонович), а потім єпископ мстиславський і оршанський; далі архієпископ чернігівський Лазар Баранович і, нарешті, ніжинський протопоп Симен Адамович. Усі ці особи, на думку Я.М. Шульгіна, для особистої користі були прихильниками Москви і їм через це не

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після ... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.53.

² Там само. – С.54.

³ Там само. – С.55.

дуже сприяло духовенство. Однак, коли московський уряд на прохання гетьмана І.Брюховецького вирішив прислати в Київ митрополита з Москви, то це потрібно було для того, щоб духовенство не чинило перешкоди війську¹.

Тоді Мефодій об'єднався з духовенством і почав добиватися, щоб на Україну не прислали московського митрополита. Під впливом цього митрополита І.Брюховецький повстав проти накликаних ним самим воєвод і пішов на угоду з Д.Дорошенком². Наступні митрополити Лазар Баранович і Сімеон Адамович хоч і були більш прихильними до московського уряду, однак за їх часів Москва не наважувалася виступити з проектом прийняття московського митрополита, тим більше, що недавній осуд Никона в Москві викликав в Україні настрої ворожі до Москви³.

На думку Якова Шульгіна, за гетьманства І.Самойловича вже ставало очевидним, що українській церковній автономії приходить кінець. З одного боку, в митрополії за управи тих блюстителів стали з'являтися дуже помітні непорядки, з іншого боку – старався захопити київську митрополію Йосиф Шумлянський, що титулувався адміністратором київської митрополії і архімандритом Києво-Печерської лаври⁴. Зважаючи на його прихильність до польського уряду і дуже явну прихильність до унії, вірно було б відняти у його всяку гадку про київську митрополію. Для цього потрібен був такий митрополит, який би відповідав вимогам московського уряду і московського патріарху (патріархом був у Москві тоді Іоаким). Історик зазначав, що відповідний кандидат, щоб зайняти митрополичий престол, знайшовся. Це був Гедеон Святополк князь Четвертинський, єписком луцький і острозький, що втік з Речі Посполитої на Україну до Бутурліна від утисків православ'я, бо король дав йому зрозуміти, що коли він не прийме унії, то попаде в

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після ... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.5

² Там само. – С.6.

³ Там само. – С.7.

⁴ Там само. – С.8.

Марієнбурську фортецю. І.Самойлович прагнув видати свою дочку заміж за його свояка, а Гедеон згоден був, діставши митрополію, визнати над собою верховну владу московського патріарха, тому Гедеон відразу всіма був визнаний першим кандидатом на київського митрополита¹.

Восени 1684 р. зібрався собор, на якому майже одногосно митрополитом київським було обрано Гедеона (1685-1690)². Коли його оповістили про це, то Гедеон одразу ж погодився, і був посвячений московським патріархом³. Щоправда, як відзначав Я.М.Шульгін, українське духовенство не легко сприймало відступ від константинопольського патріарха⁴. Після того як відбувся новий собор, було написано меморіал до І.Самойловича, в якому пропонувалося запитати у константинопольського патріарха, чи погодиться він на відлучення від нього київської митрополії⁵. Далі вказувалося, який поганий вплив може мати це відокремлення для правобережних українців, які через брак ієрархічних зв'язків можуть цілковито підкоритись унії; нарешті, відстоювалось й те, що московські митрополити, з якими патріархи московські змушені порівнювати митрополита київського, мають далеко меншу владу ніж київський, що митрополити московські це ті ж єпископи, тоді як київському були підвладні єпископи; особливо наголошувалося на тому, що московські порядки можуть перешкоджати шкільництву і видавництву на Україні .

У відповідь на протести від українського духовенства московський уряд був змушений піти на поступки. Насамперед, треба було добитися згоди від грецького патріарха на те, щоб київська митрополія вийшла зі складу царгородського патріархату і задля цієї мети були відіслані до Константинополя від царя дяк Никита Алексеев і від Самойловича Іван Лисиця. Страх, щоб не підпасти патріаршій анафемі, змусив Самойловича

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.56.

² Там само. – С.57.

³ Там само. – С.58.

⁴ Там само. – С.59.

⁵ Там само. – С.60.

потурбуватись у цій справі. Послам вдалося досягти компромісу лише після довгих переговорів, коли до них долучився особисто сам султан¹.

Тоді ж Москва отримала згоду й на те, щоб київський митрополит за традицією мав усю попередню владу. Гедеон приховав право носити на митрі стоячий хрест, як це мали здавна київські митрополити і чого не мали московські митрополити; йому було дозволено в усіх випадках і виїздах по єпархії мати поперед себе людину з хрестом, служити на килимі, навіть і в Москві, в присутності самого патріарха і т.д.².

Я.М.Шульгін вказує, що задля такої повноти правління Гедеона митрополією навіть правобережна Україна почала тягнутися до Києва. На це, по-перше, впливала згода константинопольського патріарха, а по-друге, – угода з Польщею, укладена 1686 року. В її дев'ятій статі польський уряд обіцяв, що всі п'ять православних єпископів (луцький, галицький, перемишльський, львівський і полоцький) зберігатимуть свої права та вольності; православні, що живуть у цих єпископіях, не будуть київського митрополита. Таким чином, навіть головний ворог Четвертинського Йосиф Шумлянський повинен був йому покоритись³.

Однак, як зазначає Я.М.Шульгін, І.Самойловича спіткали неприємності після невдалих кримських походів, а з його поразкою втратив вагу і митрополит Гедеон. Тоді відібрали у нього владу над архімандрією Києво-Печерської лаври, над братським монастирем і чернігівською єпископією. Тоді ж заборонено йому титулуватись екзархом і митрополитом всеї Русі. Очевидно, історик перебільшував прямий зв'язок наслідків невдалих кримських походів і обмеження прав київського митрополита, адже йшлося про цілеспрямовану політику Москви на поглинання України як цілісності.

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.59.

² Там само. – С.61.

³ Там само.

Зрештою, дослідник визнав, що після того, як київська митрополія потрапила в повну залежність від московського патріархату, для Москви стало не важко перевести все життя України на російський лад¹.

Після смерті Гедеона в 1690 році, на його місце був обраний архімандрит Києво-Печерської лаври Варлаам Ясінський (1690-1707). За його часів, хоч він був у добрих відносинах з патріархом Адріаном, поступали з Москви постійні закиди київським книгарям за самовільне, без патріаршого дозволу, видання книжок. Особливо сильно нападали на тодішнього архімандрита Києво-Печерської лаври Вояхевича, колишнього суддю запорозького війська. Як зазначав Я.М.Шульгін, після Ясинського митрополитом у Києві став Йосиф Крюковський (1708-1718). Це був останній митрополит, обраний за „черкаським звичаєм”². Дуже загадковою видалася історична смерть Йосифа, що сталася 1718 року в Твері. Посилаючись на народні повір’я, автор припустив, що начебто він був у зносинах з царевичем Олексієм і вмер від отрути. Після Йосифа чотири роки нікого не обирали митрополитом, але коли уніатські підступи примусили згадати про вакантну кафедру, то цар 1721 року звелів. з відома гетьмана Скоропадського, обирати митрополитом у Києві когось „доброго, розумного і „шкільного” чоловіка з архімандритів, ігуменів чи єроманахів”³. Обрали тоді межигірського архімандрита Іродіона Жураковського, але за наказом з Петербурга він замість київської дістав чернігівську єпархію. Архієпископом же київським було іменовано за згодою Петра і синода Варлама Ванатовича, архімандрита новгородського тихвинського монастиря (1722-1730). З того часу, – стверджував Я.М.Шульгін, – зник давній звичай обирати вільними голосами митрополитів.

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.59.

² Там само. – С.61.

³ Там само. – С.62.

В.Ванатовича було титуловано лише архієпископом, а не митрополитом, і за часів Петра I ні сам Ванатович, ні підвладні йому духовні пасторі не претендували на те, щоб йому повернули старий титул. Лише за часів Петра II під тиском духовенства Ванатович став претендувати на такий титул. Однак усі прохання архієпископа залишилися без уваги. У часи царювання Єлизавети Петрівни було дозволено створити в місті Києві митрополію. Сталося це в 1743 році, коли Ванатович вже давно не був архієпископом. За словами Якова Миколайовича, йому випала тяжка доля. У нього не склалися стосунки з Київським вїтом Дмитром Полоцьким, з яким він ворогував через монастирські землі і підданство. Ця справа пішла в колегію закордонних справ, і вїт, намагаючись знищити суперечника, доніс на нього, що, начебто він одного святкового дня не відправив молебень. В.Ванатовича викликали до Москви, віддали його суду таємної канцелярії і відібрали сан священника. І тільки за правління Єлизавети Петрівни його випустили з в'язниці і повернули сан.

Я.М.Шульгін звернув особливу увагу на скасований 1722 року „черкаський звичай” вільними голосами духовних і мирських людей обирати єпископів, архієреїв, архімандритів, який був дуже рідним українському народові і при обиранні нижчого духовенства. Цей звичай дуже довго зберігався, але він не вписувався у систему московських порядків. З вищих ієрархів за старим звичаєм обирали до кінця XVIII ст. лише архімандритів Києво-Печерської лаври¹.

Щодо виборів священників у селах, то, як зазначив Я.Шульгін, і сам священнослужитель і церква підлягали зверхності громади. Священик був особою, яка обиралася громадою. Священиком могла бути тільки освячена людина і яка вмїла писати. Вона зверталася до громади з проханням обрати її

---

¹ Шульгин Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.61.

священником, і коли громада вважала її достойною, то обирала. Коли обрана особа ще не була посвячена, то громада заявляла, що прийме її своїм священником, якщо вона отримає відповідний сан. Як відмічав Я.М. Шульгін, священником могла стати і світська особа, яка була письменною, але вона мала висвячитись¹.

Такі порядки, коли священники призначаються архієреєм, не подобалися навіть старшині і шляхетству. Вони були проти того, щоб священниками призначалися такі люди, котрі на Україні не постригалися, не мали тут ніяких заслуг і не знали тутешніх звичаїв².

Однак, вищі ієрархи, які були залежні від Москви, змирилися з новими порядками, що зруйнували старі традиції і відносини духовенства та селян на Україні. Займаючи завдяки своїй освіті високі духовні посади в різні регіонах Росії, ієрархи з українців почали перейматися інтересами всеросійської церкви. Стефан Яворський, блюститель патріаршого престолу і митрополит рязанський Теофан Прокопович, архієпископ новгородський Феодосій Яновський, віце-президент синоду і архієпископ новгородський св. Дмитро Ростовський (Туптало), Тимофій Щербацький, митрополит – з початку київський, а потім московський Арсеній Мацієвич, єпископ ростовський Геннадій, архієпископ углицький – всі вони були українцями, але, ставши визначними діячами Росії, не турбувалися про українські справи. Свої знання і сили вони віддавали загальноросійській справі. Їхні кволі намагання повернути назад старий патріарший престол, виступи на оборону прав монастирів, володіння землею і селян мали здебільшого приватні цілі.

Аналізуючи церковну політику Катерини II, Я.М.Шульгін дійшов висновку, що імператриця побоювалася опозиції вищого духовенства, для неї кориснішим був би союз з ним, найширша підтримка її як захисниці віри. Але це не було в її характері, а тому з самого початку свого царювання вона скасувала укази Петра II про ікони, про домашні церкви і навіть про

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.63.

² Там само. – С.64.

монастирські маєтності. Далі, в силу фактів, була змушена і сама відбирати маєтності від монастирів, цим цариця ставала на доволі небезпечну дорогу, коли чимало ієрархів почали виступати з протестами. Справа Арсенія Мацієвича і готовість Катерини на застосування крайніх способів боротьби з опозицією і протестами духовенства послужили історичному аргументом у системі доказів одержавлення церкви в контексті її політики в українському питанні.

„Отже -, закінчує розділ Я.М.Шульгін, - після об'єднання України з Росією, здавалося менше за все було чекати, що український народ не знайде бажаного в церковно-ієрархічних сферах. Одновірність Москви запевняла неможливість конфліктів з нею в цих питаннях. Але насправді вийшло інакше. Україні в церковних питаннях довелося пережити чималі переміни”¹

Отже стає цілком очевидним, що готуючи свою наукову працю „Україна після 1654 року”, Яків Миколайович Шульгін прагнув відстежити діяльність московського уряду щодо ключових на той час питань українського буття в нових умовах українсько-російських взаємин: утвердження нового статусу України, боротьба за визволення і відокремлення від Польщі, прагнення автономії для свого краю, ліквідація кріпацтва та збереження православ'я як релігії України. Це була одна з перших спроб поставити на науковий ґрунт дослідження історії України середини XVII століття, оцінки її з позицій малоросійства, на основі різноманітних джерел і праць попередників².

Таким чином, є всі підстави розглядати працю Я.М.Шульгіна " Україна після 1654 року" як унікальний історіографічний факт другої половини XIX ст., продиктований викликами нового етапу українського національно-визвольного руху і створений завдяки новій історіографічній ситуації. Праця базувалася на документальних джерелах з даної теми, які публікувалися в різних наукових і періодичних виданнях, зокрема "Киевская старина", "Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка", «Записки Українського

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. - 1899. – Т. 30.- № 6.- С.64.

² Там само. – С.65.

наукового товариства» та ін. При написанні дослідження історик враховував праці М.І.Костомарова, М.П.Драгоманова, В.Б.Антоновича та ін.

Звичайно, на трактуванні подій XVII-XVIII ст. на Україні, яке дав Я.М.Шульгін, вплинула тогочасна політична та історіографічна ситуація, комплекс малоросійства, обмеженість джерельної бази тощо. Однак, доробок ученого мав важливе значення для наступних поколінь істориків, які займалися дослідженням цього періоду в історії України (О.Оглоблін, І.Крип'якевич та інші)¹. Як підкреслював М.С.Грушевський, Я.М.Шульгін «близько стояв до українського життя, інтересувався ним живо, був одним з ближчих учасників заснування «Українського наукового товариства» в Києві».²

---

¹ Шульгін Я.М. Україна після... // ЗНТШ. – 1899. – Т. 30.- № 6.- С.66.

² Грушевський М.С. Памяті Якова Шульгина// Тв. у 50 т. Львів, 2007.– Т.8.- С.578.

ВИСНОВКИ

Поступальний рух у напрямі ліквідації прогалин в історії української історичної думки в сучасних умовах духовного оновлення нашого суспільства неминує веде до необхідності звернення до витоків культури українського народу, його історичної думки, до інтелектуальної діяльності визначних науковців і суспільно-політичних діячів, кращих представників передової української інтелігенції. До них, безперечно, належить і Яків Миколайович Шульгін – визначний український історик, талановитий педагог і активний громадський діяч.

Основним результатом дисертаційного дослідження є повніше відкриття для історії України та українознавства особистості цього авторитетного діяча, відданого патріота своєї Вітчизни, актуалізація його наукової та науково-популярної спадщини. Здійснивши аналіз наукової, суспільно-політичної та педагогічної діяльності визначного українознавця другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. Якова Миколайовича Шульгіна, реконструювавши його життєвий і творчий шлях, ми дійшли наступних науково-теоретичних висновків і положень:

1. Критичний аналіз історіографії проблеми та її джерельної бази переконливо доводить, що життєвий шлях та діяльність Я.М.Шульгіна впродовж тривалого часу залишалися недостатньо вивченими. Опубліковані матеріали з даної теми, що були напрацьовані попередниками, не відзначаються належною повнотою і вичерпністю, системним підходом, внаслідок чого постать вченого часто інтерпретувалася суб'єктивно, через трафаретні схеми, характерні для радянської історіографії. Неможливість опрацювання архівних матеріалів за радянських часів, а також залежність

дослідників від тогочасних ідеологічних орієнтирів призвели до того, що наукова, педагогічна, суспільно-політична і громадська діяльність визначного українознавця Я.М.Шульгіна досі не була досліджена у повному обсязі. Виявлення та залучення автором дисертації до наукового обігу невідомих та маловідомих архівних документів, а також історіографічних джерел дозволило заповнити прогалини в біографії історика, спростувати ряд упереджених оцінок його особистості та наукової спадщини.

2. На основі виявлених архівних документів і опублікованих джерел вдалося повніше реконструювати життєвий шлях Я.М.Шульгіна, показати формування світогляду вченого, процес його становлення як визначного українського історика, відомого педагога 1890-х років, а також довести, що він був активним діячем українського національного руху 70-80-х років XIX ст., учасником Київської та Одеської громад.

Суспільно-політичну діяльність Я.М.Шульгін розпочав на початку 1870-х рр. з участі у Київській громаді. В цей період відбувалося утвердження його політико-ідеологічних, суспільних та загально-світоглядних орієнтирів, що скерували його подальші дії на науковому, суспільно-політичному та громадському терені. Будучи близьким до селянства, а також під впливом праць М.І.Костомарова, М.П.Драгоманова, В.Б.Антоновича, він визначився у своїх суспільно-політичних переконаннях як борець за соціальне і національне визволення українського народу. Основою політичного світогляду Я.М.Шульгіна стали народницькі та національно-демократичні ідеї. Сприймавши ідеї народництва, він став активним членом Київської, а пізніше Одеської громад, у яких йому довелося співпрацювати з такими визначними революціонерами-народниками як М. Драгоманов, Ф. Вовк, А. Желябов, С. Степняк-Кравчинський та ін. У 1873 - 1874 рр. він захоплювався „ходінням у народ”, а після того як „ходіння в народ” зазнало невдачі, деякі найбільш радикально настроєні народники, приятелі вченого звернулися до ідей

Бакуніна. Вони вважали, що революцію можуть прискорити терор й насильство. На певному етапі суспільно-політичної діяльності у Я.М.Шульгіна також почали виникати симпатії до насильницьких методів, але вони так і не переросли у переконання. Отже, Я.М.Шульгін не сприймав метод політичного насилля і вважав його крайньою, вимушеною формою політичної боротьби, коли всі інші вичерпали себе. У квітні 1879 р. за підпільну антиурядову політичну діяльність його було заарештовано і на чотири роки заслано до Східного Сибіру.

Повернувшись у вересні 1884 р. до Києва, і, усвідомивши, що земські установи дають можливість легальним шляхом працювати на благо народу, Я.М.Шульгін корінним чином змінив форму й методи політичної діяльності. Від підпільної (нелегальної) антиурядової діяльності він перейшов до легально-опозиційної, можливості якої виникли у результаті проведення в Російській імперії земської реформи. Слід зазначити, що саме система земств, яка діяла легально, відкрито і була узаконена, слугувала своєрідним прикриттям для патріотично налаштованих українців, одним із яких був Я.М.Шульгін.

3. Історіографічний аналіз наукових досліджень Я.М.Шульгіна засвідчив, що він, як і більшість українських істориків другої половини ХІХ - початку ХХ ст., стояв на позиціях народницької течії та позитивізму, зосереджуючи увагу на дослідженні життя народних мас з позицій багатофакторності історичного процесу. З усіх періодів історії українського народу найбільшу увагу дослідника привертала козацько-гетьманська доба. Особливий інтерес Я.М.Шульгін виявляв до історії національно-визвольної боротьби українського народу на Лівобережжі після 1654 р., зокрема до гайдамацького руху і Коліївщини.

Творчий спадок Я.М.Шульгіна є цінним джерелом для історичної науки, у першу чергу, для дослідження історичних поглядів самого автора. Створені

ним наукові праці на основі документальних матеріалів, методології видатних істориків того часу - М. Максимовича, М.І.Костомарова, В.Б.Антоновича та ін. віддзеркалюють не лише погляди освіченої української інтелігенції на національну історію, але й певною мірою загальний стан української історичної науки наприкінці ХІХ - першій чверті ХХ ст., виокремлюють основні проблеми, що ставила вона перед дослідниками. Разом з тим, аналіз історичних праць Я.М.Шульгіна дозволяє глибше осмислити сутність епохи, конкретику історичних умов, за яких вони були створені; з'ясувати історичні, пізнавальні та філософські погляди дослідника на процеси та явища, визначити методи та методологію його наукових досліджень. Для історіографа важливі не стільки події, яких торкається Я.М.Шульгін, скільки те, як він розглядає соціальні і національні проблеми, як відбиває й оцінює ті чи інші історичні факти, осмислює їх, тобто, його історіософські позиції.

У цілому, проукраїнська ідейно-тематична спрямованість історичних праць Я.М.Шульгіна у поєднанні з українською самоідентифікацією їх автора дозволяє беззаперечно включити всю його наукову спадщину до скарбниці української науки як її національне надбання.

4. Зроблений у дисертації аналіз історичних досліджень Я.М.Шульгіна свідчить, що основним захопленням ученого була історія України ХVІІ-ХVІІІ ст., науковим інтересам якої він залишався вірним до кінця життя. Серед його історичних досліджень-розвідок центральне місце посідає ідея нескореності українського народу в боротьбі за волю і свободу. Проведений аналіз наукової діяльності Я.М.Шульгіна та його історичних досліджень дозволив виокремити два основних періоди творчого життя історика:

Перший період (кінець 60-70-х рр. ХІХ ст.) - це період початкового формування історичних інтересів та поглядів Я.М.Шульгіна. Основними об'єктами дослідження історика цього періоду була національно-визвольна

боротьба українського народу проти Польщі під проводом Б. Хмельницького. Головним результатом історичних досліджень Я.М.Шульгіна цього періоду стала написана ним в 1878 році наукова робота на тему: „Україна після 1654 року”, яка лягла в основу ґрунтової праці вченого, опублікованої в 1899 році в Записках Наукового товариства ім. Т. Шевченка. На той час це дослідження вченого дістало схвальні відгуки з боку таких авторитетних істориків, як М.П.Драгоманов, В.Б.Антонович, В.Щербина та ін. Проте, рецензенти відзначали й деякі недоліки праці Я.М.Шульгіна, зокрема, обмеженість джерел і літератури, а також досить помітний вплив російської історіографії на погляди вченого, в тому числі на інтерпретацію національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Наукова цінність дослідження полягала в тому, що вченим була зібрана значна кількість фактичного матеріалу, на основі якого історик намагався подати своє бачення проблеми.

Другий період (80-ті – 90-ті рр. ХІХ ст.) – це період, коли здобутий в університеті фах історика дозволив Я.М.Шульгіну проводити самостійні історичні дослідження, головним об’єктом яких продовжувала залишатись національно-визвольна боротьба українського народу за свободу і волю. Його, як вченого-історика, учня М.П.Драгоманова і В.Б.Антоновича, надзвичайно цікавила історія боротьби українського народу за національне визволення. Я.М.Шульгін намагався показати національно-визвольну війну і Коліївщину як реакцію на багатолітній, тривалий процес гноблення українського народу. Результатом історичних досліджень Я.М. Шульгіна цього періоду було написання ним двох ґрунтових праць. Одна з них була власне розширеним варіантом його університетського дослідження – „Україна після 1654 року”, а інша, опублікована в 1890 році в журналі „Київська старовина”, - „Очерк Колиивщины по изданным и неизданным документам 1768 и ближайших годов.”. Зокрема, в „Очерке Колиивщины” Я.М. Шульгін детально описав

народний рух 1768 р. і, зробивши акцент на ватажках руху, намагався дати власну оцінку їхній діяльності.

Проведене дослідження свідчить, що в кінці XIX ст. Я. Шульгін заявив про себе як глибокий вчений-історик України, свідченням чого було його обрання членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка (1901 р.) та Українського наукового товариства (1906 р.). Проявляючи належну фахову підготовку, високий рівень національної свідомості, він намагався зберегти для науки і прийдешніх поколінь українського народу правдиву історію. Здійсненні ним історичні дослідження української історії становлять вагомий складову частину українознавства та є цінним історіографічним джерелом, яке дозволяє сучасним науковцям детальніше відтворити розвиток української історичної думки на рубежі XIX-XX ст., заглибитись у наукову лабораторію вченого, особливо в його методику опрацювання джерел.

5. Здійснений у дисертаційному дослідженні аналіз наукової спадщини, а також педагогічної та громадської діяльності Я.М. Шульгіна дав підстави стверджувати, що він був визначним українським істориком, активним громадським діячем, талановитим педагогом, а всі його зусилля та творчість були спрямовані на об'єктивне висвітлення самотності української історії, на підвищення самосвідомості українського народу та його боротьбу за національне визволення. Наукова спадщина Я.М.Шульгіна відіграла важливу роль у висвітленні ключових питань історичного розвитку українського народу, послужила добрим підґрунтям для наступних поколінь істориків, а тому посідає гідне місце в скарбниці національної історіографії.

6. Враховуючи унікальність та історіографічну цінність творчої спадщини Я.М.Шульгіна, її раритетний характер, було б доцільним перевидати найважливіші праці історика, зокрема «Україна після 1654 року. Історичний

начерк» та «Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов», супроводжуючи їх ґрунтовними коментарями. Необхідно також продовжити пошук автографів Я.М.Шульгіна, включаючи епістолярій, повніше представити цю постать в «Українській біоісторіографії».

ДОДАТОК А

ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ Я.М. ШУЛЬГІНА

19 лютого 1851 р.	-	в Києві народився Я.М. Шульгін
1862 - 1869 рр.	-	навчання в Другій Київській гімназії
1868-1874 р.	-	навчання в Київському Університеті св. Володимира на історико- філологічному факультеті
1875 - 1876 рр.	-	перебування за кордоном в Австрії, Німеччині, Франції, Швейцарії.
1876-1877 рр.	-	член Київської громади
1877-1879 рр.	-	член Одеської громади
1 червня 1879 р.	-	арешт Я.М. Шульгіна і заслання до Сибіру
1879-1883 рр.	-	перебування на засланні в Єнісейську
1890 р.	-	публікує одне з двох найбільших своїх історичних досліджень - " Очерк Колиивщини по выданым и невыданым документам 1769 и других годов "
1893-1895 рр.	-	контролер в Єлисаветградському відділі Державного Банку.
1896 р.	-	нагороджений орденом Св.Станіслава
1899 р.	-	виходить друга найбільша праця вченого "Україна після 1654 року"
1 червня 1901 р.	-	обраний членом Наукового товариства ім.Т.Шевченка
19 жовтня 1901 р.	-	одержав посаду викладача історії і російської словесності в Київській приватній чоловічій гімназії Г.Валькера
1 липня 1903р.	-	одержав посаду викладача історії і Російської словесності в Першій Київській гімназії
1904 р.	-	одержав посаду викладача історії в Київській жіночій гімназії А.А.Бейтель.
29 квітня 1906 р.	-	обраний членом Українського наукового товариства в Києві, членом бюро історичної секції і заступником секретаря
14 листопада 1911 р.	-	Я.М. Шульгін помер, похований на Байковому кладовищі в Києві

ДОДАТОК Б

НАУКОВІ РОБОТИ Я.М. ШУЛЬГІНА:

I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РОЗВІДКИ:

- Шульгин Я.М. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. // Киевская старина. – 1890.- Т.29. - №2, С.180-220; № 3. С.381-418; № 4.- С.22-52; № 5.- С.263-306; № 6. – С.409-426; №7.- С.1-21; № 8.- С.192-223. Окремою книгою: - К.,1890.- 209 с.
- Шульгин Я.М. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705 – 1724). К портрету. // Киевская старина. – 1890. – Т.31.- №12.- С.522-538.
- Шульгин Я.М. «Правда» о Колиивщине польского историка г. Корзона.(По поводу его рецензии в № 3 «К за 1892 г. на «Очерк колиивщины» Я.Шульгина // Киевская старина. – 1893. – Т.40.- № 1.- 126-160.
- Шульгин Я.М. Сборник исторических материалов , извлеченных из древних актов и книг Киевского центрального архива при университете св.Владимира И. Каманиным и М. Столицыным// Киевская старина. – 1890. – Т.31.- № 11.
- Шульгин Я.М. Убийство упыря на Киевщине во время чумы 1770 года. // Киевская старина. – 1890. – Т.28.- № 2.
- Шульгін Я.М. Україна після 1654 року. Історичний начерк // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1899.- Тт. XXIX, XXX.
- Шульгин Я.М. Чтения об историческом обществе Нестора - Литописца // Киевская старина. – 1892. – Т.32.- № 9.

2. ЕТНОГРАФЧНІ РОЗВІДКИ :

Шульгин Я.М. Пробуждающийся край. // Киевская старина. – 1890. – Т.31.-
№ 11.

Шульгин Я.М. Несколько данных о школах в Правобережной Украине в
первой половине XVIII века. // Киевская старина. – 1891. – Т.34.- №7.

Шульгин Я.М. Этнографическое обозрение. Издание этнографического
отдела Императорского общества любителей естествознания,
антропологии и этнографии, состоящего при Московском
университете / Под. ред Янчука // Киевская старина. – 1892. – Т.36.-
№ 2.; Т.38.- № 8.; Т.40.- № 2

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

ДЖЕРЕЛА:

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

а) Центральний державний історичний архів в м. Києві (ЦДАК):

1. Ф.222 - Коллекция документов Киевского исторического общества Нестора-летописца. – 1605 – 1822 гг.

Спр. 21. – План Киева – 2 арк.

Спр. 45. – Список членов общества – 11 арк.

2. Ф.262. – Довнар-Запольский Митрофан Викторович – русский буржуазный историк. – 1881 – 1918 гг.

Спр. 17. – Приглашение на IX археологический съезд (1891-1893). – 2 арк.

Спр. 24. – О запрещении по распоряжению Министерства Внутренних Дел заниматься педагогической деятельностью. – 3 арк.

Спр. 90. – Переписка с М.С. Грушевским. – 12 арк.

3. Ф.348 - Одесская судебная палата. 1877-1920 гг.

Спр. 23. – Дело о деятельности буржуазных партий. – 43 арк.

Спр. 31. – Дело о деятельности мелкобуржуазных партий и организаций. – 32 арк.

4. Ф.385 - Одесское жандармское управление. – 1839 – 1917 гг.

Спр. 132. – Дело о рекрутских наборах в Одессе и Одесских уездах – 8 арк.

Спр. 321. – Дело об изъятии из продажи призывов Т.Г. Шевченко и других членов Кирило – Мефодиевского общества – 31 арк.

Спр. 873. – Дознания, донесения и переписка о первых революционных народнических кружках – 17 арк.

Спр. 875. – Донесения о первых революционных народнических кружках – 18 арк.

Спр. 876. – Донесения о студенческом движении – 9 арк.

Спр. 877. – Донесения о студенческом движении – 13 арк.

Спр. 878. – Донесения о деятельности студенческих организаций и кружков – 21 арк.

5. Ф.419- Прокурор Одесской судебной палаты. 1869 – 1920 гг.

Спр. 12. – Дело о социально – демократических кружках в Одессе. – 51 арк.

Спр. 31. – Дело о деятельности мелкобуржуазных партий и организаций в Одессе. – 52 арк.

Спр. 43. – Дело о деятельности буржуазно-националистических партий в Одессе. – 39 арк.

6. Ф.442- Канцелярия Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. – 1781 – 1922 гг.

Спр. 41. – Дело об археологических раскопках в Киеве. – 8 арк.

Спр. 41- а. – Дело о 50-летнем юбилее комиссии для разбора древних актов. – 6 арк.

Спр. 116. – Дело и переписка о неполитических кружках на Правобережной Украине. – 8 арк.

Спр. 117. – Дело о суде и казни членов народнического кружка в Киеве (1878). – 5 арк.

Спр. 119. – Дело о вооруженном сопротивлении полиции членов народнического кружка в Киеве. – 6 арк.

Спр. 120. – Дело об исключении из Киевского университета 52-х студентов и массовых арестах студентов. – 21 арк.

Спр. 121. – Дело о сходках и волнениях студентов. – 22 арк.

Спр. 122. – Дело об усилении мер надзора за лицами, возвратившимися на Украину из ссылки. – 21 арк.

Спр. 123. – Переписка о деятельности в Киеве студенческих организаций. – 11 арк.

Спр. 124. – Дело о разрешении проведения вечеров, посвященных памяти Т.Г. Шевченко – 6 арк.

Спр. 124. – Дело о учреждении Киевского общества грамотности. – 15 арк.

7. Ф.473 - Следственная комиссия для политических дел при Киевском, Польском и Волынском генерал-губернаторе. г. Киев. - 1846-1882 гг.

Спр. 57. – Дело об усилении мер надзора за лицами, возвратившимися на Украину из ссылки. – 31 арк.

Спр. 76. – Дело о вооруженном сопротивлении полиции членов народнического кружка в Киеве. – 9 арк.

8. Ф. 707- Управление Киевского учебного округа. - 1832-1919 гг.

- Спр. 3. – Протокол совещания при попечителе Киевского учебного округа о состоянии народного образования в округе и перспективах его развития. – 11 арк.
- Спр. 6. – Переписка о росте революционной пропаганды среди учеников старших классов гимназий. – 14 арк.
- Спр. 7. – Переписка об изъятии из библиотек учебных заведений журнала “Отечественные записки”. – 12 арк.
- Спр. 11. – Переписка о чтении преподавателями, студентами и учениками журнала “Колокол” и другой запрещенной литературы. – 16 арк.
- Спр. 18. – Переписка об изъятии из библиотек учебных заведений произведений Т.Г. Шевченко, П.А. Кулиша, М.И. Костомарова. – 8 арк.
- Спр. 24. – Переписка об учреждении особого отделения при Киевской полиции для надзора за студентами. – 10 арк.
- Спр. 29. – Переписка о протестах против введения университетского устава (1885 г.) – 11 арк.
- Спр. 33. – Дела и переписка о праздновании 50-летнего юбилея Киевского университета (1884 г.) – 22 арк.
- Спр. 39. – Переписка о праздновании юбилеев выдающихся ученых и писателей, в том числе и 50-летнего юбилея Н.И. Пирогова. – 10 арк.
- Спр. 41. – Переписка о командировке представителей Киевского университета на похороны Н.И. Пирогова (1881). – 8 арк.

9.Ф.832 - Антонович Владимир Бонифатиевич, украинский историк, археолог, этнограф (1860 – 1942).

- Спр. 43. – Сообщение В.Б. Антоновича на заседании IV археологического съезда в Казани в 1877 г. Машинопись. – 2 арк.
- Спр. 45. – Статья “Про місце, де знаходиться стародавній Київський Звенигород”. – 12 арк.
- Спр. 47. – Значение исторических трудов М. Максимовича./Отрывок/ Рукопись.–2 арк.
- Спр. 63. – Несколько слов Корзону – 6 арк.
- Спр. 108. – Автобиографические записки В.Б. Антоновича на украинском языке. Машинопись. – 2 арк.
- Спр. 110. – Дневник путешествия В.Б. Антоновича в Польшу, Австро – Венгрию и Германию. – 26 арк.
- Спр. 128. – Книга памяти члена-учредителя исторического общества Нестор-летописца профессора В.Б. Антоновича. – 30 арк.

10. Ф.849- Иконников Владимир Степанович – доктор истории, професор Киевского университета, историограф. – 1864 – 1919 гг.

Спр. 6. – Програма по истории.–5 арк.

Спр. 10. – Положение о Киевском центральном архиве древних актов.–3 арк.

11. Ф.873. – Юзефович Михаил Владимирович– председатель Киевской археографической комиссии. – 18261 – 1907 гг.

Спр. 46. – Письма М.О. Максимовича – 12 арк.

Спр. 49. – Письма М.И. Костомарова – 16 арк

12. Ф.1235 - Грушевський Михаил Сергеевич, украинский историк, политический и общественный деятель, этнограф. -1899-1930.

Спр. 303. – Листи Грабчука М., Петрушевського П., та інших кореспондентів з проханням про видання їх робіт і присилку книжок та статей – 457 арк.

Спр. 848. – Шульгіна Є. – 117 арк.

Спр. 873. – Листи невстановлених кореспондентів. – 419 арк.

13.Ф.1617- Драгоманов Михаил Петрович, украинский публицист, историк, литературовед, фольклорист, общественный деятель. – 1850 – 1866 гг.

Спр. 4. – Програма по истории.–5 арк.

Спр. 5. – Переписка с М.О. Максимовичем – 6 арк.

14. Ф.2020. - Багалея Дмитрий Иванович – профессор кафедры русской истории Харьковского университета, историограф. – 1807 – 1915 гг.

Спр. 56. – Поздравления по поводу 25- летия научно- педагогической деятельности Багалея Д.И. – 4 арк.

Спр. 67. – Програма по истории. – 5 арк.

Спр. 68. – Биографические материалы. – 5 арк.

б)Державний архів м. Києва (ДАК)

15. Ф. 98 - Київська приватна гімназія Г.А. Валькера.

Спр. 2. – Канцелярія. – 27 арк.

Спр. 26. – Учитель истории и словесности Я. Шульгин. – 60 арк.

16. Ф.108- Київська перша чоловіча гімназія.

Спр. 2. – Канцелярія. – 21 арк.

Спр. 346. – О переводе учителя истории и словесности Якова Шульгина. – 53 арк.

в) Державний архів Одеської області (ДАОО)

17. Ф.5 - Управление временного одесского генерал – губернатора. 1879 1889 гг.

Спр. 11. – Циркуляр Министерства внутренних дел о розыске лиц покушавшихся на царя. – 17 арк.

Спр. 14. – Циркуляр Министерства внутренних дел о розыске членов нелегальных организаций. – 14 арк.

Спр. 15. – Циркуляр Министерства внутренних дел об установлении надзора за учащимися, преподавателями и рабочими, заподозренными в участии в революционном движении. – 23 арк.

Спр. 18. – Циркуляр Министерства внутренних дел об установлении надзора за учащимися, преподавателями и рабочими, заподозренными в участии в революционном движении. – 14 арк.

Спр. 18. – Циркуляр департамента полиции об установлении надзора над типографиями, книготоргующими заведениями. – 19 арк.

Спр. 19. – Циркуляр департамента полиции об установлении надзора над книготоргующими заведениями и изъятии запрещенной литературы.. – 21 арк.

Спр. 22. – Материалы, сведения и переписка о деятельности членов нелегальных организаций С. Чубарове, Д. Лизогубе, И.Давыденко. – 13 арк.

18. Ф.10- Одесский временный комитет по делам печати.1862 – 1905 гг.

Спр. 35. – Предписания Главного управления по делам печати об учреждении в г.Одессе отдельного цензора по внутренней цензуре. – 16 арк.

Спр. 39. – Переписка об издании газет, журналов, привлечении редакторов и авторов произведений. – 30 арк.

19. Ф.46- Одесский институт благородных девиц. 1860 – 1918 гг.

Спр. 86. – Личное дело преподавателя истории и словесности Я.Н. Шульгина. – 15 арк.

ПРАЦІ Я.М. ШУЛЬГІНА:

20. Шульгин Я.М. Несколько данных о школах в Правобережной Украине в первой половине XVIII века. // Киевская старина. – 1891. – Т.34.- №7.
21. Шульгин Я.М. Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов. // Киевская старина. – 1890. – Т.29.- №2.
22. Шульгин Я.М. Павел Полуботок, полковник черниговский (1705 – 1724). К портрету. // Киевская старина. – 1890. – Т.31.- №12.
23. Шульгин Я.М. Правда о Колиивщине польского историка Корзона.(По поводу его рецензии на Очерк Колиивщины за 1892 год) // Киевская старина. – 1890. – Т.40.- № 1.
24. Шульгин Я.М. Пробуждающийся край. // Киевская старина. – 1890. – Т.31.- № 11.
25. Шульгин Я.М. Сборник исторических материалов , извлеченных из древних актов и книг Киевского центрального архива при университете св.Владимира И. Каманиным и М. Столицыным// Киевская старина. – 1890. – Т.31.- № 11.
26. Шульгин Я.М. Убийство упыря на Киевщине во время чумы 1770 года. // Киевская старина. – 1890. – Т.28.- № 2.

27. Шульгін Я.М. Україна після 1654 року // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1899. – Т. 29.- № 5
28. Шульгін Я.М. Чтения об историческом обществе Нестора - Литописца // Киевская старина. – 1892. – Т.32.- № 9.
29. Шульгін Я.М. Етнографическое обозрение. Издание этнографического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете / Под. Ред Янчука // Киевская старина. – 1892. – Т.36.- № 2.; Т.38.- № 8.; Т.40.- № 2

ІНШІ ДЖЕРЕЛА:

30. Андриевский А.А. Из архива Киевского губернского правления. Вып. 1.- К.: Губернская типография, 1882. – 211 с.
31. Архів Михайла Драгоманова. – Т.1. Листування Київської Старої громади з М.Драгомановим (1870-1895рр.). – Варшава. 1937. – 235 с.
32. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. - Т.III.- К.: 1904. – 966 с.
33. Виталий Яковлевич Шульгін: Биографический очерк // "Киевлянин" под ред. Виталия Яковлевича Шульгина (1864-1878): Указатель. / Сост. И.П. Новицкий. – К., 1880.
34. Громада: Українська збірка: Звідкі про Україну / Упоряд. М.П.Драгоманов. – Женева: Громада, 1878. – 587 с.
35. Грушевський М.С. Пам'яті Якова Шульгина // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – 1912. – Т. 107. - №1.
36. Драгоманов М.П. Документи і матеріали.1841 – 1994. – Львів, 1999 – 425 с.
37. З листування М.П. Драгоманова з О.С. Суворіним. Відбиток. – 150 с.
38. Кістяківський О.Ф. Щоденник. - Т.1.- К., 1994 - 324 с.; Т.2.- К., 1995 - 544 с.
39. Костомаров М.І. Матеріали для історії Коліївщини. // Київська старовина. – 1882. – Т. 3. - № 8.
40. Кребс В. Уманьская резня / Записки Вероники Кребсь / К.: Типография Кульшенко, 1879. – 36 с.
41. Лазаревский А. Распоряжение графа П.А.Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.). – К.,1888. – 59 с.
42. Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака. Київ, Нью-Йорк, Львів, Париж, Торонто, 1997. – 400 с.
43. Маніфест імператриці Катерини II 9 липня 1768р.// Киевская старина.- 1882.-Т.2.-№6
44. Овсянко – Куликовський Д. Воспоминания. – М., 1923.- 445 с.
45. Описи Київського намісництва 70-х – 80-х років XVIII ст. – К., 1989.
46. Пам'яті Михайла Драгоманова.1895 – 1920. Збірник. Харків, 1920. – 466 с.

47. Переписка Румянцева П.А. про повстання на Україні 1768 р. // Киевская старина.-1882.-Т.3.-№8.
48. Революционное народничество 70-х годов XIX века: Сборник документов и материалов. – М., Л., 1965. – Т.2.- 355 с.
49. Русова С. Мої спомини (1861-1879) // За сто літ. – 1928.-№2.
50. Русова С. Спомини про пражське видання "Кобзаря" // Україна. – 1907.- №2.
51. У ривки зі спогадів Олександра Яковича Шульгіна // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.
52. Щербина В. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києві.- 1912 - №10

ЛІТЕРАТУРА:

53. Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве. - К.,1912.- 234 с.
54. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. – К.: Україна, 2004. – 304 с.
55. Антонович В. Б. Мемуари до історії Південної Русі. – Вип.1 - Дніпропетровськ.: Січ, 2005. – 221 с.
56. Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.
57. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. –К., Либідь,1993.- 284 с.
58. Апанович О.М., Гуслистий К. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. –К., 1954.- 226 с.
59. Апанович О.М. Исторические места событий освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. –К., Изд-во АН УССР, 1954.- 99 с.
60. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. –К., Дніпро,1991.- 335с.
61. Апанович О.М. Українсько – російський договір 1654 року: міфи та реальність. –К., Варта,1994.- 96 с.
62. Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко : історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, Людина. Спогади та історіографічний аналіз. / НАНУ; Інститут історії України, Інститут української археографії. –К., 2000.- 180 с.
63. Багалій Д. Нарис історії України. – К., Либідь, 1994.- 396 с.
64. Багалій Д. Матеріали для біографії В.Б Антоновича /З приводу 20-ї річниці з дня його смерті/ – К. 1929.- 100 с.

65. Бантыш-Каменський Д.Н.. История Малой России от водворения славян в сей день до уничтожения гетьманства. - Т. II. - К., Час, 1993.- 597 с.
66. Бердута М.З. Історичні постаті. Гетьмани України. – Харків: Основа, 2004. – 128 с.
67. Березовський О. Журнал "Україна" – спадкоємець "Киевской старины" // Київська старовина. – 2004.- № 1
68. Білокінь І.П. Михайло Олександрович Максимович /До 150-ти річчя з дня народження/. - К., 1954. – 211 с.
69. Біляшівський . Яків Шульгин // Українське слово – 1996 – С. 21 – 22.
70. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів. – 3-є видання, виправлене і доповнене. - К.: Академвидав, 2006.
71. Бойко О.Д. Історія України: Навчальний посібник. - К.: Академвидав, 2005.- 656 с.
72. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі в 70-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст. Одеса, 1994.- 527 с.
73. Болебрух А.Г. Історія суспільної думки України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Хрестоматія. – Дніпропетровськ, 1994.- 235 с.
74. Болебрух А.Г. История общественной мысли России и Украины XVII – начала XX в.: Межвузовский сборник научных трудов. – Днепропетровск.: Госуниверситет, 1992.- 224 с.
75. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України. – К., Либідь, 1993.- 236 с.
76. Брайчевський М.Ю. Приєднання чи возз'єднання? – К., 1972. - 96 с.
77. Васильєв М.К. Причини українського руху в Росії// Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. – 1912. – Т. 108. - №2.
78. Вовк Ф.К. 1848 – 1918. Дослідження. Спогади. Бібліографія. – Нью-Йорк, 1997. – 322 с.
79. Возняк М. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К.: Держвидав художньої літератури, 1946. – 94 с.
80. Возняк М. До історії місії М.П. Драгоманова // Україна. – 1929. – №1, №2.
81. Возняк М. З листовних зв'язків Олександра Русова. – Львів.: Діло, 1938. – 23 с.
82. Возняк М. Ів. Белей і Ол. Кониський. До зв'язків Галичини з Наддніпрянщиною в 80-х роках ХІХ ст. – Львів.: Діло, 1928. – 45 с.
83. Возняк М. Останні зносини П.Куліша з галичанами – Львів.: друк Наукового товариства імені Шевченка, 1928. – 76 с.
84. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. – К., 1974.- 222 с.
85. Глухенький М.Г. Михайло Максимович. Видатний вчений, ботанік, історик та письменник. 1804-1873. Біографічна повість. – К.: Молодь, 1969.– 147с.
86. Градовський Г. Віталій Яковлевич Шульгин // Древняя и Новая Россия. – 1879.- Т. II. - № 9.
87. Грушевський М.С. Автобіографія: друкується як рукопис. – К., 1926.- 31 с.
88. Грушевський М.С. Велике діло // Україна. – 1929. – №2.

89. Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX веке. – Спб, 1907- 224 с.
90. Грушевський М.С. З починів соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. – Відень, 1922.- 215 с.
91. Грушевський М.С. Історія України – Русі. – Т.9,10. – К.: Наукова думка, 1958. – 408 с.
92. Грушевський М.С. Матеріали до історії Коліївщини / Відбитка з Записок НТШ.- 24 с.
93. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990.- 399 с.
94. Грушевський М.С. Переяславська угода України з Москвою в 1654 році. Статті і тексти. – К.: Петро Барський, 1917. – 64 с.
95. Грушевський М.С. Про батька козацького Богдана Хмельницького. – Дніпропетровськ, Січ, 1993. – 55 с.
96. Грушевський М.С. Хмельницький в Переяславі: історичні образи. – К.: Петро Барський, 1917. – 80 с.
97. Гутнов Д. Парижские тайны: Русская высшая школа общественных наук в Париже в 1901 – 1906гг. // Мир истории. – 2001. - № 7.
98. Дашкевич Н.П. 25-летие исторического общества Нестора – летописца. – К.,1899.- 211 с.
99. Дебагорий – Мокриевич В. От бунтарства к терроризму. – М-Л.: Молодая гвардия, 1930. – Кн.1. – 421 с.
100. Деятели революционного движения в России. – Библиографический словарь. – М., 1931.– В.3 - Т.2
101. Дмитриев А. Колиивщина. / Из истории классовой борьбы на Украине во второй половине XVIII века. – М.: Изд-во політкаторжан, 1934. – 43 с.
102. Дмитриченко В.С. Соціалістична думка на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Вища школа, 1974.- 224 с.
103. Добролюбов Н.А. Собрание сочинений. – М.-Л.: Политиздат, 1962. – Т.4. – 495 с.
104. Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії М.П. Драгоманова. К.: НМК ВО, 1991. – 155 с.
105. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934.- 245 с.
106. Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров. – К., 1924. – 166 с.
107. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – Т.2. - 576 с.
108. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1996. – Т.2. - 360 с.
109. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.
110. Дорошенко Д. Півтораєта літ української політичної думки. – Відень,1914.- 255 с.
111. Драгоманов М.П. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. - К., 1970.-Т.2. – 595 с.

112. Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – 682 с.
113. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. – Вид. 3. К., 1913. – 160 с.
114. Драгоманов М.П. Швейцарська спілка. – К.: Криниця, 1990. – 30 с.
115. Енциклопедія історії України. В 5-ти томах. – Т.3.- К.: Наукова думка, 2005. – 672 с.
116. Єгунова - Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років // За сто літ. – 1928. - № 2.
117. Єгунова - Щербина С. Пам'яті В.Б.Антоновича / Сторінки споминів/ Відбиток. – 98 с.
118. Єфименко О. Я. Історія України та її народу. - К.,1992. – 227 с.
119. Єфименко О. Я. Історія українського народу. – Харків: ДВУ, 1922. – 167 с.
120. Єшевський С. Курс всеобщей истории, составленный В.Шульгиным // Атеней. - 1858.- Ч.5.
121. Житецький П.Г. Життя М.О. Максимовича / Відбиток / - С. 14-24.
122. Житецький П.Г. З історії Київської української громади // Записки Наукового Товариства ім. Т.Г. Шевченка. – 1913. – №4.
123. Житецький П.Г. Київська громада за 70-х років - К., 1928. – 35 с.
124. Житецький П.Г. "Киевская старина" сорок років тому: історичні нариси і спомини // Хроніка 2000. – 1997. - № 17-18.
125. Житецький П.Г. Останній виїзд М.П. Драгоманова за кордон / Вирізка / - С. 29-37.
126. Житецький П.Г. Південно – Західний відділ Російського географічного товариства в Києві // Україна. – 1927. – №5.
127. Жмир В.Ф. На шляху до себе: Історія становлення української національної свідомості. // Філософська і соціологічна думка. – 1991.- № 4.
128. Заполярный Я. "Бунтъ" пересыльных политических заключенных в Красноярской тюрьме // Былое. Спб., 1907.
129. Заславський Д., Романченко О. Михайло Драгоманов: життя і літературна діяльність., - К.: Дніпро, 1964.- 199 с.
130. За сто літ: матеріали з громадського і літературного життя України ХІХ – поч. ХХ ст. під ред. М.С. Грушевського. Книга 1. К.: Держвидав, 1927.- 320 с.
131. Захарченко М.М. История Киевского института благородных девиц (1838-1888гг.) – К.,1889.- 214 с.
132. Збірник на пошану Олександра Шульгіна. 1889-1960. – Париж-Мюнхен, 1969.- 233 с.
133. Іванова Р.П. М.П.Драгоманов у суспільно – політичному русі Росії та України в другій половині ХІХ ст. – К.: Київський Університет, 1971. – 223 с.
134. Історія Київського університету.1834 – 1959. – К.: Вид-во Київського університету,1959.- 631 с.
135. Історія України : Навчальний посібник. – К.: Наукова думка, 1997.- 634 с.
136. Іщук-Позуляк Н. Яків Миколайович Шульгін // 125 років київської української академічної традиції. 1861-1956. Збірник під ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк, 1993

137. Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій. - К.: Генеза, 2004.- 496 с.
138. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства. – К.,2007.- 380 с.
139. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ століть: Соціально – політичний портрет. - К.: Либідь, 1993 - 160 с.
140. Катренко А.М / Беззуб Ю.В. Український національний рух другої половини ХІХ ст. у спогадах // Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. – К., 1994.- 197 с.
141. Катренко А.М. До історії формування національної свідомості української молоді (80-ті роки ХІХ ст.) // Третя Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. –К., 1996. – 213 с.
142. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-ті – 90-ті року ХІХ ст.). – К, 1996.- 180 с.
143. Катренко А.М. Київська громада і М.П.Драгоманов у їх листуванні // Михайло Драгоманов і українське національне відродження. –К., 1991.
144. Катренко А.М. Одеська громада 70-90-х років ХІХ ст. // Київська старовина. 1998- №2.
145. Катренко А.М. Опублікований епістолярій Миколи Віталійовича Лисенко. – К., 2006- 31 с.
146. Катренко А.М.,Петрук Б.В. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847-1915). – К.: Нора принт, 1998. – 64 с.
147. Катренко А.М. Український національний рух ХІХ ст. – Ч.2.- К., 1999- 213 с.
148. Катренко А.М. Четверта Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. 26-27 березня: Доповіді та повідомлення. –К., 1999.- 312 с.
149. Катренко А.М / Чирикало Н. Науково – просвітницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч. 80-х років ХІХ ст.) // Четверта Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. –К., 1994.- 214 с.
150. Клепацький П.Г. М.О.Максимович як історик /Відбиток/ - С. 80-84.
151. Ковалик С. Революционное движение семидесятых годов. Процесс 193-х. – М., 1965.- 213 с.
152. Козирэв О.В. "Вільна спілка" і "Стара громада" // Третя Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. –К., 1996.
153. Козирэв О.В. Ставлення Антоновича до закордонної місії М.Драгоманова // Академія пам'яті професора В.Б. Антоновича. 16-18 березня 1993 р.: Доповіді та матеріали. – К., 1994.
154. Колесник І.І. Українська історіографія ХVІІ – початку ХХ століття: Навчальний посібник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
155. Колмакав Н. Очерк деятельности Киевского Славянского благотворительного общества за 25 лет его существования (1869-1894). – К., 1894.- 312 с.
156. Костомаров М.И. Богдан Хмельницкий. В 3-х томах.- Киев:Радуга, 2004 .- 664 с.

157. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький: Історична монографія. Дніпропетровськ: Січ, 2004 .- 843 с.
158. Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. - Москва: Чарли, 1994 .- 768 с.
159. Костомаров М.І. Последние годы Речи Посполитой. Историческая монография. Спб., 1886 .- Т.1. - 559 с.
160. Костомаров М.І. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей.- Ростов-на-Дону: Феникс, 1997 .- Т.1. - 638 с.
161. Костомаров М.І. Українофільство / Вырезка / - 319-322 с.
162. Корнійчук Л.Я. Суспільно – економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст.. – К.: Видавництво Київського Університету, 1971. – 226 с.
163. Красюков Р.Г. Предисловие к воспоминаниям В.В.Шульгина (1917-1919) // Лица: Биографический альманах.- М.; СПб., 1994.- Т.5.
164. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці: Прут, 2001.- 488 с.
165. Леонтович О.В. Яків Шульгин // Зона. – 2007. - № 21. – С. 170-171.
166. Лизанчук В. Навічно кайдани кували. – Львів, 1995.- 244 с.
167. Линниченко А.И. Шульгин Виталий Якович. Некролог и речи, произнесенные над его гробом. Отд. Оттиск. – К., 1879.
168. Лисяк – Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. - К.: Основи, 1994- 559 с.
169. Лотоцький О. Сторінка минулого. – Варшава, 1932.-Т.1- 433 с.
170. Любченко В.Б. Київські Шульгини: національно-розділена родина в історії України // Українська біографістика. Вип.2. – К., 1999.
171. Максимович М.О. Вибрані твори. К.: Либідь, 2004.- 360 с.
172. Максимович М.О. Листи / Гол. Ред. С.Головко. - К.: Либідь, 2004.- 312 с.
173. Максимович М.О. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори. К.: Либідь, 2003.- 360 с.
174. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А.Максимовича. К, 1997 - 199 с.
175. Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик ХІХ ст. К, 1973.- 234 с.
176. Марков П.Г. Общественно - политические и исторические взгляды М.О.Максимовича. К, 1986 - 246 с.
177. Міяковський В. Записка 1874 року про український рух // Архівна справа.–1927. - №2.
178. Міяковський В. Недруковане і забуте: громадські рухи ХІХ ст. – Нью-Йорк,1984. – 509 с.
179. Міяковський В. Революційні відозви до українського народу 1850-1870-ті роки. – К: Держвидав,1920 – 77 с.
180. Мордвінцев В.М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті в другій половині ХІХ ст. // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. - К.. 1993.
181. Наконечний Є. Украдене ім'я : Чому русини стали українцями. – Львів, 1998.- 211 с.
182. Назаревський О. До історії Київської громади 1870-х років // За сто літ. – 1930. - №5.
183. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994.- 333 с.

184. Овсянников Н.О. Курс истории новых времен // Воспитание. – 1862. – Кн.3.
185. Оглоблин О. Предки Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.
186. Охримович Ю. Короткий нарис розвитку української національно – політичної думки в ХІХ ст. – К., 1918. – Ч.1.- 222 с.
187. Палієнко М.Г. Журнал "Киевская старина" в громадському та науковому житті України (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)- К.: Темпора, 2005. – 384 с.
188. Палієнко М.Г. "Киевская старина" (1882-1906). Хронологічний показник змісту журналу - К.: Темпора, 2005. – 480 с.
189. Палієнко М.Г. Київська стара громада у суспільному та науковому житті України (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) // Київська старовина. – 1998. - №2.
190. Педагог, учений, патріот: Матеріали ІV науково-освітнянської конференції, присвяченої М.О.Максимовичу (грудень 1994 року). – К.: 1997.
191. Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження. - К.: Смолоскип, 2003. – 890 с.
192. Переяславська угода 1654 року: історичні уроки для українського народу. -К., 2003. – 26 с.
193. Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. - К.,1984 – 115 с.
194. Предки Олександра Яковича Шульгина // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960).- Париж; Мюнхен,1969.
195. Пыпин А.Н. История университета св.Владимира. Сочинение Виталия Шульгина. – СПб.1860. // Современник. – 1860.- №8.
196. Радянська енциклопедія історії УРСР. – К., 1972. – Т.4.- 466 с.
197. Рудько М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки ХІХ ст.). – К., 1973.
198. Русова С. Михайло Драгоманов. 1841-1895. – К., 1918.- 134 с.
199. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929.-№4.
200. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х рр.. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. – 1927.-№1.
201. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 70-х рр. ХІХ ст. // Україна. – 1924 р. - №1-2.
202. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1993. - №7 – 8.
203. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського – К., 1961. – 192 с.
204. Сарбей В.Г. Національне відродження України // Україна крізь віки. – Т.9. – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с.
205. Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1982. - №3.

206. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.: До історії Громадських рухів на Україні 1860-1870 рр. – Харків; Київ., 1930 - 334 с.
207. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-х- 80-х років XIX ст: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.
208. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996 - 127 с.
209. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : У 3-х томах. – Т.1.; Т.2.; Т.3.- К.: 1997.
210. Скальковський А. Історія Нової Січі. Т. – II. – К., 1912. -197 с.
211. Скальковський А. Набіги гайдамаків на Західну Україну в XVIII ст.(1733-1768).- Одеса, 1845.- 335 с.
212. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією . – К.: Наукова думка, 1978 - 191 с.
213. Смолій В.А. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості . – Київ, Запоріжжя : 1997 - 200 с.
214. Смолій В.А. Історія України : нове бачення. – Т.1. - К.: Україна, 2005 – 350 с.
215. Смолій В.А. Микола Костомаров. Віхи життя і творчості. – К.: Вища школа, 2005 - 543 с.
216. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.: Альтернативи, 2003.- 400 с.
217. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: соціально-історичний портрет – К.: Либідь, 1993.- 397 с.
218. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676) // Україна крізь віки. – Т.7. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
219. Смолій В.А. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т.1.- К.: Наукова думка, 2004 - 498 с.
220. Смолій В.А. Українська державна ідея XVII – XVIII ст. : Проблеми, формування, еволюції, реалізації – К.: Альтернативи, 1997 - 368 с.
221. Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві // Україна. – 1927. - №5.
222. Субтельний О., Жуковський С. Нарис історії України. – Львів, НТШ, 1992 – 230 с.
223. Субтельний О. Україна : історія. – К.: Либідь, 1993 – 715 с.
224. Троицкий Н. Безумство храбрых: Русские революционеры и карательная политика царизма (1866-1882гг.). – М, 1978.
225. Троицкий Н. Большое общество пропаганды 1871-1874 гг. – Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1963.- 103 с.
226. Троицкий Н. Первые из блестящей плеяды: Большое общество пропаганды 1871-1874 гг. – Саратов, Изд-во Саратовского университета, 1991.- 307 с.
227. Феденко П. Суспільні і політичні рухи на Україні – Париж, 1959.- 345 с.
228. Феденко П. Український рух у XX ст. - Париж, 1953.- 376 с.

229. Федченко П.М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. – К., 1991.- 233 с.
230. Фортинський Ф.Я. Шульгин В.Я. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св.Владимира (1835 – 1884) / Под ред. В.С.Иконникова. – К., 1884.
231. Хатченко А. Михайло Драгоманов. – К., 1991.- 232 с.
232. Царинный А. Украинское движение. Краткий очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – М.,1998.
233. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії та сучасності України. – К., 1996.
234. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. - К.,2003- 223 с.
235. Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально – Східної Європи (1663-1713) / Тарас Чухліб; НАНУ; Ін-тут історії України. – Київ: Видавничий дім "KM Academia", 2004- 288
236. Чухліб Т.В.,Горобець В.М. Незнайома Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба / Тарас Чухліб; НАНУ; Ін-тут історії України. – Київ: Наукова думка, 2004- 312 с.
237. Шевченко Л.В.,Павлов П.В.,Шульгін В.Я. – провідні професори історії Київського університету св. Володимира // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 9.
238. Шип Н.А. Интеллегенция на Украине (XIXв.): Историко – социологический очерк. - К.: Наукова думка, 1991.- 169 с.
239. Шип Н.А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії в XIX ст. - К.: УАЗТ, 2004.- 100 с.
240. Эймонова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – М.: Наука, 1985.- 350 с.

Дисертації та автореферати дисертацій:

241. Левінець Р.П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В.Я.Шульгіна (1821-1878 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07 00 06 / Левінець Р.П.; КНУТШ. - Київ, 2004.- 15 с.
242. Левінець Р.П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В.Я.Шульгіна (1821-1878 рр.). Дис. ... канд. іст. наук: 07 00 06 / Левінець Р.П.; КНУТШ. - Київ, 2004.- 222 с.
243. Чуткий А.І. М.П.Дашкевич: особистість, наукова та педагогічна спадщина вченого. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07 00 01 / Чуткий А.І.; КНУТШ. - Київ, 2003.- 14 с.
244. Шемета Ю.М. Науково-освітня діяльність М.Ф.Владимирського-Буданова. Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07 00 06 / Шемета Ю.М.; КНУТШ. - Київ, 2004.- 15 с.
245. Щербатюк В.М. "Украинские известия" (1861 – 1919рр.) та їх роль у розгортанні наукових досліджень у галузі історії в Київському університеті. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.- 233 с.

Інтернет ресурси:

246. www.history.univ.kiev.ua/russians/history-rus.html
247. www.belferman.lit.com.ua/interview.htm

